

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

2002, 2

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Redigeret af Per Ingesman under medvirken af Søren Bitsch Christensen, Finn Stendal Pedersen og Henning Poulsen

Engelske summaries ved Jørgen Peder Clausager

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 350 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N., tlf. 89 42 53 70.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af *Historie*, Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N.

Som følge af den overenskomst, Danmark havde underskrevet i forbindelse med modtagelsen af Marshallhjælpen, kørte der, som det fremgår af Marianne Rostgaards artikel, en række offentlige informations- og propagandakampanjer for hjælpen i årene 1949-51. På forsiden ses en reklame for Illums Marshalludstilling i 1950. Den viser, hvorledes Uncle Sam med Marshalldollars sætter den danske spinderok i gang. I midten ses det officielle Marshall-logo. (Social-Demokraten 30. juni 1950).

HISTORIE

2002

UDGIVET AF

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

REDIGERET AF

PER INGESMAN

UNDER MEDVIRKEN AF

SØREN BITSCH CHRISTENSEN,
FINN STENDAL PEDERSEN OG HENNING POULSEN

ÅRHUS 2002

HISTORIE

Copyright © 2002
by Jysk Selskab for Historie

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

Udgivet med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd

ISSN 0107-4725

Indhold

Afhandlinger

<i>Per Ingeman</i> : En embedsæggers endeligt. Jens Pedersen Hostorp og kampen om ærkedegnedømmet i Århus 1486-94	1
<i>Jens Holmgard</i> (†): Til folkets værn eller til kongernes magt og ære? De dansk-svenske krige fra unionstiden til Den store nordiske Krig	38
<i>Gunnar Lind Haase Svendsen</i> : Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70	67
Historisk essay	
<i>Niels Kayser Nielsen</i> : Kroppen som demokratisk anliggende – i en nordisk kontekst	124
Debat	
<i>Michael Kræmmer</i> : Om Hvider og Stiger	144
<i>Tore Nyberg</i> : Et apropos til nyoversættelsen af Adam	152
<i>Hans Bonde</i> : Replik til John T. Lauridsens opposition	157
<i>Marianne Rostgaard</i> : Kampen om sjælene. Dansk Marshallplan publicity 1948-50	257
<i>Wolfgang Wagner</i> (†): Danmarks tilblivelse i nyt lys	292
<i>Claus Friisberg</i> : Statskuppet 1884-86 og partierne	340
<i>Martin Larsen</i> : I hagekorsets skygge. De danske nazister i Aalborg 1931-45	396
Debat	
<i>Nils Vollertsen</i> : Frits Clausen, Thorkild Gravlund og Peter Lassen	438
Bidragydere til Historie 2002	461

Anmeldelser og litteraturnyt

Bisgaard, Lars, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen and John Lind (eds.): <i>Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe. A Collection of Essays in Honour of Tore Nyberg</i> (Agnes S. Arnórsdóttir)	252
Bitsch Christensen, Søren (red.): <i>Grundlovens Damnmærk. Samfund og kultur før og efter 1849</i> (Niels Clemmensen)	196
Bogason, Peter (red.): <i>Stat, Forvaltning og Samfund efter 1950</i> (Henning Poulsen)	227
Bøggild Johannsen, Birgitte, Hugo Johannsen og Ole Olesen: <i>Sct. Knuds kirke. Otte kapitler af Odense Domkirkes historie</i> (Tore Nyberg)	245
Clausager, Jørgen Peder, Søren Kyed Jakobsen og Bodil Schelde-Jensen (red.): <i>Frederi-</i>	

<i>cia 1650-1970 – drøm, dårskab og duelighed</i> (Søren Bitsch Christensen)	234	<i>læggelse og integration</i> (Jørn Brøndal)	224
Dahl, Svend C.: <i>Næstved i middelalderen. Købstadens oprindelse, dens udseende og indbyggernes tro, levevilkår og dagligdag</i> (Bjørn Poulsen)	233	Hansen, Peer Henrik og Jakob Sørensens: <i>Påskekrisen 1948. Dansk dobbeltspil på randen af den kolde krig</i> (Kristine K.N. Midtgaard)	229
Dahlerup, Merete (udg.): <i>Skovklosterregnskaberne 1467-1481</i> (Erik Ulsig)	215	Hansen, Per H.: <i>Da sparekasserne mistede deres uskyld. En historie om sparekasser og samfund i opbrud 1965-90</i> (Jørgen Fink) . . .	241
Dalgaard Larsen, Keld: <i>Dansk Papirindustri. Mennesker, teknologi og produktion 1829-1999</i> (Merete Bøge Pedersen)	240	Hjort, Karen og Anette Warring (red.): <i>Handlingens kvinder</i> (Nina Koefoed)	202
Damsholt, Tine: <i>Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i det sene 1700-tal</i> (Claus Møller Jørgensen)	220	Høgsbro, Svend: <i>By og udvikling, Esbjerg 1970-1995</i> (Vibeke Dalgas)	440
<i>Danmarks Kirker. Ribe amt, hefte 33-34: Seem, Vester Vedsted, Mandø</i> (Erik Ulsig)	243	Jensen, Jørgen: <i>Danmarks Oldtid. Bind 1: Stenalder 13.000- 2.000 f.Kr.</i> (Anne Birgitte Gebauer) . .	204
<i>Danmarks Kirker. Århus amt, hefte 50: Lundum, Hansted, Vær</i> (Erik Ulsig)	244	Jensen, Kurt Villads, Lars Bisgaard, Carsten Selch Jensen og John Lind (eds.): <i>Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe. A Collection of Essays in Honour of Tore Nyberg</i> (Agnes S. Arnórsdóttir)	252
<i>Danmarks Kirker. Århus amt, hefte 51: Nebel, Serridslev, Gangsted, Søvind</i> (Erik Ulsig)	244	Jesch, Judith: <i>Ships and Men in the Late Viking Age. The Vocabulary of Runic Inscriptions and Skaldic Verse</i> (Jan Bill)	249
Eliassen, Finn-Einar, Jørgen Mikelsen og Bjørn Poulsen (eds.): <i>Regional Integration in Early Modern Scandinavia</i> (Philip Kelsall)	253	Jespersen, Leon, E. Ladewig Petersen og Ditlev Tamm (red.): <i>Dansk Forvaltningshistorie – Stat, Forvaltning og Samfund, bind I: Fra middelalderen til 1901</i> (Claus Møller Jørgensen) .	160
Engberg, Jens: <i>Det heles vel. Forureningsbekæmpelsen i Danmark fra loven om sundhedsvedtægter i 1850'erne til miljøloven i 1974</i> (Per Grau Møller)	200	Jexlev, Thelma (udg.): <i>Roskilde Sankt Agnete klostres jordebøger og regnskaber 1508-1515</i> (Erik Ulsig)	213
Friis, Thomas Wegener: <i>Den nye nabo – DDRs forhold til Danmark 1949-1960</i> (Kristine K.N. Midtgaard)	232	Johannsen, Hugo, Birgitte Bøggild Johannsen og Ole Olesen: <i>Sct. Knuds kirke. Otte kapitler af Odense Domkirkes historie</i> (Tore Nyberg)	245
Grøngaard Jeppesen, Torben: <i>Dannebrog på den amerikanske prærie: Et dansk koloniprojekt i 1870'erne – landkøb, bygrund-</i>		Jørgensen, Steffen Elmer: <i>Fra</i>	

- chaussé til motorvej. Det overordnede danske vejnets udvikling fra 1761* (Mogens R. Nissen) 237
- Kirchhoff, Hans og Aage Trommer (red.): »Vor Kamp vil vokse og styrkes.« *Dokumenter til belysning af Danmarks kommunistiske Partis og Frit Danmarks virksomhed 1939-1943/44* (Henning Poulsen) 228
- Klatt, Martin: *Flytningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955* (Nils Vollertsen) ... 444
- Knudsen, Pernille Ulla: *Lovkyn-dighed og Vederhæftighed. Sjæl-landske byfogeder 1682-1801* (Philip Kelsall) 216
- Knudsen, Tim: *Da demokrati blev til folkestyre. Dansk demokrati-historie, bind I* (Nils Arne Sø-rensen) 195
- Knudsen, Tim (red.): *Dansk For-valtningshistorie – Stat, Forvaltning og Samfund, bind II: Folke-styrets Forvaltning fra 1901 til 1953* (Henning Poulsen) 227
- Krogh, Tyge: *Det store natmands-komplot. En historie om 1700-tallets kriminelle underverden* (Nina Koefoed) 218
- Kyed Jakobsen, Søren, Jørgen Pe-der Clausager og Bodil Schelde-Jensen (red.): *Fredericia 1650-1970 – drøm, dårskab og due-lighed* (Søren Bitsch Chris-tensen) 234
- Ladewig Petersen, E., Leon Jes-persen og Ditlev Tamm (red.): *Dansk Forvaltningshistorie – Stat, Forvaltning og Samfund, bind I: Fra middelalderen til 1901* (Claus Møller Jørgensen) . 160
- Larsen, Jytte (red.): *Dansk Kvinde-biografisk Leksikon, bind 1-4* (Merete Bøge Pedersen) 247
- Lind, John, Lars Bisgaard, Carsten Selch Jensen and Kurt Villads Jensen (eds.): *Medieval Spiritu-ality in Scandinavia and Europe. A Collection of Essays in Hon-our of Tore Nyberg* (Agnes S. Arnórsdóttir) 252
- Lyngby, Thomas: *Den sentimen-tale patriotisme. Slaget på reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger* (Claus Møller Jør-gensen) 220
- Madsen, Per Kristian (red.): *Mid-delalderkeramik fra Ribe. Byar-kæologiske undersøgelser 1980-87* (Peter Carelli) 211
- Menz, Søren (red.): *Kampen i Kongedybet. Slaget på Reden* (Claus Møller Jørgensen) 220
- Mikkelsen, Jørgen, Finn-Einar Eliassen and Bjørn Poulsen (eds.): *Regional Integration in Early Modern Scandinavia* (Philip Kelsall) 253
- Nielsen, Viggo: *Oldtidsagre i Dan-mark, Bornholm* (Jørgen Lund) . 208
- Olden-Jørgensen, Sebastian: *Til kilderne! Introduktion til kilde-kritik* (Jens Chr. Manniche) 176
- Olesen, Ole, Birgitte Bøggild Jo-hannsen og Hugo Johannsen: *Sct. Knuds kirke. Otte kapitler af Odense Domkirkes historie* (Tore Nyberg) 245
- Øvig Knudsen, Peter: *Efter Drabet. Beretninger om mod-standskampens likvideringer* (Henning Poulsen) 229
- Poulsen, Bjørn, Finn-Einar Elias-sen and Jørgen Mikkelsen (eds.): *Regional Integration in Early Modern Scandinavia* (Philip Kelsall) 253
- Sandvik, Hilde: *Kvinnens rettslige handleevne på 1600-og 1700-tallet med linjer fram til gifte kvinnens myndighed i 1888* (In-ger Dübeck) 182
- Sawyer, Birgit: *The Viking-Age Runestones. Custom and Com-*

<i>memoration in Early Medieval Scandinavia</i> (Bjørn Poulsen) . . .	251	<i>kolde krig</i> (Kristine K.N. Midtgaard)	229
Schelde-Jensen, Bodil, Jørgen Peder Clausager og Søren Kyed Jakobsen (red.): <i>Fredericia 1650-1970 – drøm, dårskab og duelighed</i> (Søren Bitsch Christensen)	234	Tamm, Ditlev, Leon Jespersen og E. Ladewig Petersen (red.): <i>Dansk Forvaltningshistorie – Stat, Forvaltning og Samfund</i> , bind I: Fra middelalderen til 1901 (Claus Møller Jørgensen) .	160
Selch Jensen, Carsten, Lars Bisgaard, Kurt Villads Jensen and John Lind (eds.): <i>Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe. A Collection of Essays in Honour of Tore Nyberg</i> (Agnes S. Arnórsdóttir)	252	Trommer, Aage og Hans Kirchhoff (red.): » <i>Vor Kamp vil vokse og styrkes.</i> « <i>Dokumenter til belysning af Danmarks kommunistiske Partis og Frit Danmarks virksomhed 1939-1943/44</i> (Henning Poulsen)	228
Sørensen, Jakob og Peer Henrik Hansen: <i>Påskekrisen 1948. Dansk dobbeltspil på randen af den</i>		Warring, Anette og Karen Hjort (red.): <i>Handlingens kvinder</i> (Nina Koefoed)	202

Kampen om sjælene

Dansk Marshallplan publicity 1948-50

Af Marianne Rostgaard

I følge den overenskomst, som Danmark underskrev i forbindelse med modtagelse af Marshallhjælpen, påvilede det regeringen »at give offentligheden fuld underretning om formålene med det fælleseuropæiske genrejsningsprogram« – i daglig tale Marshallhjælpen. Som led heri kørte der en række propagandakampagner i årene 1949-51. I det følgende fokuserer lektor, ph.d. Marianne Rostgaard på de danske Marshallkampagner i 1949 og 1950, deres tilblivelse, intentioner og modtagelse i den danske offentlighed. Marshallkampagnerne var en del af »the cultural cold war« og analyseres i det lys.

*If enormous amounts of money had been needed to explain »why we fight« Germany, Italy and Japan during the war, then it should come as no surprise that massive amounts were expended on justifying not only fighting the Soviet Union on the ideological front of the Cold War era, but also massive expenditure on »defence« against not just an imagined enemy but a real one. If the West was to fight a genuine ideological enemy which threatened its very way of life, then that way of life would need to be articulated as never before in order to add substance to the shadow of a »war« which wasn't really a war at all in any conventional terms. (Philip M. Taylor, *British Propaganda in the Twentieth Century. Selling Democracy*, 1999, s. 246).*

Der har de senere år været stigende interesse for den ideologiske eller kulturelle side af Den kolde Krig. Kampen om sjælene på hjemmefronterne er en side af Den kolde Krig, som samtiden var meget opmærksom på, men som siden er kommet til at stå i skyggen af spørgsmålet om årsagerne til Den kolde Krig og i det hele taget det stormagtspolitiske spil.¹

1. En stor del af 1990'ernes studier af den kulturelle side af Den kolde Krig fokuserer på de amerikansk-, herunder CIA-, finansierede aktiviteter og kampagner. Se blandt andet Tony Shaw, »The Politics of Cold War Culture«, review essay i *Journal of Cold War Studies*, Vol. 3, No. 3, 2001, s. 59-76; Russell H. Bartley, »The Piper Played to Us All. Orchestrating the Cultural Cold War in the USA, Europe and Latin America«, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 14, No. 3, 2001, s. 571-619, og Peter G. Boyle, »Review article: The cold war revisited«, *Journal of Contemporary History*, Vol. 35, No. 3, July 2000, s. 479-489, som omtaler en række bøger og artikler fra slutningen af 1990'erne.

At flytte fokus til kampen om sjælene betyder ikke, at de stormagtspolitiske og økonomiske interesser bag Den kolde Krig ikke længere er relevante at spørge til, men at spørgsmålet om perceptioner og perceptionernes rod i bestemte ideologier og kulturelle forestillinger er begyndt at blive inddraget som årsagsforklaring. En anden side af interessen for Den kolde Krigs kulturhistorie handler om legitimitet og opbakning. Det 20. århundrede er massedemokratiets århundrede og også det århundrede, hvor udenrigs- og indenrigspolitik smelter mere og mere sammen. Den kolde Krigs kulturhistorie bliver dermed både til et spørgsmål om opslutningen bag koldkrigspolitikken og et spørgsmål om, hvilken betydning konfrontationen mellem stormagterne fik for den indre politiske, sociale og kulturelle udvikling i de berørte lande. Her er det virkningshistorien, der er i fokus, og det overordnede spørgsmål, der stilles, er, hvilken betydning Den kolde Krig havde for efterkrigsepoken som helhed?²

Formålet med artiklen her er at tage fat i et lille hjørne af denne problematik ved at undersøge det propaganda- eller oplysningsarbejde, der blev iværksat i relation til Marshallhjælpsprogrammet i Danmark 1948-50.³ Jeg vil først og fremmest undersøge tilblivelsen, men også dagspressens modtagelse af to kampagner, der blev sat i værk som en del af Marshallplanens *public diplomacy* i årene 1949 og 1950. Der var en tredje kampagne i september 1951, men den er dårligt belyst i det materiale, jeg indtil nu har været igennem, og derfor vil den kun blive omtalt sporadisk. Herudover vil jeg trække på materiale, der mere generelt kan belyse formål med og resultater af publicityarbejdet i forbindelse med Marshallhjælpsprogrammet herhjemme.

I den første del af artiklen, hvor jeg ser på opstarten af publicityarbejdet i Danmark og tilblivelsen af de to første kampagner, er hovedspørgsmålet, hvad det var for et budskab, der skulle formidles. Hvad var det for et bille-

2. Eksempler på denne type af analyser er Richard Kuisel, *Seducing the French. The dilemma of americanization*, UCLA Press 1993 og Trond Bergh, »Arbejderbevægelsen i Norge og den kalde krigen«, *Arbejderhistorie*, 1, 2000, s. 1-15.

3. Ordet propaganda var i efterkrigstiden blevet stærkt belastet af de totalitære regimers brug af ordet. Ordet blev dog brugt i interne skrivelser, men lige så ofte bruges begreberne publicity eller oplysningsarbejde. I engelsk sprogbrug har man også ordet *public diplomacy*, og i efterkrigsårene fik man også begrebet *democratic propaganda*. Det handlede i begge tilfælde om at skelne mellem den type af propaganda, som totalitære regimer benyttede sig af, og de aktiviteter, en demokratisk stat udfolder for at informere sine borgere. De forskellige begreber, begrebsdefinitioner og begrebernes tilblivelsehistorie diskuteres i Philip M. Taylor, *British Propaganda in the Twentieth Century. Selling Democracy*, Edinburgh University Press 1999. I den samtidige danske sammenhæng hældede man mest til at bruge ordet oplysningsarbejde, men ordet propaganda brugtes også.

de af Marshallplanen, de amerikanske og danske beslutningstagere gerne ville formidle? Og hvordan tilpassedes budskabet til en dansk national kontekst? Derefter følger jeg kampagnernes modtagelse i offentligheden ved at se på omtale og reaktioner i dagspressen. Dagspressen indtager en særlig rolle ved både at være modtager og samtidigt afsender eller videreformidler af kampagnerne. Pressen er gennem reportager fra kampagnerne med til at skabe en Marshallhjælpsdiskurs. Formålet med at se på dagspressens videreformidling er ikke at undersøge på, hvor »rent« det lykkes at få kampagnernes budskab igennem, men at bestemme den kontekst, kampagnerne sættes ind i, både i den enkelte artikel og i den generelle omtale af USA i dagspressen i den periode, hvor kampagnerne løb. Ud over det materiale, der stammer fra Marshallplanens administration og fra Udenrigsministeriets Marshallkontor, er der også en del andet stof, der indirekte relaterer sig hertil. »Amerika« (som USA som oftest blev omtalt i datidens sprogbrug) var populært stof, og der foregik i dagspressen en veritabel kamp om samtidens Amerikabillede. Dette stof trækker på, hvad man kunne kalde et allerede eksisterende Amerikabillede, samtidigt med at det er med til at konstruere et Marshallhjælps-Amerikabillede. Jeg vil derfor bruge avisernes generelle Amerikastof og den specifikke omtale af kampagnerne til både at sige noget om, hvad det var for et billede, man søgte at skabe, og samtidigt sige noget om, hvordan det lykkedes at gøre Marshallhjælpen til en populær sag, gennem de allerede eksisterende opfattelser af Amerika (og Danmark), der blev trukket på i omtalerne. Det billede, der på denne måde formidledes i dagspressen af Marshallhjælpen og Amerika (og forbindelsen til Den kolde Krig), er en vigtig del af effekten på den offentlige opinion.

De to tematikker, hvad var det for en historie, man gerne ville fortælle om Marshallhjælpsprogrammet, og hvad var det for et nationalt selvbillede, man søgte at spille på, herunder modstillinger og sammenligninger Amerika-Danmark, vil blive forfulgt i analysen af Marshallhjælpskampagnerne 1949 og 1950. Det er spørgsmålet om, hvilken virkning kampagnerne var med til at fremkalde, og dermed effekterne af den kulturelle side af Den kolde Krig, det i sidste ende er artiklens formål at søge at belyse. Det er i sig selv nyttigt at få dokumenteret, hvilke ressourcer der blev kastet ind i og hvilke midler der blev brugt i »kampen om sjælene«, men det mest interessante spørgsmål er selvfølgelig den betydning, aktiviteterne havde for det omverdensbillede, som blev skabt i Danmark i Den kolde Krigs første år.⁴

4. John Lewis Gaddis diskuterer i »On Starting All Over Again: A Naïve Approach to the Study of the Cold War«, i Odd Arne Westad (ed.), *Reviewing the Cold War*, Frank Cass Publi-

Marshallhjælpens public diplomacy

I følge artikel VIII i »Overenskomst om økonomisk samarbejde mellem Danmark og Amerikas Forenede Stater af 29. juni 1948« – aftalen om modtagelse af Marshallhjælp – påhvilede det den danske regering »at give offentligheden fuld underretning om formålene med det fælleseuropæiske genrejsningsprogram, om hvorledes dettes gennemførelse skrider frem samt om de foranstaltninger, der træffes til fremme heraf«. ⁵

Efter afslutningen af Anden Verdenskrig havde amerikanerne, i modsætning til briterne, nedlagt de institutioner, der varetog allieret krigspropaganda. Propaganda blev ikke anset for at være et passende middel at tage i brug i fredstid. Efter Marshallplanens lancering og det håbede nej tak til deltagelse heri fra Sovjetunionen og dens allierede advarede den amerikanske ambassade i Moskva om, at man fra Sovjetunionen planlagde en anti-Amerika og anti-Marshall kampagne. Sammen med andre røster, der talte for nødvendigheden af at imødegå sovjetisk propaganda og nødvendigheden af at få »solgt« Marshallplanen både i USA og Europa, hvis planen skulle blive til noget, førte det til, at både private organisationer og State Department svingede over til igen at anse propaganda for et både legitimt og nødvendigt instrument i udenrigspolitikken. ⁶ Der er ingen tvivl om, at mange i den amerikanske administration og kredse knyttet hertil anså publicity-delen af Marshallhjælpen for at være en vigtig, nogle nærmest en essentiel, del heraf. Samtidig var der et indbygget dilemma i gennem statsligt finansieret og tilrettelagt propaganda at forsvare de liberale demokratier og den frie meningsdannelse, der blev anset for en af de afgørende forskelle mellem det kommunistiske system og de vestlige demokratier.

Publicityarbejdet i Danmark startede samtidigt med modtagelsen af Marshallhjælpen. I løbet af efteråret 1948/foråret 1949 blev der knyttet en ame-

shers 2000 (s. 27-42), også den kulturelle side af Den kolde Krig, under overskriften »Naïve Impression No. 4: The Cold war had something to do with good and evil«. Hovedsynspunktet er, at det har betydning for beslutningstagerne, hvad borgerne mener. Derfor er det også af betydning at finde ud af, hvad såkaldt almindelige mennesker tænkte for at forstå Den kolde Krig. Gaddis foreslår, at historikerne simpelthen må prøve at spørge, og siger: »If we can reconstruct the world of a heretical sixteenth-century Italian miller, or of eighteenth-century Parisian cat torturers, then surely it is not beyond our capabilities to determine how the Cold War shaped the fears and hopes of ordinary Poles, Germans, Czechs, Chinese, Vietnamese or Guatemalans« (s. 36).

5. Bekendtgørelse om Danmarks Ratifikation af den i København den 29. Juni 1948 afsluttede Overenskomst om Økonomisk Samarbejde mellem Danmark og Amerikas Forenede Stater, *Lovtidende* 1948, afd. C, s. 443-462.

6. Se Scott Lucas, *Freedom's War: The US Crusade Against the Soviet Union 1945-56*, Manchester University Press 1999, s. 37.

rikansk *public affairs*-officer og en dansk journalist til hjælpeprogrammets administrationskontor, ECA-missionen, i København. Deres opgave var både at sende materiale og historier til USA og således være med til at påvirke den amerikanske offentlighed og at deltage i oplysningsarbejdet over for den danske offentlighed. Opgaven med at påvirke den amerikanske offentlighed blev derudover varetaget af den danske ambassade i Washington. Arbejdet gik ud på at give et billede af danskernes gøren brug af Marshallhjælpen med det formål at skabe good will for bevillinger til Marshallhjælpsprogrammet og generelt give Danmark goodwill i USA. Oplysning om, hvordan det gik hos de andre europæiske modtagere af Marshallhjælpen, og i det hele taget formidling til den danske offentlighed af hjælpeprogrammet (ERP) blev koordineret centralt af ECA/OEEC i Paris.⁷ I dette arbejde deltog OEEC-kontoret under den danske ambassade i Paris. Hjemme i Danmark varetoges oplysningsarbejdet af 6. kontor i Udenrigsministeriets økonomisk-politiske afdeling (Ø.P.VI), hvorunder Marshallhjælpsprogrammet generelt sorterede. Ud over i løbet af efteråret 1948 at få selve apparatet på plads og få ansat folk i de nye stillinger som pressemedarbejdere skulle selve arbejdet også finde sin form.

Størsteparten af det kildemateriale, der er bevaret, er en række temmelig kedsommelige pressemeddelelser udsendt af ECA/OEEC i Paris. Pressemeddelelserne indeholder for størstepartens vedkommende uddrag af statistikker bearbejdet til brug for offentliggørelse, eksempelvis over landbrugsproduktionen i Europa, eller månedlige opgørelser over, hvor meget de forskellige lande har udnyttet deres trækningsrettigheder i forhold til de dollars, der er stillet til rådighed. Det er oplysninger, der sikkert har kunnet være til nytte for dem, der var involveret i administrationen af de forskellige ordninger. Men som adskillige af de medarbejdere, der blev involveret i publicity-arbejdet i løbet af efteråret 1948, gør opmærksom på i diverse breve og indrapporteringer, så er det ikke lige den form for stof, en god forsidehistorie er gjort af.

Breve og notater fra efteråret 1948/foråret 1949 afspejler en diskussion om, hvordan man skulle organisere sig, og hvad det var for en form for oplysningsvirksomhed, der skulle sættes i værk.⁸ Temaerne er forholdet mellem Udenrigsministeriet og ECA-missionen og spørgsmålet om, hvem der

7. »The European Recovery Programme«, forkortet ERP, var det officielle navn, Marshallhjælpen det populære kaldenavn. ECA er en forkortelse for »Economic Cooperation Administration«, der stod for administrationen af hjælpeprogrammet.

8. Hovedkilden hertil er Udenrigsministeriet, Akter 1946-1972, 73.C.39.B. med titlen »Underretning til offentligheden vedr. E.R.P.« Det drejer sig om syv pakker, der dækker perioden 1948 – 31. juli 1950. Herefter forkortet UM 73.C.39.B + pakken.

skulle lægge linjen, og hvem der var bedst til at informere hvem. Derudover handlede diskussionen om, hvorvidt den oplysningsvirksomhed, man har forpligtiget sig på, skal være traditionel oplysnings- og informationsvirksomhed, eller der skal anvendes moderne publicityformer for at nå ud til et stort publikum og påvirke holdninger. Der kan skelnes tre positioner. Den ene var den traditionelle embedsmandsholdning, hvor der selvfølgelig skulle informeres over for dem, der havde brug for informationerne, eksempelvis grossister, der skulle importere varer, men som ikke så nogen grund til publicity over for en bred offentlighed, der ikke direkte var involveret. Den anden holdning var, at *public diplomacy* for Marshallplanen var en vigtig sag, som også indebar brug af nye måder at få et budskab ud for at nå ud til den brede offentlighed og påvirke holdninger. Det var en holdning, der lå på linje med amerikanernes. Den tredje holdning var en midterposition: Hvis amerikanerne lægger vægt på, at vi sætter noget i værk, så gør vi det, men holder os i øvrigt til, at formålet er oplysningsvirksomhed, dvs. informationsformidling, i mindre grad eller slet ikke holdningspåvirkning.

Der var tydeligvis tale om kultur- og stilforskelle mellem den amerikanske ECA-mission og det danske udenrigsministerium og også mellem de ansatte på 6. kontor hjemme i København og de ansatte på den danske ambassade i Washington, mens den danske ambassade i Washington og ECA-folkene ser ud til at være meget på linje med hinanden som fortalere for at anvende moderne publicityformer for at fremme sagen: Marshallplanen og det transatlantiske samarbejde. Det er blandt andet disse kultur- og stilforskelle, og forskellen på dansk embedsmandskultur og amerikanerne på ECA-missionen, der gav sig udslag i, at Udenrigsministeriet ønskede at få snor i, hvad den amerikanske ECA-mission sendte ud til den danske offentlighed. Der udtryktes bekymring over, at den amerikanske propaganda – af ukendskab til dansk kultur – risikerede at få et modsat resultat af det intendede.⁹ Lige så reel var formentlig bekymringen for, at det på nogen måde kunne komme til at se ud, som om danskerne ikke var herrer i eget hus. En stor del af den kommunistiske propaganda mod Marshallhjælpen gik på, at

9. »Jeg tror, man fra amerikansk side stiller store forventninger til publicity-arbejdets omfang, og med personlig erfaring in mente tror jeg, det kan kræve både takt og om nødvendigt fasthed, at gøre udlændinge begribeligt, hvordan man bedst tilrettelægger en propaganda, der skal virke på et dansk publikum«. Notatet slutter med følgende advarsel: »Endelig, med den modpropaganda, der øves fra en vis side mod Marshallplanen, kræver det foreslåede oplysningsarbejde anvendelse af mange samarbejdende dygtige kræfter, ikke alene i den rent danske ende, men også og ikke mindst i samarbejdet med amerikanerne for at undgå, at modstanderne ikke spilles altfor mange bolde i hånden.« Notat, 25. september 1948, UM 73.C.39.B. Pakke 1.

amerikanerne og ECA-missionen var en ny form for besættelsesmagt, og at amerikanerne med forskellige tidlige metoder blandede sig direkte i den danske regerings beslutninger. Eksempelvis var der i februar 1949 sat et rygte i omløb om, at den amerikanske ECA-mission skulle have forlangt en omdannelse af den danske regering, og det blev også hævdet, at den danske regering af amerikanerne var blevet tvunget til at give USA adgang til – til gengæld for de Marshalldollars, der tilflød Danmark – at købe al den kryolit og andre »strategiske råstoffer« (hvilke nævnes ikke), de måtte ønske i Grønland og Danmark. Forholdet USA-Danmark søges her klart fremstillet som en parallel til Tyskland-Danmark under besættelsen.¹⁰ Det gjorde formentlig det danske embedsapparat meget følsomt over for enhver antydning af, at den amerikanske ECA-mission blandede sig i danske anliggender – hvad den klart gjorde, men lige så klart som en del af den aftale, der var indgået om modtagelse af Marshallhjælp.

Den amerikanske ECA-mission var meget optaget af, at det materiale, den danske regering udsendte til den amerikanske offentlighed, fik den rette vinkling, og blandede sig i øvrigt temmeligt aktivt i blandt andet både tekst og udseende af de kvartalsrapporter, der blev sendt til den amerikanske kongres om Marshallplanens fremdrift. Amerikanerne efterlyste blandt andet en »stronger and more positive phrasing« af rapporterne, og at der også blev brugt tid og penge på ordentligt lay-out. Den første rapport, danskerne havde fremsendt, var en maskinskrevet, duplikeret sag uden et eneste billede eller grafer o.l. til illustration. Det fik amerikanerne til at henvise til artikel VIII i aftalen om modtagelse af Marshallhjælp og gøre opmærksom på, at meningen med kvartalsrapporterne blandt andet var at påvirke den amerikanske offentlighed og den amerikanske kongres, så klarere og kortere tekst og flere grafer og tegninger til at illustrere, tak.¹¹ Der var således fra begge sider en bevidsthed om betydningen af, ikke bare hvad man gjorde, og hvem der gjorde hvad, men også hvordan man gjorde det.

Vibeke Sørensen har argumenteret for eksistensen af en alliance mellem Marshallplanadministrationen, især ECA-missionen i København, og den socialdemokratiske regering, især de unge cand.polit.'er, der arbejdede med økonomisk planlægning. Alliancen byggede i følge Vibeke Sørensen på et udbredt interessesammenfald især i Marshallplanens første år, 1948 og 1949, hvor der i den praktiske politik ikke viste sig nogen modsætninger

10. Se UM, 73.C.39.A. Generelle akter vedr. Marshall-Planen, pakke II: I. September 1948 – 31. Marts 1949.

11. UM 73.C.60/1. Amerikanske ECA-mission i Danmark, kvartalsberetninger om Marshallhjælpen.

mellem at satse på økonomisk vækst og fuld beskæftigelse på samme tid.¹² Det er den samme alliance, mellem amerikanerne og især ECA-missionen i København og nogle af de yngre danske embedsmænd, der ser ud til at have dannet sig i spørgsmålet om Marshallplan-publicityens udformning 1948-49. For dem var Marshallpublicity en vigtig sag, fordi Marshallplanen var vigtig, og der måtte gerne tages nye midler i brug for at nå ud med budskabet.

Hvad var det så for et budskab, man ønskede formidlet til hvem – både indholdsmæssigt og gennem den valgte form?

En af de konkrete sager, man på amerikansk foranledning gik i gang med i efteråret 1948, var at sørge for mærkning af de varer, der blev importeret for Marshallhjælpsmidler, med et særligt logo. På den måde kunne man konkret se, at varerne var blevet importeret for Marshallhjælpsmidler – uden logo ville det være svært at skelne den ene sæk med foderstoffer til landbruget fra andre søk. Formålet med mærkningen var også at sørge for »photo-opportunitites«, hvor disse varer, selvfølgelig med Marshalllogoet synligt, indgik. Formålet var både over for den danske og den amerikanske offentlighed at få sat billeder på, der kunne gøre Marshallhjælpen konkret og forståelig. Der gik i løbet af efteråret 1948 flere breve og indberetninger hjem fra den danske ambassade i Washington, der indskærpede betydningen af at få tilsendt gode billeder, som kunne bruges til at formidle en historie om Marshallhjælpens gavnlige virkninger til den amerikanske offentlighed og om den politiske betydning heraf.¹³ Pointen var, set fra den danske ambassades synsvinkel, at man ved at udvise interesse for publicity-sagen, som umiddelbart interesserede amerikanerne mere end det danske udenrigsministerium, kunne optjene nogle goodwill-points hos amerikanerne. Man hersede derfor fra Washingtonambassadens side med at få Uden-

12. Vibeke Sørensen, *Denmark's Social Democratic Government and the Marshall Plan 1947-1950*, Museum Tusulanum Press 2001, s. 333ff. Se også Erik Ib Schmidt, »De økonomiske og politiske overvejelser ved beslutningen om deltagelse i Marshallplanen«, *Økonomi & Politik*, 4, 1987, især s. 246-247.

13. »Ambassaden har tidligere givet udtryk for, at man sikkert på dette område kan opnå en betydelig good will, dersom man i enkelte tilfælde kommer ECA lidt i forkøbet og tilstiller administrationen et vist materiale til bevis for mærkningsreglernes overholdelse (...) I det hele taget må man ikke give ECA det indtryk, at der intet gøres i Danmark for overholdelse af den bilaterale Artikel VIII. De danske dagblade, der ankommer hertil, indeholder vedrørende de faktiske leverancer som regel kun de ganske fantasiløse pressemeddelelser, der telegraferes til Børsen fra de amerikanske pressebureauer om dagens tilfældige udstedelser af procurement authorisations.«. Indberetning fra danske ambassade i Washington, 13. oktober 1948, signeret Henrik Kauffmann.

Uncle Sam med Marshalldollars sætter spinderokken i gang. Reklame for Illums Marshalludstilling 1950 med Marshalllogoet. Social-Demokraten 30. juni 1950.

rigsministeriets folk til at forstå, hvad det var amerikanerne gerne ville have: »Der vil være mulighed for at få placeret billeder for eksempel af oliekaner og traktorer, som udlosses i dansk havn, medens nogle havnearbejdere studerer det særlige mærke, som Marshallvarerne er forsynet med; en landmand som giver køerne oliekaner fra sække med mærket på – også billeder af risen til julegrøden – når den en gang ankommer – for eksempel med en tekst om, at Danmark takket være Marshallplanen for første gang i 10 år kan genoptage den gamle skik med risengrød på julebordet, o.s.v. o.s.v.«¹⁴

Historien om danskerne, der takket være Marshallhjælpen kan genoptage den gamle skik med at spise risengrød juleaften – repræsenteret af nogle børn, der spiser risengrød – var en af dem, der blev brugt i amerikansk presse.

14. Brev fra den danske ambassade i Washington, afsendt 13. oktober 1948, signeret Henrik Kauffmann.

Det kneb dog stadigvæk ved årsskiftet 1948/49 med at få folkene hjemme i Udenrigsministeriet til at gøre en indsats, i hvert fald vurderet ud fra et let ironisk brev, som Gunnar Seidenfaden sendte hjem til ministeriet lige efter nytår 1949, og hvor betydningen af at opbygge goodwill i USA over for Danmark endnu engang understreges.¹⁵ I svaret på dette brev henviser Udenrigsministeriet til et billede i samme genre som de risengrødsspisende børn, nemlig et billede af »et barns glæde over første gang i sit liv at kunne få svesker«, som blev bragt blandt andet på forsiden af *Social-Demokraten* den 20. december 1948 over en firespaltet artikel. Ministeriet brugte det først og fremmest til at sige, at man havde gjort noget. Derudover udbeder man sig en nærmere angivelse af, hvad det er, ambassaden i Washington gerne vil have. Svaret afsendes 31. januar 1949, og essensen er, at billederne gerne skal kunne forbindes specifikt med Danmark: »Hvis man i øvrigt skulle prøve at vejlede med hensyn til fotografiske optagelser, kan de fremsendte traktorbilleder måske give anledning til at bemærke, at billederne, eller i hvert fald nogle af dem, gerne skulle egne sig for publikationer og derfor være af en vis malerisk virkning, ligesom det kun kan være en fordel, dersom man aner, at billederne er optaget i Danmark. Den påtænkte tallerkenharve burde derfor være anbragt i en pløjemark og ikke på en stenbro, og bedst var det, hvis man i baggrunden havde et dannebrogssmykket husmandssted eller en typisk dansk landsbykirke.«¹⁶

Grunden til, at ambassaden i Washington gentagne gange skrev til Udenrigsministeriet i København om sagen, var, bedømt ud fra det materiale, der ligger om sagen, en blanding af, at man i Udenrigsministeriet pr. tradition og tilbøjelighed helst holdt sig til klassisk informationsarbejde og derud-

15. »Ministeriets skrivelse ES.No.276 af 2.11.1948 stiller en serie interessante billeder i udsigt og udtrykker i øvrigt forståelse for ambassadens synspunkter, det samme gælder ministeriets skrivelse ES.No.286 af 15.11.1948, med hvilken der fulgte det første fotografi, som dog næppe kunne tillægges større propagadaværdi (...) Ambassaden gætter på, at de hænder og den pensel, der omhyggeligt holder på emblemet, for at det ikke skal falde af, medens fotografen arbejder, tilhører betjentformand Jørgensen«. Fotografiet er taget i en kælder, hvor der ligger en del pakker stablet op – formentlig pakker med Marshalllogo, lige ankommet fra trykkeriet. På fotografiet er Marshalllogoet ved at blive limet fast på en af pakkerne. Man har med andre ord ikke lagt megen energi og kreativitet i dette fotografi, men gjort det nemmest mulige: fotograferet nogle pakker med logoer, der lå nede i Udenrigsministeriets kælder, for at imødekomme kravet om billeder. Der var dog også ros: »Ambassaden (har) fra Udenrigsministeriets Pressebureau modtaget tre fortræffelige billeder af 'danske børn der spiser risengrød'« – om end man gerne så nogle billeder, der henviste til de lidt større perspektiver i Marshallhjælpen. Skrivelse afsendt 5. januar 1949 fra den danske ambassade i Washington, signeret Gunnar Seidenfaden.

16. UM 73.C.39.B. Pakke 2. Svarskrivelse fra den danske ambassade i Washington, dateret 31. januar 1949, signeret Gunnar Seidenfaden.

over formentlig manglede fornemmelse for, hvad der f.eks. kræves af et billede, der skal bruges i den form for *public diplomacy*, ambassaden i Washington gerne ville fremme. Havde man haft bedre fornemmelse for de nye former for *public diplomacy* i Udenrigsministeriets presseafdeling, havde man vel kunnet gøre noget mere og bedre. Det lyder, som om man har fotograferet eksempelvis den omtalte tallerkenharve stort set, hvor den var blevet losset i Københavns havn, og fotografiet af pakkerne med Marshallhjælpløget tyder heller ikke på den helt store fornemmelse for sagen. Når vi kommer frem til sommeren 1949, blandt andet Marshalludstillingen, begynder man til gengæld at få ros for sit arbejde fra den amerikanske ECA-mission.¹⁷

Fra anden side blev der udtrykt større tilfredshed med den danske presses dækning af Marshallstoffet. OEEC/ECA udarbejdede i begyndelsen af februar 1949 en lille rapport over omtale af Marshallplanen i forbindelse med offentliggørelse af de forskellige landes langtidsprogrammer: »Press coverage in Scandinavia was immense. In Denmark all Copenhagen and provincial papers carried at least the agency stories and the overwhelming majority editorialized and printed background material to assist their readers to comprehend the whole issue. The amount of per capita coverage was perhaps greater in Denmark than elsewhere, but this fact may be due to the smallness of the country. It is perfectly justifiable to say that Scandinavian reaction generally was all that the ECA and the OEEC could hope for.«¹⁸

Det publicityarbejde, som gik i gang i løbet af efteråret 1948, samtidigt med at Marshallhjælpsprogrammet iværksattes, var i begyndelsen af 1949 så småt ved at finde sine ben. De initiativer, der iværksattes, sigtede alle mod at skabe opbakning bag Marshallhjælpsprogrammet og USA. For så vidt var det selve essensen i oplysningsarbejdet – at skabe opbakning bag programmet for den europæiske genopbygning og bevarelse af liberale, demokratiske stater i (Vest)Europa.

Især ECA-missionen i København og den danske ambassade i Washington var, som nævnt, opmærksom på, hvilken rolle publicitysiden spille-

17. Se UM 73.C.60/1. Amerikanske ECA-mission i Danmark, kvartalsberetninger om Marshallhjælpen.

18. UM 73.C.39.B. Pakke 2. Rapport fra OEEC, Publications relations and Information, Paris 11. februar 1949 (med påtegning »restricted«). Der er i rapporten en længere gennemgang af, hvad de forskellige danske aviser har skrevet (og tilsvarende gennemgange af langtidprogrammernes modtagelse i pressen i en række andre lande). Tilfredsheden med modtagelsen i den danske presse skyldtes ikke kun de mange spaltmillimeter, men også, at artiklerne generelt var positive, eller med rapportskriverens ord i det medfølgende memorandum: »Most important, they [danskerne] recognise the motives of the United States for what they really are and stand ready to do the dirty work of recovery themselves.«

de for skabelse af goodwill og dermed bevillinger fra den amerikanske kongres. Der var dog ikke tale om to adskilte offentligheder – i en vis udstrækning var det de samme billeder, der blev søgt brugt uden for så vel som inden for landets grænser. Det nationale element, hvor genkendelige billeder af »det typisk danske« især blev fremhævet som en måde at få Danmark til at fremstå på amerikanernes nethinde, var vigtigt, ligesom det var vigtigt at få fotografier, der kunne fortælle »human-interest stories« og på den måde forbinde Marshallhjælpens programmer og hele terminologi, der handlede om valutakonvertibilitet, toldskranker, importkvoter osv., med dagliglivet. Til den ende generede man sig ikke for at søge at fremvise et glansbillede-Danmark af risengrøds- eller sveskespisende børn, Dannebrogssmykkede husmandssteder og gamle landsbykirker. Men også i den danske offentlighed blev Marshallhjælpen solgt som et nationalt samlingsprojekt for genopbygning af landet, som jeg siden skal vende tilbage til.

Ud over dagspressen blev en række andre kanaler til formidling af Marshallhjælpsprogrammet drøftet i efteråret 1948/foråret 1949: udgivelse af pjecer, foredragsturnéer, radioforedrag, forfilm, der kunne vises i biografen, og endelig udstillingsvirksomhed. Efter en del diskussion frem og tilbage blev det i ERP-udvalget under Udenrigsministeriet besluttet, at man skulle satse på en udstilling.¹⁹ En fælleseuropæisk udstilling var allerede i foråret 1949 på tale, men man besluttede i Danmark – med henvisning til den betydning, amerikanerne tillagde publicity-arbejdet – ikke at vente på, hvad OEEC/ECA måtte beslutte, men selv at få arrangeret en udstilling.²⁰

19. I ERP-udvalget sad repræsentanter for Udenrigsministeriet (blandt andre kontorchef Eyvind Bartels), Handelsministeriet, Det økonomiske Sekretariat (repræsenteret ved blandt andre Viggo Kampmann og Erik Ib Schmidt), Finansministeriet, Landbrugsministeriet, Fiskeriministeriet og derudover for Industrirådet, Grosserersocietetet, Handelskammeret, Arbejderbevægelsens Erhvervsråd (repræsenteret af sekretær Ivar Nørgård), Landbrugsrådet, Søfartsrådet, DA og DsF, repræsenteret af forbundsformand Ejler Jensen. Der nedsattes en undergruppe i form af en arbejdsgruppe til at planlægge udstillingen, hvor Eyvind Bartels blev formand. Derudover sad repræsentanter for Handelsministeriet, DØS, Industrirådet, Dansk Handel, Landbrugsrådet og Landboforeningerne med i arbejdsgruppen. UM.73.C.39.F. Pakke 1, referater fra udvalgs møder.

20. Blandt andre Udenrigsministeriets departementschef argumenterede i følge referatet for, at udstillingen burde afholdes »ikke mindst fordi man fra amerikansk side lægger så meget vægt på, at der blev givet så meget information om Marshallhjælpen, som muligt«. Referat fra ERP-udvalgets møde 10. marts 1949, punktet »E.R.P. udstillingen på Bellahøjsskolen i sommeren 1949«, UM 73.C.39.F. Pakke 1.

De danske Marshallhjælpskampagner

De tre Marshallhjælpskampagner 1949, 1950 og 1951 var klart forsøg på for alvor at få folk i tale og skabe opmærksomhed og dermed få gjort andet og mere end at skrive pressemeddelelser og holde øje med, om aviserne brugte dem. Kampagnerne var forsøg på at kombinere oplysningsvirksomhed med underholdning og skabe begivenheder og nyheder. Der var trods alt grænser for, hvor mange billeder man kunne tage af en traktor, der ankommer til Københavns havn, eller en maskine, der bliver installeret.

Den første kampagne med titlen »Kender De Målet?« løb af stablen i sommeren 1949. Den næste med titlen »Europa Genopbygger« fulgte i sommeren 1950 og den sidste, »Europa-toget«, i september 1951.²¹ Der var i alle tilfælde tale om vandrestillinger, der blev vist i København og en række af de større danske provinsbyer. Den første kampagne i sommeren 1949 var produceret af det danske udenrigsministerium, mens de to sidste var produceret af ECA som fælleseuropæiske udstillinger, hvor samme udstilling blev vist i størsteparten af de europæiske lande, der fik del i Marshallmidlerne. Der var små nationale variationer, men billedmateriale, udstillingsarkitektur m.v. var fælleseuropæisk.

Udstillingen i 1949 skulle illustrere »formålet med Marshallplanen, dens hidtidige resultater og det europæiske samarbejde indenfor Organisationen for Europæisk Økonomisk Samarbejde (OEEC)«,²² og udstillingen blev åbnet i forbindelse med De sjællandske Landboforeningers Dyrskue på Bellahøj for herefter at blive overført til det årlige fynske dyrskue i Odense og De Samvirkende Jydske Landboforeningers skue i Horsens. Det blev nu ikke til noget med Horsens. I stedet blev udstillingen efter Odense flyttet til Århus og Aalborg og endelig (på handelsminister Krags foranledning) til Randers.

Der var lidt diskussion frem og tilbage i udvalget om, hvorvidt udstillingen især skulle fortælle om Marshallhjælpen og det europæiske samarbejde, eller hovedvægten skulle lægges på Danmarks langtidsprogram, ligesom det diskuteredes, om hovedvægten skulle lægges på fremtidens (forbrugs)muligheder eller de aktuelle problemer i dansk økonomi. Endelig blev spørgsmålet om, hvor »amerikansk« udstillingen skulle være i sin form, drøftet. Det, der kunne opnås konsensus om, var en udstilling, der, når

21. Hovedkilden til oplysninger om udstillingerne er UM 73.C.39.F, med titlen »Marshalludstillingen på Bellahøj« (to pakker) og UM 73.C.39.B/8, med titlen »Marshallplanen – rejseudstilling« (en pakke).

22. Citeret efter aktstykket til Folketingets finansudvalg 5. april 1949, Rigsarkivet, UM 73.C.39.F. Pakke 1.

den nu var besluttet, selv om nogle nok mest så den som en imødekomme-else af amerikanernes ønsker, skulle laves af professionelle reklamefolk og med anvendelse af moderne udstillingsteknikker. Der var således et element af »amerikanisering« i udstillingen, både at den overhovedet blev arrangeret (for at imødekomme amerikanernes ønsker), og i kraft af den form, den fik, der i hvert fald af nogle i samtiden blev anset for at være »amerikansk«. ²³ Samtidigt byggede udstillingen, hvis vi sammenligner med den ECA-producerede udstilling året efter, dog også på traditioner fra tidligere informations- og oplysningskampagner – der var i 1949 en allerede etableret tradition for at have forskellige former for informations- og oplysningskampagner med som en del af Bellahøjskuet – året før (1948) drejede Bellahøjkampagnen sig eksempelvis om, hvor mange brugbare ressourcer der gik tabt ved sløseri, f.eks. ved at rotter og mus spiste korn i laderne.

Den endelige plan for udstillingen fik fire hovedoverskrifter:

- Vore problemer efter krigen
- Marshallhjælpen
- Danmarks langtidsprogram
- Hvad Marshallplanen betyder for den enkelte

Sammenlignet med ECA-udstillingen i 1950 var teksterne på den danske 1949-udstilling længere og med et mere officiøst præg, med grundige redegørelser for, hvordan apparatet omkring Marshallhjælpen var skruet sammen – det er især her, der kan tales om elementer af mere traditionel oplysnings- og informationsvirksomhed. Det »amerikanske« var med i form af eksempelvis en illustration af Marshallhjælpens virkninger (og sammenhænge i samfundets økonomiske kredsløb), hvor man kunne trykke på en knap, hvorefter en hånd med skiltet »ophæve restriktioner og rationeringer« tændtes, og symbolsk rakte hånden ud til en anden hånd med skiltet »fuld beskæftigelse«. Men der var også gjort noget ud af at popularisere storpolitikken og overføre de abstrakte betragtninger til hverdagslivet. Det centrale element var her paralleliseringen af »Mr. Johnson og hans familie« og »familien Hansen«. En planche med foto af mr. Johnson og hans familie fik følgende tekst: »Det er hele det amerikanske folk, der står bag Marshall-

23. I *Aalborg Stiftstidendes* omtale af udstillingen 8. august 1949 skriver journalisten »Kæmpetofotografier og surrealistiske skemaer [udtrykket kan ikke udlægges] danner en stærkt amerikaniseret ramme om de nøgne fakta«. *Aalborg Stiftstidende* 8. august 1949. For nogle var 1949-udstillingen åbenbart lige moderne nok i sin form! *Aalborg Amtstidende* hæfter sig også ved det »amerikanske« i sin omtale. *Aalborg Amtstidende* 10. august, artikel med overskriften »Marshalludstillingen aabnet. Livlige og farverige amerikanske ideer.« Begreberne »amerikansk« og »amerikanisering« er tricky. De bruges nogle gange rosende, men som oftest afstandtagende. Når begrebet bruges, indeholder det altid implicit en modstilling af amerikansk og dansk.

hjælpen. Dette er Mr. Johnson og hans familie i Amerika. Han er en ganske almindelig amerikaner. I krigens fire år har han været på alverdens forskellige fronter. Alle besværligheder har han taget – om end ikke med et smil, så dog med en vis ro og sit uundværlige Wrigley i munden. Nu er han vendt tilbage til sit gamle job. For at vinde krigen var han parat til at betale sin del gennem alle krigsårene, og for at bevare freden for sig og sine er han parat til at betale i fremtiden. Det første års Marshall-hjælp kostede ham således ca. 800 kr. Er han filantrop eller forretningsmand, eller er han bare fornuftig nok til at erkende, at en velfyldt butik i et økonomisk dårligt kvarter ikke er til gavn for nogen af parterne? Millioner af familier Johnson i et demokratisk land på den anden side af Atlanterhavet bærer Marshall-planen frem. Deres ønsker og forhåbninger for dem selv og deres børn er de samme som vore, og deres tro og tillid til den fredelige fremtid er personificeret i den mand, der gennem hele sin storsindede indsats gav planen navn: George Marshall.«

Heroverfor stillede familien Hansen, der har været plaget af arbejdsløshed, og fru Hansen, som har tilbragt timer »med at stå i kø for at få kød og andre rationerede ting. Gennem Marshallplanens tilførsler af såvel råvarer som færdigvarer vil dette efterhånden forbedres.« Det understreges dog, at »Marshallhjælpen er ingen sovepude, det er en hjælp til selv-hjælp. Marshall-planen giver os råstoffer og maskiner o.s.v., men arbejdet må vi selv gøre. Hvis vi udnytter Marshallhjælpen – tiden – og rationaliserer produktionen, kan vi igen blive konkurrencedygtige på såvel nye som gamle markeder.«

Udstillingen afsluttedes med, at »samfundet stiller handelsministeren nogle spørgsmål«, i form af en husmor, der spørger, om det snart bliver muligt at købe nye lagner, en fabrikant, der spørger hvordan han kan importere Marshallvarer til sin virksomhed, og en arbejder, der spørger, om Marshall-planen giver sikkerhed for, at han ikke igen vil blive arbejdsløs. Handelsminister Krag havde indtalt svarene på en båndoptager, som afspillede svarene, hvis man ringede op via en tilhørende telefon. Båndoptagerne (tre Beocord'er) var venligst udlånt af B&O og var i sig selv repræsentanter for det teknikkens fremskridt, som det var en del af Marshallplanen at fremme.

Udstillingens sidste planche viste et foto af et nybyggeri med byggeskiltet »Europas Hus« og teksten: »Hvad der gælder for hr. Hansen og hans familie gælder også for Mr. Smith i England og Monsieur Duval i Frankrig. Marshallplanens formål: Genopbygning af hvert enkelt deltagerlands produktionsapparat, styrkelse af samhørigheden og samhandelen.«²⁴

24. UM 73.C.39.F. Marshalludstillingen på Bellahøj, pakke 1.

I udkastet til afslutningstekst, forfattet af arbejdsgruppen, der planlagde udstillingen, var der komma og ikke punktum efter samhandelen, og teksten fortsatte: »således at det enkelte land ikke kan opnå velstand på et andets bekostning ud fra den enkle sandhed: Ingen skal have for meget og ingen for lidt.« Denne socialdemokratisk-grundtvigianske allusion til slutlinjerne i »Langt højere bjerge« blev slettet i den endelige udstillingstekst. Muligvis fordi budskabet allerede var leveret, implicit, i understregningen af det solidariske element. Vore gode naboer, amerikanerne, hjælper os til at hjælpe os selv, således at vi alle, gennem arbejde, om det så er i landbrug eller industri, kan få andel i genopbygningspolitikens gevinster.

De centrale kodeord var fred og genopbygning efter krigen, understregning af demokratiet og, at Marshallhjælpen er udtryk for et folk, der hjælper andre folk. Herudover lovning på en fremtid med øgede forbrugsmuligheder som resultat af øget samhandel og tilførsel af råstoffer og maskiner. Det var i selve sammenstillingen af disse kodeord, at budskabet lå. Det helt centrale budskab var dog, at der skulle arbejdes for sagen, og der blev lagt større vægt på at fremmane de nutidige problemer, herunder ikke mindst alt det, der var mangel på, end fremtidens lyksaligheder. Der er ikke meget »American way of life« over 1949-udstillingen, bortset fra selve formen. Understregningen af alvoren og af, at genopbygningen i første omgang ville koste anstrengelser, og at der stadigvæk var et stykke vej til, at også freden var endeligt vundet, var et bevidst valg. I planlægningsgruppen havde man diskuteret, i hvor høj grad det øgede forbrug eller genopbygningsproblemerne skulle være i fokus, men enden blev, at udstillingen skulle fokusere på genopbygningsproblemerne.²⁵

Europa Genopbygger – Marshallhjælpsudstillingen 1950

Udstillingen åbnede på Bellahøj 29. juni 1950. Derefter sendtes udstillingen videre til Odense (Det fynske Fællesskue 7.-9. juli) og Horsens (De jydsk Landboforeningers Ungskue 13.-16. juli). Andre muligheder blev overvejet, eksempelvis at vise udstillingen i forbindelse med tekstilmessen

25. Se referat fra ERP-udvalgets møde 10. marts 1949: »Bartels oplyste, at efter de planer man hidtil havde haft, skulle hovedvægten i udstillingen lægges på en skildring af det øgede forbrug, som Marshallplanen muliggjorde. Dette var utvivlsomt forkert, og Bartels mente personligt, at det muligvis ville være det bedste, at udstillingen i højere grad blev lagt an som en udstilling, der skulle illustrere genopbygningsproblemerne i almindelighed og ikke alene Marshall-planens virkninger.« Argumentationen blev gentaget af Bartels på arbejdsgruppens møde 18. marts 1949. UM 73.C.39.F. Pakke I, 1948-1949. Den vandt, vurderet ud fra den måde udstillingen blev udformet på, genklang i udvalget.

i Herning og det årlige købestævne i Fredericia. Problemet med industrimesser, som tekstilmessen i Herning, var, at der her kun kom fagfolk/grossister, og udstillingerne skulle gerne ud til så bredt et publikum som muligt. En anden overvejelse handlede om plads. På det kriterie faldt idéen om at vise udstillingen i København som en særskilt udstilling i Forum.²⁶ De store årlige dyrskuer, og især dyrskuet på Bellahøj, var for længst etableret som en folkeforlystelse, og der var som nævnt allerede en etableret tradition for at afholde særudstillinger i forbindelse med dyrskuet på Bellahøj, og det var afgørende for valget af dyrskuer som forum for Marshalludstillingerne. Der afgik særlige sporvogne til Bellahøj i dyrskuedagene (den såkaldte »linje Buh«), ligesom *Social-Demokraten* arrangerede særlige busudflugter til dyrskuet.²⁷ Ud over fremvisning af dyr var der på Bellahøj også forskellige forlystelser à la Bakken, og hver dag var der særlige arrangementer – fra kongebesøg til ballonopstigninger – både for at sikre daglig omtale og trække folk til. Dyrskuet på Bellahøj 29. juni – 2. juli 1950 havde, da tallene blev gjort op, i alt haft 191.000 besøgende.

Modsat 1949-udstillingen var 1950-udstillingen arrangeret af de amerikanske Marshallmyndigheder i Paris, bistået af OEEC's generalsekretariat, og det var den amerikanske ECA-mission i København, der sammen med Landbrugsrådet stod for udstillingen. Det danske udenrigsministerium blev dog involveret i udstillingen på to måder. Dels var man med til at godkende teksterne, dels skulle ministeriet finde åbningstalere m.v. Modsat udstillingen i 1949, som man selv havde taget initiativ til, gives der i Udenrigsministeriets skrivelser udtryk for en vis reservation over for projektet. Der synes at være to grunde hertil, den ene, at det ikke er den danske regering og Udenrigsministeriet, der arrangerer udstillingen, hvorfor man helst ikke vil indblandes for meget i sagen, den anden (igen) at nogle finder ideen og hele formen lidt for »amerikansk«. Der er her tale om en gentagelse af argumenter, der også var på banen i 1949. Det er især de mere populære indslag og formidlingsformer, der vækker et vist ubehag blandt Udenrigsministeriets embedsmænd.²⁸ Der skal formentlig ikke lægges andet i Udenrigsministeriets meget lidt entusiastiske holdning til udstillingen end almindelig konservatisme og en traditionel skelnen mellem, hvad der var danske anliggender (og dermed regeringens og ministeriets ansvar), og hvad der var eksterne

26. Se UM 73.C.39.s/8. Marshallplanen – rejseudstilling 1950.

27. Se annonce for *Social-Demokraten*s Fredag Aftentur, *Social-Demokraten* 30. juni 1950. Ud over besøg på Bellahøj inkluderer udflugten kaffe, dans og underholdning.

28. Størst anledning til skepsis giver udstillingens »telefonvarer«, hvor man kan ringe op og få svar på en række spørgsmål – det er præcis den del af udstillingen, som viser sig at få mest omtale i aviserne.

anliggender (herunder hørte OEEC og ECA), og en heraf følgende markering af, at man, når man ikke havde et direkte ansvar for udstillingen, ikke ønskede at fremstå som medarrangør, eksempelvis ved at en dansk minister åbnede udstillingen. Udenrigsministeriet så således helst, at åbningen af udstillingen blev foretaget af ECA-missionen i København, hvorefter »en højstående dansk embedsmand – eventuelt minister Wærum – kvitterer med en kort udtalelse.« ECA-missionen i København lagde dog stor vægt på, at åbningen skulle foretages af en dansk minister, og at det skulle være en højtrangerende minister, enten statsministeren eller udenrigsministeren. Det endte med, at finansminister H.C. Hansen holdt åbningstalen.²⁹

Udstillingen var som tidligere nævnt en europæisk udstilling, så teksten handlede til en vis grad om oversættelse til dansk, men også om en dansk vinkling. Den overordnede struktur var dog givet af fotos og illustrationer på plancherne, som generelt ikke blev ændret fra land til land.

I forhold til det amerikanske forlæg valgte man i Danmark at lade Hedtoft »åbne udstillingen«, i og med at udstillingens første planche blev et billede og en udtalelse af Hedtoft, der udtaler: »Vi er alle afhængige af hinanden og kun gennem gensidig støtte vil det være muligt at bygge den lyse og frie verden.«³⁰ Hedtoft blev fulgt af Eiler Jensen, hvorefter kom formanden for det norske arbejderforbund, som blev fulgt af Tage Erlander og Axel Strand, formand for svensk LO. Herefter fulgte formændene for fagforeningerne i en række andre europæiske lande plus en række europæiske stats- eller udenrigsministre m.v. Vi får således først Hedtofts og Eiler Jensens opfordring til at bakke op om det europæiske samarbejde og Marshallhjælpsprogrammet – Eiler Jensen udtaler på planchen, at »De danske arbejdere forstaar fuldt ud, at en forøget produktion er en absolut nødvendighed for at opnaa en højere og en bedre levestandard« – hvorefter vi bevæger os ud i verden, først ved at få de nordiske repræsentanter og derefter en række repræsentanter for andre lande i Europa. Udtalelserne går alle på temaet, at nedbrydning af handelsskrankerne og øget produktion vil give fuld beskæf-

29. Da statsministeren »havde beklaget, at han på grund af bortrejse til Sønderjylland ikke vil være i stand til at komme tilstede«, blev Udenrigsministeriet spurgt, men her var ministerens kalender også allerede fyldt. Landbrugsministeren og handelsministeren (J.O. Krag) var også på tale – men de var åbenbart ikke tunge nok. Man kan sige, at ville man have haft stats- eller udenrigsministeren til at stille op, var det vel lidt sent at gå i gang med planlægningen 10 dage før åbningen af udstillingen? Omtalte minister Wærum var chef for 6. kontor i Udenrigsministeriets økonomisk-politiske afdeling, dvs. det kontor, Marshallhjælpsprogrammet sorterede under, og altså embedsmand (*Hof- og Statskalenderen* 1950). UM 73.C.39.B/8. Brev fra H. Hjort-Nielsen, dateret 19. juni 1950, med diverse påtegninger (brevet har været sendt rundt til de berørte ministerier/ministersekretærer, og de har påtegnet deres beklagende kommentarer, før brevet er blevet sendt videre).

30. Citeret efter *Social-Demokraten* 29. juni 1950.

tigelse og i sidste ende »hæve hele folkets levestandard og arbejdernes i særdeleshed.« For at opnå dette må de europæiske lande arbejde sammen.³¹

Bortset fra denne indledning er der ikke foretaget ændringer i forhold til det fælleseuropæiske manuskript (de resterende rettelser er sproglige/formuleringsmæssige ændringer). Men man ønskede i Danmark åbenbart at understrege det nordiske element, og at det var arbejderbevægelsen i Europa, der samlet stod som en form for garanter for Marshallhjælpsprogrammets mål. Den historie, der fortælles på udstillingen, er kort, at Europa i 1945 var forarmet efter to krige (Første og Anden Verdenskrig), og at handelsskrankerne, som var blevet rejst, var en del af problemet, ikke en del af løsningen. Europa anno 1947 var et kontinent plaget af hungersnød, mangel på selv simple fornødenheder og arbejdsløshed. Men så gik Europa og Amerika til handling. Marshallplanen var et samarbejde mellem Amerika og Europa med det formål at bringe Europa på fode igen. Det skulle gøres ved et samarbejde mellem de europæiske nationer. Her var der indskudt en planche med titlen »samarbejde – igår kun teori«, hvor berømte europæere tilbage til middelalderen (herunder Voltaire, Kant m.fl.) citeres, der leder frem til »samarbejde i dag en realitet«, som handler om OEEC. Efter præsentation af OEEC, handelsstatistik og forskellige produktionsstatistikker, plancher om toldsænkninger m.v. kommer udstillingsafslutningen, der handler om, hvad alt dette, lidt abstrakte, med øget samhandel m.v. betyder for den enkelte. Der spørges, »Hvad kan den friere vareudveksling gøre for mig«, som fælles overspørgsmål, og derefter er der en række underspørgsmål som: »kan den skaffe mig en bil?«, »kan den besørge min opvask?«, »kan den dyrke min have?« eller »kan den skaffe mig flere klæder?«. Man kunne derefter dreje på en drejektivetelefon og få en telefonsvarer, der svarede på spørgsmålene (som var nummererede, og drejede man 3, fik man svar på spørgsmål 3 osv.).³²

Hensigten var helt klart, som i 1949-udstillingen, at relatere de mere kedelige og abstrakte emner som samarbejdet i OEEC, toldsænkninger m.v. til den enkeltes hverdag og de problemstillinger, man har ment optog almindelige borgere. Intentionen fra udstillingstilrettelæggernes side var således at få de besøgende til at se det store i det små og det små i det store. Udstillingen kæder manglen på helt almindelige forbrugsvarer og de fremtidige for-

-
31. Manuskript til Vandreudstilling. Oversendt til Udenrigsministeriet, Økonomisk-Politisk Afdeling, 6. kontor, fra den danske OEEC-delegation i Paris. I Udenrigsministeriets arkiv ligger både dette manuskript og det engelske forlæg, så det er ret let at sammenligne og finde ud af, på hvilke områder manuskriptet til den danske udstilling afviger fra det europæiske (OEEC havde to officielle arbejdsprog, fransk og engelsk, og danskerne har arbejdet ud fra den engelske tekst).
32. Det var denne sidste del af udstillingen, hvor en embedsmand i Udenrigsministeriet i marginen har skrevet: »Alt dette kan vi godt undvære«.

brugsdrømme sammen med både en flerhundredårig fælles europæisk historie og det nye atlantiske samarbejde og de højtidelige og meget værdiladede begreber som frihed og demokrati sammen med genopbygning og forbrug.

Derudover kæder udstillingen genopbygningspolitikken, øget velfærd og det kommende forbrugssamfund sammen med ERP. Bedre beskæftigelse og flere forbrugsmuligheder er to sider af samme sag, der begge vil resultere i en øget levestandard, med friere handel som primus motor. Den trelede argumentation, hvor frihed og demokrati betinger og forstærkes af fri- og samhandel, samtidigt med at fri- og samhandel vil give øgede forbrugsmuligheder og øget levestandard, tilføjer øgede forbrugsmuligheder en værdiladning, der rækker ud over det prosaiske »mere forbrug«. Det gode liv var ikke kun øgede forbrugsmuligheder, samtidigt med at de øgede forbrugsmuligheder var den mest håndgribelige del af det gode liv, som blev lovet. Sagt på en anden måde: Med den ideologiske krig mellem Sovjetunionen og USA fik de kommende forbrugsmuligheder en placering i det politisk-ideologiske slagsmål mellem øst og vest, som hævdede spørgsmålet om forbrug op i den storpolitiske sfære.

Modtagelsen af udstillingerne

I forbindelse med Marshalludstillingen i 1949 havde ambassaden i Washington arrangeret besøg af fem amerikanske journalister. Programmet for deres Danmarksbesøg lød på Hamlet på Kronborg, Bellahøj, udflugt til Møns Klint, besøg på et vikingskib og Rebildfesten – et udtryk for, hvad man må have anset for at være repræsentativt for noget dansk, og samtidigt formentlig for, hvad der formodedes at leve op til amerikanernes forestillinger om det særligt danske – Hamlet og vikinger.

En af de amerikanske journalister udtalte ved ankomsten: »Jeg kan næsten ikke vente med at se jeres køer herovre. Jeg har hørt en del om det danske forædlede landbrug og især om malkekvæget, hvis præstationer langt overgår vore. De amerikanske landmænd er tilbøjelige til at tro, at de præsterer det bedste, men jeg er overbevist om, at der er meget at lære for amerikanske landmænd her, og jeg vil i artikler prøve at fortælle mine læsere om det. De metoder dansk landbrug med sine forædlede produkter drives efter, kommer vi i USA sikkert til at slå ind på i stadig højere grad.«³³

Her slås et tema an, som kommer til at gå igen de næste par år i reporta-

33. *Social-Demokraten* 27. juni 1949. Artiklen har overskriften »5 USA-journalister på krydstogt i Danmark«.

ger om dansk-amerikansk udveksling: Amerikanerne har lige så meget at lære af danskerne, som danskerne har at lære af amerikanerne – og i den danske presse fremstilles det nogle gange sådan, at amerikanerne egentlig har mere at lære af danskerne end omvendt. Det allerbedste er selvfølgelig, når amerikanerne smigrer den nationale forfængelighed ved at udtale dette til den danske presse.

Temaet går igen i flere artikler i *Politiken* i juli 1950 og kommer eksempelvis også ind i slutningen af et længere interview med Charles A. Marshall, den københavnske ECA-missions førstemand, i anledning af åbningen af Bellahøj-udstillingen 1950.³⁴

Det er ikke kun i diskussioner, hvor »amerikanisering« nævnes direkte, at vi får opstillet en modstilling mellem »Amerika« og »Danmark«, det er en modstilling der, eksplicit eller implicit, er til stede i alle artikler, der handler om »Amerika«. Og som altid siger udsagnene om »Amerika« mindst lige så meget om danskerne og danskernes forestillinger om Amerika, som de siger om USA. De to mest interessante spørgsmål at stille til pressens omtale af Marshallhjælpen er derfor, hvilke Amerika- og Danmarksbilleder der formidles, og hvilke modstillinger vi eventuelt kan finde mellem »Amerika« og »Danmark«. Spørgsmålet er dernæst, hvilken betydning disse forestillinger får for synet på Marshallhjælpen. Endelig vil jeg kort se på eventuelle forskelle på henholdsvis Amerika- og Danmarksbilledet i de forskellige aviser og bruge det til at diskutere, i hvor høj grad der var tale om konsensus om genopbygningspolitikken i Danmark.

Åbningen af Bellahøjskuet og Marshalludstillingen 30. juni 1949 blev slået sammen med en folkefest for grundloven af 1849 (som i juni 1949 fyldte 100 år). Folkefesten for grundloven blev arrangeret som »et storstilet historisk sommerstævne. Man vil overvære en genopliven af begivenhederne omkring grundlovens tilblivelse. Der vil blive indmarch af 1000 børn med flag og bøgeløv, senere følger studenter, bønder og håndværkere i gamle dragter (...) Det vil blive en mindefest for de mænd der rejste frihedskravet og fik det opfyldt i form af Danmarks riges grundlov.«³⁵

34. *Social-Demokraten* 30. juni 1950 og reportager og interview i *Politiken* 1. juli 1950 (overskrift: »Sankt Hans Hospital vækker USA interesse«), 2. juli 1950 (interview med Magna Nørgård, der lige er vendt hjem fra USA-tur) og 5. juli 1950 (reportage fra årets Rebildfest, herunder nedlæggelse af grundsten til et børnehjem i Skørping), hvor den amerikanske ambassadør mrs. Anderson udtaler, at »En af de ting der har betaget mig mest i Danmark er jeres vidunderlige omsorg for børn«.

35. *Social-Demokraten* 29. juni 1949. Artiklen har overskriften »Hvad der skal ske på Bellahøjskuet«.

Ved at henlægge fejringen af 100-året for grundlovens tilblivelse til Bellahøjskuet blev der tilføjet endnu en dimension, således at det nu ikke bare var land og by og genopbygningen, hvor både landbrug og industri indgik, der blev knyttet sammen, men også nutiden og fortiden. Kampen for frihed og demokrati, som også indgik i Marshallplanen og Marshallplanudstillingen, fik tilføjet en national, historisk dimension. Selve åbningen af Marshalludstillingen fandt sted 30. juni. I den officielle åbningstale af udenrigsminister Gustav Rasmussen var det især de økonomiske perspektiver, der blev fremhævet – hans officielle åbningstale er langt hen ad vejen en saglig og lidt tør, embedsmandsagtig gengivelse af udstillingens planche-tekster. Talen understregede således, at Marshallhjælpen er en chance, der skal udnyttes til at genopbygge dansk landbrug og industri, så vi igen kan få gang i eksporten.

Så var der anderledes højstemt retorik over statsminister Hedtofts tale ved Rebildfesten den 4. juli, hvor han greb tilbage til folkefesten for grundloven ved åbningen af Bellahøjskuet og knyttede grundloven af 5. juni 1849, den amerikanske uafhængighedsdag (4. juli) og Den franske Revolution i 1789 sammen: »(...) Rebild er det eneste sted udenfor De forenede Stater, hvor den 4. juli fejres med årligt tilbagevendende fester. For os her i moderlandet var en af sommerens største begivenheder forfatningsjubilæet. I vor hyldest til grundloven og dens fædre lod vi tankerne gå videre til de kilder, hvorfra den danske grundlovs fædre fik tro og inspiration. Direkte er de blevet påvirket af den franske menneskerettighedserklæring fra 1789, der i sin udformning rummede det, de moderne demokratier nu bygger på. Men vi ved, at dette dokument er inspireret af de samme tanker som den uafhængighedserklæring, hvormed befolkningen i Nordamerika den 4. juli 1776 proklamerede deres stater som frie og selvstændige republikker (...).« Talen sluttede: »Fra ambassaden i USA har vi fået underretning om, at den lovgivende forsamling i Wisconsin gjorde den 5. juni 1949 til national helligdag i denne stat. Man ønskede – udtryktes det – hermed at hylde de tusinder af danske, som bor i denne stat.«³⁶

Det mest bemærkelsesværdige i talen er paralleliseringen af USA og Danmark. Vi fejrer USA's nationaldag, som man i »USA« (Wisconsin)

36. *Social-Demokraten* 5. juli 1949. Den amerikanske hovedtaler, Sparks, henviste også til menneskerettighederne: »Mennesket er født med visse uforanderlige rettigheder, og regeringerne er skabt til at sikre disse rettigheder«. En del af denne sikring er Marshallplanen. Det amerikanske folk besluttede, under indtryk af den nød og elendighed, som herskede i Europa efter krigen, »at nød og elendighed ikke skulle tvinge disse nationer til at opgive deres frihedsarv til fordel for tomme løfter om hjælp under totalitære diktaturer«.

fejrer den danske. Dagens hovedtaler, arkæologen Johannes Brøndsted,³⁷ trak i sin tale på et endnu længere historisk perspektiv, idet han gik tilbage til »de gamle nord-boere i Nord-Amerika og Canada fra tiden før Columbus«, der blev gjort til de første udvandrere til USA: »I er udvandret, og til et sådant folk har Danmark givet den kraft, der repræsenteres ved de tusinder af mænd og kvinder der er udgået herfra (...).«³⁸ Det var lige før, USA den 4. juli 1949 blev gjort til et land af indvandrede danskere.

Den amerikanske hovedtaler er bemærkelsesværdigt nok den eneste, der ved Rebildfesten i 1949 direkte tager den aktuelle storpolitik op i sin tale, og som nævner Marshallplanen og NATO-samarbejdet. Både Hedtoft og Brøndsted vælger i deres taler at vægte de fælles kulturelle rødder frem for det aktuelle atlantiske politiske samarbejde. Virkningen af at understrege de fælles kulturelle rødder og den fælles demokratiske tradition er igen at tilføre det aktuelle samarbejde en historisk og national dimension, som danner klangbund for også Marshalludstillingens fremhævelse af den økonomiske genopbygning. Det lidt prosaiske, der let kom til at hvile over Marshallhjælpen, som konkret netop handlede om traktorer, foderstoffer og metervarer, blev herigennem tilføjet et langt større historisk perspektiv. Samtidigt blev Marshallplanen og Amerika gennem eksempelvis den måde, de dansk-amerikanske relationer præsenteredes på ved Rebildfesten, domesticeret. Jeg tænker her både på den historiske kontekst, Marshallplanen og de dansk-amerikanske relationer sættes ind i, hvor de nære relationer traditionaliseres ved at give dem en lang forhistorie, og fremhævelsen af de mange familiære relationer mellem danskere og amerikanere. »Amerika« inkorporeres hermed i en dansk, national historieskrivning og hjemliggøres i bogstavelig forstand gennem de citerede henvisninger til, at denne eller hin skal hjem og besøge familien.

Paralleliseringen af udstillingens mr. Johnson og hr. Hansen går dermed igen i Rebildfesttalerne og er med til igen og igen at understrege, at der i bund og grund ikke er nogen forskel på USA og Danmark, som man i øvrigt klart foretrækker ikke at fremstille som to stater, men to folk. Paralleliteten og ligeværdigheden understreges også gennem det andet af de nævnte temaer i reportagerne, nemlig at amerikanerne har lige så meget at lære af os som omvendt.

Temaet med udvandlerne, der er med til at knytte USA og Danmark sammen og næsten gøre USA dansk, er det absolutte yndlingstema, når dansk-

37. Fra 1933 leder af Nationalmuseets 1. afdeling og i slutningen af 1940'erne og begyndelsen af 1950'erne kendt i offentligheden som eksperten på Danmarks oldtid. Brøndsted udgav i 1951 *Nordboer i Amerika før Columbus* (amerikansk udgave 1954). *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg.

38. *Social-Demokraten* 5. juli 1949.

amerikanske relationer omtales i 1949 og 1950. Temaet findes i to lidt forskellige varianter. Den ene variant omtaler en kendt amerikaner, som er på besøg i Danmark, og enten spørges der direkte, eller der gøres på anden måde opmærksom på, at vedkommende har familie i Danmark eller i det mindste har meget gode venner, som er danskere.³⁹ Den anden variant handler om forbindelser mellem de to folk eller understreger det kulturelle fællesskab mellem danskere og amerikanere. I de fleste tilfælde er det småartikler, der handler om amerikanere, der er på besøg, og hvor der for så vidt ikke er noget bemærkelsesværdigt at fortælle, ud over at der altså er nogle amerikanere på besøg i Danmark, og det bruges så til at få amerikanerne til at sige noget pænt om Danmark og Amerika.⁴⁰ Generelt understreger artiklerne det gode forhold mellem danskere (i nogle tilfælde udstrakt til at omfatte alle skandinaver) og amerikanere i almindelighed, som interviewet med to unge amerikanske ægtepar, der er på tur Europa rundt: »Vi har det så dejligt i Deres land. Overalt i Skandinavien har vi kun mødt venlige mennesker, siger en af de unge hustruer (...) de fire unge amerikanere er netop på besøg hos danske venner, grosserer Reinar Svendsen«⁴¹ osv. Meget af dette petitagtige stof omtaler overhovedet ikke genopbygningen af Europa eller Marshallplanen, men er med til at give et generelt billede af dansk-amerikanske relationer, som den samtidige omtale af Marshallplanen skrives ind i.⁴²

Især i modtagelsen af udstillingen i 1950 kædes det storpolitiske og hverdagsniveauet tæt sammen, tydeligst i *Social-Demokraten*, der 30. juni 1950

39. *Berlingske Tidende* 23. juni 1950 (omtale af »dagens amerikanske filmstjerne June Hævoe«), 25. juni 1950 (filmstjernen Jean Hersholt), 26., 28. og 30. juni 1950 (i forbindelse med foretaler af deltagere i årets Rebildfest) og *Politiken* 3., 4., 5. og 6. juli 1950 (især foretaler af og reportage fra årets Rebildfest 4. og 5. juli).

40. *Berlingske Tidende* 26. juni 1950 (artikel i anledning af 150-året for oprettelse af diplomatiske forbindelser mellem USA og Danmark), 27. juni 1950 (amerikanske studier på studenterudveksling, omtales også i *Politiken* samme dag), 2. juli 1950 (to artikler), 4. juli, 7. juli 1950 (to artikler) og 10. juli 1950. *Politiken* 3. juli 1950 og 6. juli 1950 og *Social-Demokraten* 30. juni 1950, hvor interviewet med Charles A. Marshall afsluttes med følgende udtalelse af den københavnske ECA-missions førstemand, efter at turistindustriens muligheder i Danmark har været diskuteret: »Jeg har i hvert fald aldrig mødt en amerikaner der ikke var imponeret af den ærlighed og hjertelighed, han mødte overalt. Mine egne erfaringer har været nøjagtig de samme. Jeg tror, at danskernes gæstfrihed udelukkende skyldes deres medfødte venlighed«.

41. *Politiken* 6. juli 1950, under overskriften »8000 kilometer med cykelmotor«.

42. Jeg har gennemlæst *Social-Demokraten*, *Politiken* og *Berlingske Tidende* i perioden 15. juni til 15. juli i både 1949 og 1950. Derudover har jeg læst i *Land og Folk* i de samme to år den samme periode og gennemlæst *Aalborg Stiftstidende* og *Aalborg Amtstidende* 15. juni – 15. juli 1949 (1950-udstillingen var ikke forbi i Aalborg). Ideen har været at læse bredt i de tre største landsaviser før og efter Marshalludstillingerne for at fange alt, der måtte være skrevet om disse udstillinger, men det blev hurtigt til alt stof, der omtalte USA, i 1950 bortset fra stof om Koreakrigen.

bringer et ekstratillæg i anledning af udstillingen. Det er dog ikke Bella-højdstillingen, der fylder mest, men en samtidig udstilling i Illum, der viser, hvilke danske varer der produceres ved hjælp af maskiner indkøbt for Marshallmidler. På hvert opslag er der et billede af en eller anden vare, som nu også produceres i Danmark takket være amerikansk know-how og/eller maskiner. På samme opslag er der interview med eller omtale af Harry Truman, George Marshall osv., således at de nye forbrugsvarer kædes direkte sammen med efterkrigstidens storpolitik.⁴³

USA-billedet i den danske offentlighed

Det billede, der formidles af USA i det redaktionelle stof, men også i de annoncer, hvor der reklameres for varer fremstillet på maskiner importeret for Marshallhjælpsmidler,⁴⁴ er af et land, der på det teknisk-videnskabelige område er nummer et i verden, et land, hvor alting er stort, og et land, hvor næsten alle er usandsynligt rige og velstående. En artikel, hvor dette ikke ukendte billede af USA fremmanes, er et rejsebrev, som den populære svømmepige Greta Andersen sendte hjem, og som blev trykt i *Politiken* 4. juli 1950 med overskriften: »Amerikanske forhold: Tjenerne kørte rundt i mægtige Dollargrin.«

Danmark fremstilles, dog ikke nødvendigvis i opposition hertil, som et land, hvor »der leves i samarbejdets ånd«, et land præget af lighed og lighedstankegang og et land, hvor social lovgivning og sociale institutioner kalder på amerikanernes beundring, og som er noget, vi har, svarende til amerikanernes teknisk-videnskabelige know-how, og hvor de til gengæld kan lære af os, som i reportagen om udenlandsk besøg på det nye Sankt

43. *Social-Demokraten* 30. juni 1950. Således bringes en reklame/omtale af Kløverblad aluminiumsgryder lige over for en længere artikel (med billede) om George Marshall. På foregående side optræder Harry Truman, der underskriver Marshallhjælpsprogrammet, sammen med en stor reklame for »Scandinavian-American Nylon-Hosen« fra Nylonstrømpefabrikken i Nærum.

44. Et eksempel herpå er omtalte reklame for »Scandinavian-American Nylon-Hosen«, hvor annonceteksten lyder: »Fabriken er vokset op med amerikansk fart. – For 2 år siden eksisterede den ikke, og i dag beskæftiger den takket være Marshallplanen – over 100 mennesker. Der arbejdes i døgndrift, og produktionen er i løbet af de 2 år Marshall-hjælpen har virket – steget med utrolig fart. En stor del af produktionen går til export, hvilket er en betingelse for tilladelse til at indkøbe nylon-garn, det er derfor med særlig glæde, at vi tilbyder Dem de elegante strømper. De store cottonmaskiner fra U.S.A. bliver overvåget af 2 amerikanske mekanikere og således bliver de danske nylon-strømper en virkelig kvalitetsvare, som står fuldt ud på højde med de udenlandske fabrikater«. *Social-Demokraten* 30. juni 1950.

Reklame for Lama springmadrasser bragt i Social-Demokratens Marshalludstillings-tillæg 30. juni 1950.

Drømmer De om Marshall-hjælp, når De sover på en «Lama»-madras?

- det er ikke desto mindre H. a. Marshall-hjælpen, der er skyld i, at «Lama» er så berømt for sine springmadrasser. Faktisk, der bekræfter ca. 200 mennesker, at gennem Marshall-hjælpen kommer i besiddelse af et stort antal maskiner, der har betydet en kvalitetsforbedring både med hensyn til holdbarhed og udseende. En amerikansk leverandør af maskiner har beskrevet virksomheden som en af de mest moderne i verden, og på Marshall-udstillingen hos Illum vil De kunne overbevise Dem om, at produktene fra «Lama» er af højeste kvalitet.

Se Dem selv i katalog og udstilling
Kontakt os til

Lama
LAMA

Pris
1.400,-

2.400,-

3.400,-

4.400,-

5.400,-

Lama
LAMA

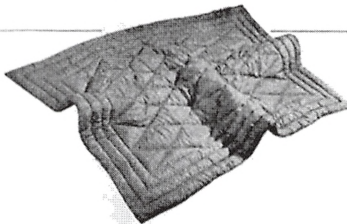
Pris
1.400,-

2.400,-

3.400,-

4.400,-

5.400,-

Lama
LAMA

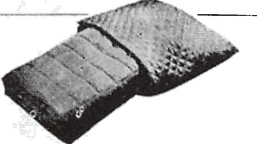
Pris
1.400,-

2.400,-

3.400,-

4.400,-

5.400,-

Illum
København - 1. udg.

Hans Hospital. Som et ekko af billedet af det rige USA lyder det her: »De udenlandske læger (var) særlig imponeret af to nye afdelinger (...) Sagt i få ord rummer de to nye bygninger alt det man savner i USA-filmen 'Ormegården'. Lukkede døre kendes ikke. Patienterne kan gå lige ud i den omliggende store park, hvorfra der igen er fri adgang til hovedvejen fra Roskilde til Boserup Skov. Er vejret dårligt, er der lejlighed til at spille billard i kælderetagen eller opsøge et hobbyværksted.«⁴⁵ Nok er USA et meget rigt land, hvor man kører rundt i store biler, og hvor, i et andet tilfælde, en dansk amerikaner beskriver sit hus, hvor der er otte værelser, men til gengæld indretter vi i Danmark sociale institutioner, hvor patienterne har det »som i et smukt hjem« (rubrikoverskrift i den artikel, hvor citatet ovenfor er hentet fra).

Danmark fremstilles også, og snarere positivt end negativt, som et lidt mere gammeldags, men også mere hyggeligt land end USA og et land, hvor vi har andre værdier end større og flottere og mere forbrug. Det gælder et par artikler om amerikansk landbrug og igen noget af petitstoffet.⁴⁶

Når Amerika og amerikanerne generelt fremstilles som gode naboer, der i bund og grund er ligesom os (og mange af dem i øvrigt efterkommere efter danske udvandrere), og relation mellem USA og Danmark som en relation mellem to ligeværdige partnere, er der selvfølgelig heller ikke nogen grund til at nære frygt for »amerikanisering«.

Der er dog et tema, som giver anledning til at beskrive forskelle og indimellem lægge en smule afstand til »Amerika«, nemlig den vidt fremskredne teknificering og effektivisering. Et eksempel herpå er en artikel hentet fra *Politikens* dameside 6. juli 1950. Indlægget tager udgangspunkt i en annonce for en amerikansk brødrister af den type, hvor brødet automatisk springer op, når det har opnået den ønskede ristningsgrad: »Ja så raffineret burde man have det, når man sådan går derhjemme og passer hus, og tænk, så er jeg alligevel fuldt ud tilfreds med den gamle bulede rister, jeg har. Den er ikke engang elektrisk og langt mindre automatisk fungerende. Den er så-

45. *Politiken* 1. juli 1950 og 2. juli 1950, interview med jurist, cand.jur. Magna Nørgård, der for nyligt er vendt hjem efter en længere studietur til USA. Det eneste mere grundlæggende USA-kritiske indlæg, hvor det ikke er grader af, men i højere grad selve samfundssystemet, der kritiseres, er Ellen Hørups kronik i *Politiken* 6.-7. juli 1950, hvor raceuroligheder og raceuligheder udgør et centralt element af omtalen.

46. *Aalborg Amtstidende* 10. august 1949, artiklen »Indtryk af mekaniseringen paa en almindelig god farm i Iowa, U.S.A.«, og 22. august 1949, artiklen »Også en slags landbrug«. Begge beskriver den vidt fremskredne mekanisering i amerikansk landbrug og konkluderer, at noget af det kommer vi til at tage til os, men artiklerne er også forbeholdne, blandt andet fremhæves, at det specialiserede og mekaniserede landbrug giver anledning til spild eller til, at man er mindre omhyggelig med ressourcehusholdningen. Det bemærkes også, at farmeren i det ene tilfælde egentlig har et andet arbejde og på den måde ikke er en rigtig landmand, dvs. en, der bor og arbejder på sin gård.

mænd til at sætte over gassen, og hvis jeg glemmer den bare et par sekunder, risikerer jeg, at alle krydderne er mørke i kanten. Alligevel er jeg tilfreds. For der er så mange ting der er vigtigere end en brødrister, der sender det ristede brød lige ind i munden på én. Holdbar fernis til gulvene er vigtigere, et godt tæppe at gå på ligeledes. Naboer, som ikke straks klager, børn, som ikke straks sladrer, sko som ikke straks går op i limningen, ægtemænd som straks siger 'ja' når man beder om hjælp, og en verden, der kunne tænke sig at holde fred, er meget, meget vigtigere end brødristeren, der betjener sig selv og kan spare en for 10 eller 12 bevægelser.«⁴⁷

Det overordnede budskab er, at vi skal lære af USA, så vi kan producere kvalitetsvarer og få eksport og beskæftigelse i vejret, men samtidigt skal vi beholde vores eget ved siden af. Da »Amerika« og »Danmark« netop ikke stilles op som modsætninger, fremstår det ikke nødvendigvis som noget problem på én gang at modernisere landbrug og industri og på den anden side bibeholde et Danmark, som er lidt mere gammeldags, men også bedre til at værne om de sande værdier i livet end amerikanerne, der er effektive og tjener mange penge (og som vi alle ved, er der ikke nogen sammenhæng mellem mange penge og de sande værdier i livet). Går vi til den anden mulige modstilling mellem vægt på teknisk-videnskabelig effektivitet og gode sociale forhold, præsenteres de to områder og de to lande i den danske presse som to ligeværdige partnere, der kan lære af hinanden.

Dette billede af Danmark og USA som to ligeværdige parter går igen fra avisernes omtale af USA både i 1949 og 1950. Forskellen på 1949 og 1950 er først og fremmest, at »Amerika« fylder endnu mere i spalterne i 1950. I juni-juli 1950 er der næppe en dag, hvor der ikke på en eller anden måde diskuteres »Amerika«.

Avisernes omtale af udstillingen i 1950 bør sættes ind i den ramme, som det øvrige avisstof udgør. Den 28. juni, dagen før udstillingsåbningen på Bellahøj, brød Koreakrigen ud, dvs. USA gik ind i Korea. Koreakrigen er således på forsiden i det meste af den periode, jeg har set aviserne i juni-juli 1950, og er med til at forstærke signalværdien af ordene »fred« og »frihed«, når de bruges i åbningstaler på udstillingen. Det, der springer allermest i øjnene, er dog den markante plads, som USA-stof i mange forskellige afskygninger har i de københavnske dagblade i juni-juli 1950. Der er kun en dansk avis i 1949 og 1950, der ikke omtaler Amerika i positive vendinger, det er *Land og Folk*. Billedet her af Amerika er nærmest vendt 180 grader i forhold til de andre avisers reportager. I *Land og Folks* omtale af USA er

47. *Politiken* 6. juli 1950. Se også *Politiken* 3. juli, artikel med overskriften »Biler i USA – cykler i Danmark«.

USA ved at udvikle sig til et halv-fascistisk diktatur, og fattigdom i USA omtales flere gange og modstilles de socialistiske lande, blandt andet i en længere reportage fra Velfærds-Ungarn i 1950. Det er således præcis de samme temaer, der går igen – bare med omvendt fortegn: USA er ikke et rigt og demokratisk land, og USA er ikke en fredens forkæmper, men en krigsmager. Faktisk bruger *Land og Folk* procentuelt endnu flere spaltecentimeter på USA. Man kan undre sig over, at der blev udfoldet så megen journalistisk energi i formidlingen af et USA-billede til de danske avislæsere, både af venner og fjender, men det fortæller, hvor stor betydning dette billede blev tillagt – og også en del om, hvor stor en rolle »Amerika« spillede i den almindelige forestillingsverden.

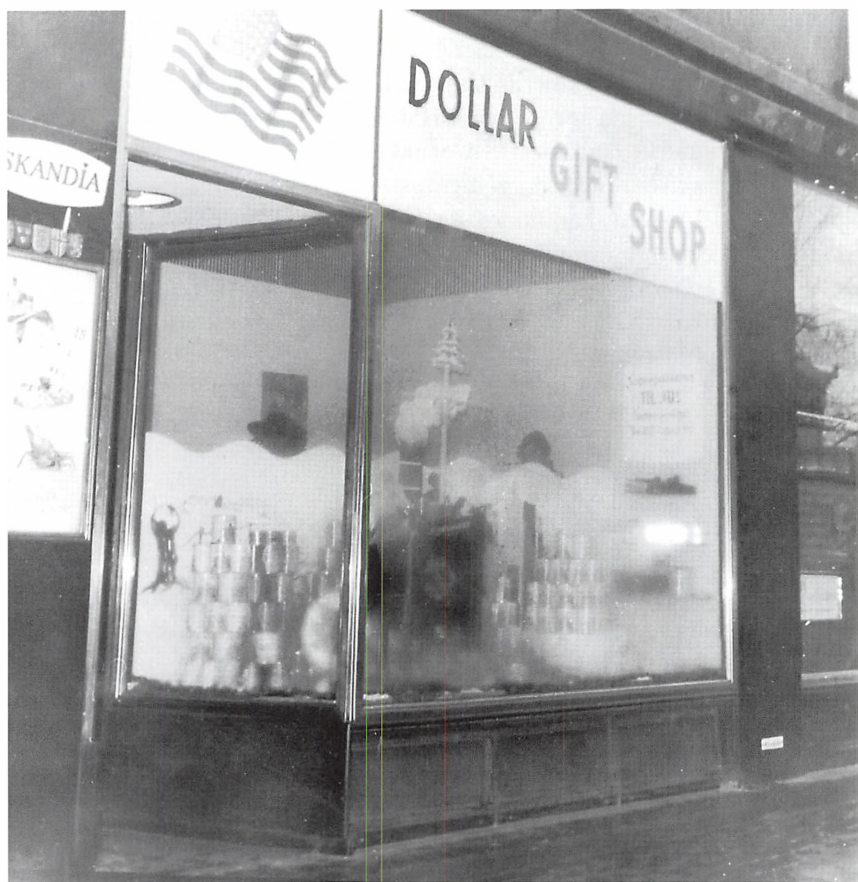
Frihed i et folkeligt fællesskab

Der er forskelle på *Social-Demokraten*, *Politikens* og *Berlingske Tidendes* Amerikastof. Eksempelvis er der forskel på, hvilke danskere og amerikanere (og dansk-amerikanere) der citeres. *Socialdemokraten* og *Politikens* bruger eksempelvis svømmestjernen Greta Andersen og (fag)folk, der er kendt i den brede offentlighed, mens *Berlingske Tidende* gerne bruger filmstjerner eller erhvervsfolk til at udtale sig, og *Politikens* har en forkærlighed for offentligt ansatte med en (højere) uddannelse. Men grundlæggende er der tale om en udbredt konsensus om både Amerika- og Danmarksbilledet.

Det grundlæggende billede, der formidles, er, at økonomisk genopbygning er en forudsætning for demokrati og fred. Den økonomiske genopbygning vil være den endelige sejr og det endelige punktum for Anden Verdenskrig. Genopbygningen fremstilles især i 1949 som en fase, der skal overstås, før vi kommer tilbage til normale tilstande, mens den økonomiske genopbygning i 1950 i højere grad præsenteres som begyndelsen på et nyt samfund og en ny verdensorden.

Økonomisk genopbygning, demokrati og fred er alle forbundet med kampen for frihed, og frihed er uden tvivl det centrale nøgleord. I diskursanalytiske termer er »frihed« et *nodal point* – et privilegeret tegn, som de andre tegn (ord) ordnes omkring og får deres betydning i forhold til. Det er et ord, der kan lægges mange forskellige betydninger i – i diskursanalytiske termer ville man sige, at der i Marshallhjælpsdiskursen foregår en kamp om at fastlægge betydningen af ordet (tegnet) »frihed«. Det interessante er derfor, hvilke sammenhænge ordet frihed indgår i, og dermed hvilke konnotationer ordet gives.

I den offentlige diskussion 1948-50 repræsenteres frihed som værende lig med frihandel, dvs. fri vareudveksling, som både kan skaffe forbrugsgo-

Dollar Gift Shop på pressefoto fra Land og Folk 10. december 1949. Starten på den tilhørende billedtekst lyder: »Man kan godt få risengryn uden biller. Man kan også få abrikoser, som ikke er sure, og figner, der er som de skal være. Man kan få alle disse varer her i Danmark, og mange flere til, hvis man blot har dollars at købe for.« Den afbillede dollarvarerbutik lå på Vesterbrogade 2A i København, og her kunne man købe varer for udenlandsk valuta. (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

der, og som er nødvendig for den økonomiske genopbygning. Men frihed er også lig med demokrati og frihed for krig (i form af den trussel, Sovjetunionen udgør, både mod freden, mod demokratiet og den økonomiske genopbygning). Som den økonomiske genopbygning fremstilles, vil den være resultatet af et samarbejde i et folkeligt fællesskab, mellem bønder og arbejdere, konkret symboliseret ved at lade Marshallhjælpsudstillingerne indgå som en del af Bellahøjskuerne, og mellem det danske og det amerikanske

folk. De andre europæere nævnes også, men stort set kun på udstillingsplancherne, i offentligheden i øvrigt er de nærmest forsvundet. Det demokrati, der henvises til og fejres, er dels de universelle frihedsrettigheders demokrati (den amerikanske uafhængighedserklæring i 1776 og Den franske Revolution i 1789), som både det amerikanske og det danske folk hylder, men især det nationale, demokratiske fællesskab. Friheden er en frihed i et folkeligt arbejdsfællesskab. Lighedsorienteringen og det folkelige understreges gang på gang og nævnes i samme åndedrag som frihed og demokrati.

Der er i Marshallhjælp-publicityen tale om en meget bevidst indsats både i form af pressemeddelelser m.v., men især de store Marshallplanudstillinger, der skal fortælle om den amerikanske hjælpeindsats, og her trækkes der bevidst på eksisterende nationale billeder og selvbilleder. Det var ikke kun i USA, at Danmark kunne symboliseres ved en pløjende traktor, placeret i et typisk dansk landskab med et Dannebrogssmykket husmandssted og en hvid landsbykirke i baggrunden. Pointen er ikke, at man i Marshallkampagnerne søgte at fremme bestemte nationale billeder og selvbilleder, selv om det uden tvivl blev en del af virkningen af kampagnerne, men at man – i nogle tilfælde meget bevidst, i andre sikkert mere ubevidst – valgte at trække på disse allerede eksisterende billeder i formidlingen af, hvad Marshallhjælpen stod for, både i form af et nationalt selvbillede og et Amerikabillede, der i bund og grund var udvandrenes Amerikabillede – de mange muligheders land og landet, der flyder, ikke længere med mælk og honning, men med biler og andre forbrugsgoder, der vel at mærke er tilgængelige for alle og ikke længere luksusgoder. Pointen er, at man ved at trække på disse allerede etablerede billeder skriver Marshallhjælpen ind i en kendt historie, der potentielt sikrede opbakning bag og konsensus om Marshallhjælpen som et gode, der spændte fra læserne af *Berlingske Tidende* over *Politiken* til *Social-Demokraten*.

Udblik til Europa og den danske »way of life«

Hensigten her er ikke at forsøge en systematisk sammenligning af Marshallhjælps-publicity i forskellige europæiske lande, det levner rammerne ikke mulighed for. Men en kontrastering med Frankrig, hvor publicity og holdninger formentlig adskilte sig mest fra de danske, kan være med til at perspektivere og tydeliggøre, hvad der er særligt ved den danske Marshallhjælpsdiskurs.

Det franske kommunistparti var stærkere og havde meget større indflydelse end dets danske søsterparti, og det er en del af forklaringen på, at en ECA-udstilling på rundtur i Frankrig i en mindre fransk provinsby blev

Fra Sovjetunionens og DKP's side lancerede man i 1954 en offensiv mod Marshalludstillingerne. På Sovjetudstillingen i Forum i København 25. juni – 11. juli 1954 udstilledes en lang række moderne forbrugsgoder produceret i Sovjetunionen, herunder radioer og pladespillere, men også biler m.v. Pressefoto fra Land og Folk 24. juni 1954. (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

mødt med demonstrationer. Da demonstranterne søgte at vælte udstillings-
telte m.v., inddrog borgmesteren af frygt for yderligere uro tilladelsen til at

åbne udstillingen.⁴⁸ Uroen i denne franske provinsby kan på ingen måde alene tilskrives det franske kommunistpartis indflydelse. Der var i Frankrig tale om en langt mere udbredt skepsis over for en eventuel »amerikanisering«. Analyseres udsagn fra deltagere i delegationer og enkeltpersoner, der i forbindelse med det tekniske bistandsprogram var på ophold i USA, om, hvordan de bedømte »the American way of life«, og hvad de gerne så overført til Frankrig, fremtræder »Amerika« i den franske offentlighed som opposition til Frankrig og det ægte franske. Amerikanere blev anset for blandt andet at have en ringere madkultur end franskmænd og for i det hele taget og mere generelt at lade sig spise af med standardiserede (og dårligere) massekonsumvarer, og der blev sat spørgsmålstegn ved, om en høj levestandard var lig med en høj livskvalitet. Amerikanerne blev fremstillet som lidt barnlige sjæle, der lod sig forføre af almindelig komfort og glitrende underholdning, men uden egentlig civilisation. Over for amerikansk forbrugersisme sattes fransk kultur – ikke forstået som et spørgsmål om finkultur, men en livsform, der i sig selv er kultur. I modsætning til det generelle billede i den danske offentlighed fremstilles »Amerika« som en modsætning til Frankrig og amerikanske måder som ødelæggende for fransk kultur.⁴⁹ Der var også franskmænd, der advokerede for eksempelvis amerikansk produktivisme og gerne ville bruge Marshallhjælpen og debatten i dens kølvand til at søge at gøre op med bestemte træk i det franske samfund, men de udgjorde i følge Kuisel et mindretal.

Sammenlignet med den danske Marshallhjælpsdiskurs springer det i øjnene, at amerikansk og dansk i den danske offentlighed netop ikke ses som modsætninger, men i bund og grund ens. Ulf Hedetoft opstillede for nogle år siden en typologi over fremmedbilleder, hvor en type er »det gradualistiske fremmedbillede«. Det fremmede er nok fremmed, men alligevel tæt på og opfattes derfor ikke som nogen trussel. Tværtimod anerkendes forskellen af begge parter gennem rosende omtale af »de andre« og citerer af de andres ros af os. Det er et venligt fremmedbillede, som ofte bygges op

48. Kuisel 1993, s. 76.

49. Kuisel 1993, s. 70-103 (især opsummeringen på kapitlet s. 100-101).

50. Ulf Hedetoft, »Det nationale fremmedbillede som kulturelt tegn, eller: Om at sætte forskelle i verden«, Gunhild Agger m.fl. (red.), *Stereotyper i Europa*, Aarhus Universitetsforlag 1990, s. 29-57. De to andre typer af fremmedbilleder er for det første det fjendtlige, hvor »de andre« fremstilles som en trussel. »De andre« er her absolut forskellige fra os, og deres kultur, moral eller værdier er ikke bare absolut forskellige fra vores, men udgør også en trussel. For det andet det eksotiske, hvor »de andre« positiviseres og romantiseres – de kommer til at udgøre et utopisk ideal, drømmen om alt det, man gerne selv ville være eller have. Den anden er her »den ædle vilde«, og det fremmede ses som det oprindeligt gode, som nu er gået tabt for os, ligesom barndommen for evigt er tabt for den voksne (s. 43-46).

om forestillinger om naturlig, historisk eller kulturel samhørighed.⁵⁰ Det er en meget præcis karakteristik af den måde, relationerne mellem USA og Danmark fremstilles på i den danske offentlighed i de undersøgte år. USA fremstilles hverken som et fjendtligt eller et eksotisk andet, men hjemliggøres i omtalen i den danske offentlighed.

Opsummerende vil jeg understrege to ting. For det første, at man i den danske Marshallplanadministration valgte at tage opgaven med publicity-arbejdet omkring Marshallplanen alvorligt og lægge en indsats i at skabe positiv presseomtale. Indledningsvist kneb det lidt med at få alle til at tage sagen lige alvorligt, men fra 1949 fik indsatsen ros fra både OEEC og den amerikanske ECA-administration.

For det andet, at man for at opnå bred omtale og få anskueliggjort, hvad Marshallplanen handlede om, valgte at hægte sig på et sæt af allerede eksisterende, populære Amerika- og Danmarksbilleder. Man valgte at understrege de sociale og kulturelt-nationale aspekter, der kunne forenes smukt i billedet af et Marshallplanens Danmark, hvor vi alle arbejder med på genopbygningen, både for at få flere forbrugsgoder og slippe af med besættelsestidens restriktioner, hvilket er et gode i sig selv, og for herigennem at skabe et lighedsorienteret, socialt ansvarligt, demokratisk samfund. Derimod blev den politiske side nedtonet. Fraværet af politiske budskaber og politiske diskussioner bliver tydelig, hvis man sammenligner med franske Marshallhælpdiskurser eller den meget mere direkte anti-kommunisme, der indgår i amerikanernes lancering af Marshallhjælpen.

Hvorvidt det så faktisk lykkedes at skabe øget opbakning bag Danmarks placering i den vestlige blok, kræver en nøjere undersøgelse af, hvilken betydning publicity-indsatsen havde for synet på især USA. Det samme gælder spørgsmålet om betydningen af Den kolde Krig for den indre politiske, sociale og kulturelle virkning i de berørte lande.

Jeg vil også gerne her til slut understrege, at pointen ikke er, at man søgte at narre nogen ved hjælp af falsk propaganda – hele pointen er at søge at indkredse virkningen af den måde, Marshallplanen blev præsenteret på, og ikke at diskutere, om dette billede var sandt eller falskt. Og ser vi på de mulige virkninger af den måde, Marshallplanen præsenteredes på i den danske offentlighed, så lægges der op til etablering af en bred konsensus, hvor Marshallplanen fungerede som et samlingsmærke mere end et skillepunkt.

Der var selvfølgelig også i Danmark kritiske røster, som ikke er blevet omtalt her, bortset fra *Land og Folk*, men i den brede offentlighed havde de ikke meget gennemslag. Denne konsensus i offentligheden søgtes især skabt ved at henvise til, at det Danmark, der skal forsvares og genopbygges, var »Danmark for Folket« – tilsat nye forbrugsmuligheder.

Summary

Marianne Rostgaard: The Fight for the Souls. Danish Marshall Aid Publicity 1948-50

All European countries receiving Marshall Aid were obliged to subscribe to the aims and publicize the results of the European Recovery Programme (the official name for the Marshall Plan). After World War II, the term 'propaganda' had become associated with totalitarian regimes, and neither the American nor the European governments felt comfortable about it, although they tried to coin a new one: 'democratic propaganda'. Another more euphonious term was 'public diplomacy'. Whatever the name, the issue at stake was counter-measures against the communist propaganda, which tried to discredit the European Recovery Programme. The Danish Ministry of Foreign Affairs and the ECA (or Marshall Aid) office in Copenhagen launched three major pro-Marshall Aid campaigns in the years 1949-51. The article analyses the establishment of the pro-Marshall Aid publicity apparatus in Denmark and especially the contents and possible success of two exhibitions travelling around Denmark in 1949 and 1950. The article is based on records from the Ministry of Foreign Affairs and on newspaper articles. Newspaper articles about the campaigns, as well as all other articles reflecting on 'America' in the period where the exhibitions were shown, are included in the analysis. The article thus tries to place the exhibitions in a Danish America-discourse. The campaigns were part of the cultural cold war, and at their centre was a debate about 'America'; this is made very clear by studying contemporary newspaper articles. They dealt not so much with the actual American policies, but 'America' as a symbol, often seen in contrast to 'Denmark'. The article argues that 'America' in general was depicted as a friendly power. 'America' was different and had its peculiarities, like an amiable uncle who may have his peculiar ways, but of course still belongs to the family circle. The discourse depicts 'America' and 'Denmark' as different, but at the same time America and Denmark belong to the same family. Differences are complementary, not mutually exclusive. The way in which 'America' and 'Denmark' are pictured may be part of the explanation why the Marshall campaigns seem to have been much more successful in Denmark than e.g. in France with which a short comparison is made.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Danmarks tilblivelse i nyt lys

Af Wolfgang Wagner (†)

I identitetshistorisk henseende er dannelsen af en dansk nation foregået i tre skridt. I vikingetiden skete en forening af to oprindeligt forskellige stammer, jyder og daner, som under Valdemarerne i højmiddelalderen tømredes sammen til en virkelig politisk og forfatningsmæssig enhed, et dansk rige. Ved skiftet fra middelalder til nyere tid i det 16. århundrede indledte renæssancen et andet, mere åndeligt trin i nationsdannelsen, der omfattede udviklingen af en klar bevidsthed om den nationale egenart – fortrinsvis hos den lærde og den aristokratiske elite. Det sidste skridt henimod dannelsen af en dansk nation skete især i det 19. århundrede, hvor der igennem kirke, skole og militær gjordes en bevidst indsats for at få alle borgere til at føle sig som danskere, med udryddelse af f.eks. dialekter og stærke regionale identiteter som konsekvens. Dansk identitetshistorie har indtil nu koncentreret sig om dette tredje og sidste trin, men i det følgende foreslår den tyske retshistoriker, professor, dr. Wolfgang Wagner, at blikket også i Danmark, som i mange andre europæiske lande, rettes mod de to ældste skridt i den nationale bevidsthedsdannelse. I artiklen fremlægger han en omfattende argumentation, på grundlag af især historiske, retslige og arkæologiske, men også litterære kilder, for, at Danmark må være opstået som resultat af sammenslutningen af to forskellige stammer, danerne og jyderne, som hver for sig kan dokumenteres både i folkevandringstiden og i vikingetiden. – Artiklen er oversat fra tysk af cand.mag. Charlotte Diehn.

I. Indledning: Dansk stamme- og nationalhistorie

Præcis tre århundreder efter, at Robert Molesworth udsendte sin berømte beretning om Danmark,¹ skrev en anden englænder, Sir James Mellon, en beretning om det moderne Danmark, med en tydelig henvisning i titlen til sin forgænger.² Hvor Molesworth fokuserede på de territoriale og politiske forhold, gik Mellon derimod ud fra folkemindeforskningen. Han starter sin redegørelse med kapitlet »Stammefolket«, som han indleder med følgende sætninger: »Danskerne er ikke en nation ... de er en stamme; det er styrken i deres fællesskab og grunden til, at de stoler urokkeligt på hinanden. En stamme har en indre styrke, er homogen i en grad, en nation aldrig kan nå, og netop stammefølelsen er altafgørende for danskernes syn på verden om-

1. Robert Molesworth, *An Account of Denmark, as It was in the Year 1692*, London 1694.

2. Sir James Mellon, *Og gamle Danmark... En beskrivelse af Danmark i det herrens år 1992*. Oversat fra engelsk af Claes Johansen, Viby 1992.

kring dem...«. ³ Senere tilføjer han, at det gav »god grobund for et stammesamfund«, at 97% af den danske befolkning var »ægte danskere«. ⁴

På denne måde gengiver Mellon det gængse og indtil nu ubestridte grundlag for den danske historie, som bygger på to, ligeledes ubestridte antagelser angående den tidlige danske historie: For det første, at nutidens danskere er efterkommere af en enkelt stor stamme fra den tidlige middelalder, nemlig den danske. For det andet, at dette er grunden til, at danskerne ikke gennemgik den nationsdannende proces, der fandt sted i stort set hele Europa i højmiddelalderen, men så at sige sprang den over.

Grunden til, at den første tese er alment udbredt, hænger sammen med, at Danmark i nyere tid og især i det 19. århundrede har udviklet sig til en centralistisk enhedsstat med København som hovedstad og midtpunkt – en by, der er uforholdsmæssig stor og betydningsfuld i forhold til resten af landet – og at denne enhedsstat gerne ville se sin forhistorie i dette lys. Den danske historie skulle således i hele sit forløb præsentere en lige linie hen mod den opnåede tilstand og måtte ikke opvise brud af nogen art, der kunne røbe, at interne forskelle før i tiden skulle have haft større betydning. ⁵ Først i aller-nyeste tid er denne enkle, ja forenkede historieopfattelse i stigende grad blev problematiseret med udgangspunkt i identitetshistorisk forskning, ⁶ og regionale forskelle er kommet mere i fokus. Alligevel er den landskabsmæssige særstilling, som Jylland indtager – og i den følgende redegørelse kommer det hovedsageligt til at dreje sig om Jyllands forhistoriske rødder – ikke blevet tilgodeset tilstrækkeligt, eftersom den ideologiske uniformering og nationalisering af den danske selvforståelse, som især siden det 18. og det 19. århundrede har været fremherskende, fortsat er altdominerende. ⁷

3. Ibid., s. 7.

4. Ibid., s. 9.

5. Se især Steen Bo Frandsen, »Men gives der da Provindser i Danmark? En undersøgelse af den regionale dimension i den danske stat i midten af 1800-tallet«, *Historie*, 1991-93, s. 129-153; Steen Bo Frandsen, *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-64*, Århus 1996; Vagn Wählin, »Jylland, København og Danmark. Provins, region og national enhed i 19. århundrede«, *Historie*, 1996, s. 328-341.

6. Banebrydende for denne forskningsretning, som opstod næsten samtidigt med Mellons værk, var *Dansk identitetshistorie*, red. Ole Feldbæk, bind 1-4, København 1991-1992; se desuden *På sporet af dansk identitet*, red. Flemming Lundgreen-Nielsen, København 1992; *Dansk identitet?*, red. Uffe Østergård, Århus 1992; *Dansernes identitetshistorie. Antologi til belysning af danskernes selvforståelse*, red. Thorkild Borup Jensen, København 1993; samt sammenfattende Bernard Eric Jensen, »Dansk identitetshistorie«, (Dansk) *Historisk Tidsskrift*, 92, 1992, s. 326-352 og 95, 1995, s. 75-98; og *The Birth of Identities. Denmark and Europe in the Middle Ages*, ed. Brian Patrick McGuire, Copenhagen 1996. Om Norden generelt se *Ethnicity and Nation Building in the Nordic World*, ed. Sven Tägil, London 1995.

7. En undtagelse er især bidragene af Steen Bo Frandsen, »Jylland og Danmark – kolonisering, opdagelse eller ligeberettiget sameksistens?«, *Dansk identitet?*, red. Uffe Østergård, Århus 1992, s. 104ff., og »Regionen i historien«, *Den Jyske Historiker*, 68, 1994, s. 7-31.

Et andet udgangspunkt for den gængse historiske opfattelse ligger i selve statsnavnet Danmark. Det kan følges tilbage til midten af det 9. århundrede, og det synes at give et fingerpeg om landets og dets beboeres tidlige enhed med en fokusering kun på danerne. Stammebetegnelsen *jder*, som historisk er tidligere dokumenteret end *daner*, er i denne sammenhæng blevet skubbet til side som ubetydelig, da den – for at bruge en tysk historikers formulering – kun hører til en »kurzfristige lokale Großstammbildung«. ⁸ Desuden spiller den anden del af navnet Danmark en rolle: Betegnelsen mark, som man har formodet betegnede en politisk enhed i den tidlige middelalters Nordeuropa, ⁹ har medvirket til at bekræfte den gængse holdning. Derfor har man – også i den moderne historiske forskning – ført et samlet dansk rige meget langt tilbage i tiden, til før den tid, hvor riget blev formelt forenet af Harald Blåtand i midten af det 10. århundrede, helt til det 9. og 8. århundrede, ¹⁰ ja, somme tider endda endnu længere tilbage. ¹¹

Overvejelser, som dem jeg lige har beskrevet, har selvfølgelig ikke kun haft betydning i Danmark, men også i andre nationalhistoriske opfattelser, i Europa og i resten af verden. Danmark repræsenterer kun en undtagelse i den forstand, at en sådan holdning i dag stadigvæk er fremherskende og har ført til den grundtese blandt historikerne, som jeg indledningsvis nævnte som den anden tese: at danskerne så at sige sprang over den nationsdannende proces, der ellers fandt sted i højmiddelalderens Europa. Derfor er det relevant at pege på, at der er en afgørende forskel mellem på den ene side en stammebevidsthed ¹² og på den anden side en folke- eller rettere nationalbevidsthed, som forlængst er blevet erkendt og klarlagt i forskningen.

-
8. Som f.eks. også i oversigten af Erich Hoffmann, »Der heutige Stand der Erforschung der Geschichte Skandinaviens in der Völkerwanderungszeit im Rahmen der mittelalterlichen Geschichtsforschung«, *Der historische Horizont der Götterbild-Amulette aus der Übergangsperiode von der Spätantike zum Frühmittelalter. Bericht über das Colloquium vom 28. 11. – 1. 12. 1988 in der Werner-Reimers-Stiftung, Bad Homburg*, hrsg. Karl Hauck, Göttingen 1992, s. 143-182; om Danmark se s. 159-175, citatet findes på s. 168.
9. Betegnelserne Finmarken eller Lapmarken har i Norge, hvilket i øvrigt også gælder for Telemark, altid betegnet en landsdel og ikke en selvstændig politisk formation; det samme gælder også for den finske vildmark på grænsen til Russisk-Karelen.
10. Således taler f.eks. Niels Lund, »Scandinavia, c. 700-1066«, *The New Cambridge Medieval History*, vol. II: c. 700-c. 900, ed. Rosamond McKitterick, Cambridge 1995, især s. 205-212, om »the first Danish empire«, og herunder forstår han tidsperioden fra ca. 700 til ca. 865, fra kong Ongendus over Godfred til Horik II.
11. Således konstaterer f.eks. Klaus Ebbesen, *Jelling. Arkæologi og historie*, København 1990, s. 44 afsluttende: »Men da Harald satte sin runesten i Jelling havde Danmark været ét land i århunderer. Og forud for Harald havde mange andre siddet på den danske trone.«
12. Et overblik over stammernes betydning i samfundet i den tidlige middelalder giver Hans K. Schulze, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*, bind 1: Stammesverband, Gefolgschaft, Lehnswesen, Grundherrschaft (Urban Taschenbücher 371), 2. oplag, Stuttgart-Berlin-Köln 1990, s. 11-38.

Allerede Max Weber fremhævede ud fra et sociologisk synspunkt, at troen på en fælles afstamning, som ligger i begrebet stamme, ikke længere spiller nogen større rolle ved nationen som politisk organisation.¹³ Især Reinhard Wenskus har leveret en historisk bekræftelse på dette, idet han allerede i 1970'erne påviste, at stammebevidstheden i den tidlige middelalder var en særlig og ægte form for kollektivbevidsthed.¹⁴ Hans resultater er i det store og hele blevet bekræftet af nyere undersøgelser over nationsbegrebets oprindelse.¹⁵

Allerede den største danske historiker, Kristian Erslev, havde egentlig også – især i sin bog om Valdemarerne – modsagt antagelsen om, at den danske stammehistorie er identisk med Danmarks nationalhistorie – uden at danske historikere i større omfang er fulgt i hans fodspor. Erslev sammenlignede kongernes betydning for Danmark i det 12. og 13. århundrede med Karl den Stores betydning for Europa i 8. og 9. århundrede. På samme måde som kejser Karl er »Europas fader«, må man ud fra Erslevs redegørelse konkludere, at Valdemarerne, især Valdemar II, er Danmarks fædre og grundlæggere.¹⁶ Det er hovedsagelig dem, der kan takkes for dannelsen af den danske nation, som samtidig fik skrevet sin egen historie i Saxo Grammaticus' *Gesta Danorum*.¹⁷

-
13. Jf. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß einer verstehenden Soziologie*, 5. oplag, Tübingen 1978, s. 234-244.
 14. Reinhard Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, 2. oplag, Köln-Graz 1977.
 15. Se især bidragene fra Schlesinger og Kahl i *Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter*, hrsg. Helmut Beumann und Werner Schröder (Nationes I), Sigmaringen 1978; desuden *Strategies of Distinction: The Construction of Ethnic Communities 300-800* (The Transformation of the Roman World 2), ed. Walter Pohl and Helmut Reimitz, Leiden-Boston-Köln 1998; hvad enkelte eksempler angår se f.eks. *Medieval Europeans. Studies in Ethnic Identity and National Perspectives in Medieval Europe*, ed. Alfred P. Smyth, London-New York 1998.
 16. Se Kristian Erslev, *Valdemarernes Storhedstid. Studier og Omrids*, København 1898, især s. 273f. I den samme retning peger bemærkningen fra Poul Johs. Jørgensen, *Dansk retshistorie*, 5. oplag, København 1971, s. 168, om, at der først i Valdemarernes regeringstid fra det 12. århundrede og fremad begyndte at udvikle sig en fornemmelse for samhørighed i den danske befolkning, der gik ud over de enkelte landsdele. Hvad de daværende danske eliter angår, er også Ole Feldbæk af samme mening, se »Is there such a thing as medieval Danish identity?«, *The Birth of Identities. Denmark and Europe in the Middle Ages*, ed. Brian Patrick McGuire, Copenhagen 1996, s. 127-134. Derimod begrænser Anders Leegard Knudsen i en ganske ny artikel, »Interessen for den danske fortid omkring 1300. En middelalderlig dansk nationalisme«, (Dansk) *Historisk Tidsskrift*, 100, 2000, s. 1-34, denne nationaldanske bevægelse til perioden fra 1260-1320, mens den dør ud i senmiddelalderen.
 17. Hvad nationalhistorierne i det højmiddelalderlige Europa angår, se overblikket af Norbert Kersken, *Geschichtsschreibung im Europa der »nationes«*. *Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter* (Münstersche Historische Forschungen 8), Köln-Weimar-Wien 1995.

Saxos historie om danerne skal derfor også ses i et ideologisk perspektiv, som et element i den danske nations tilblivelse. Den er ikke noget upartisk produkt af en sandhedssøgende videnskab, men et stykke politisk propaganda, som tjente til historisk legitimering af det danske storrige, der var under udvikling. Palle Lauring skriver således med en vis ret om Saxos krønike: »... den skal fortælle Europa, at det Dannevælde, som Valdemar og Absalon nu rejser ved Østersøen igen, ikke er en opkomling, men at landet har en ældgammel og rig historie, helte og storladne hændelser, kort sagt, når Danmark optræder på historiens scene nu, er det med historiens ret, og med den latinske historie træder Danmark ind i Europas stater også med en fortid. Derfor er krøniken på latin og ikke på dansk, og det er ikke kirkelig hovenhed der leder Absalon til at forlange en latinsk historie. Bogen er en hilsen udad til Europa, et Borgerbrev i det lærde og dannede Europas samfund.«¹⁸

Den følgende redegørelse, som især bygger på historiske, geografiske og retshistoriske undersøgelser, prøver at påvise, at de antagelser om Danmarks tilblivelse, som indtil nu har været fremherskende, i stor udstrækning er forkerte. Ligeledes prøver den at påvise, at Danmark ikke repræsenterer en undtagelse, men at landet har gennemgået en udvikling, der er ganske typisk i europæisk historie.

II. Danernes og jydernes forhistorie

I slutningen af antikken og i begyndelsen af middelalderen – jeg benytter mig her af praktiske grunde af den sædvanlige europæiske epokeinddeling, som i regelen ser bort fra de nordiske lande – kan man i kilderne finde beviser for to storstammer i det område, der senere kom til at udgøre det danske rige, nemlig danerne og jyderne. De sidstnævnte boede på den kimbriiske halvø nord fra Kongeåen, mens danerne boede på øerne og i Skåne.

Navnet på danernes stamme dukker op første gang i den senromerske historieskrivning. I 551 fortæller den gotiske historieskriver Jordanes, at danerne, som er af svensk eller gotisk oprindelse, omkring 470 havde jaget herulerne bort fra deres stamsæde.¹⁹ Hermed giver han den første henvis-

18. Palle Lauring, *Valdemarerne*, København 1959, s. 183.

19. Jordanes, *De origine actibusque Getarum* III,23, *Iordanis Romana et Getica*, ed. Theodor Mommsen (Monumenta Germaniae historica, Auctorum antiquissimorum V,1), s. 59: »Dani, ex ipsorum stirpe progressi, Heruli propriis sedibus expulerunt«. Med hensyn til overvejelserne over herulernes stamsæder se oversigten hos Erich Hoffmann, »Der heutige Stand der Erforschung der Geschichte Skandinaviens in der Völkerwanderungszeit im Rahmen der mittelalterlichen Geschichtsforschung«, 1992, s. 159-166. En henvisning til

ning til danernes ekspansion mod vest, som egentlig først fandt sin afslutning med Knud den Store, men som på dette tidspunkt nok var nået til Sjælland. Ifølge den byzantinske historieskriver Prokopios' beretning, der stammer fra omkring 550, vendte en del af herulerne i 512 tilbage til deres oprindelige skandinaviske hjemstavn, efter at de var blevet slået af langobarberne. De gik gennem dansk område, det vil sige det territorium, som danerne havde taget fra dem to generationer tidligere, og bosatte sig øst for danerne, hvor de sluttede sig til det gotiske stammeforbund.²⁰

Ud over Jordanes' og Prokopios' beretninger findes kun i Gregor af Tours' frankiske historie en kort notits om Danmarks forhistorie. Ifølge denne beskrivelse overfaldt danerne efter 520 under deres konge Chocilachus, som man har identificeret med den Huglec, Hogleik eller Hygelac, der er kendt fra de nordiske heltesagn,²¹ en af merovingerkongen Theuderichs provinser. Da de belæstet med bytte gjorde sig parat til at gå om bord, blev de imidlertid stoppet på stranden af kongesønnen Theudebert, og deres leder blev dræbt, således at frankerne kunne tilbageerobre de røvede skatte.²² I denne sammenhæng er det blevet overvejet, om Hygelac eventuelt

en mulig svensk eller gotisk oprindelse for danerne leveres også i den sagnomspundne beretning om kongerne Ivar og Harald hos Snorri Sturlasson; ifølge Saxo Grammaticus blev Harald slået og dræbt af sin nevø Ring ved Bråkvik nær Norrköping.

20. Prokop, *Gotenkriege* II,15, *Prokop, Gotenkriege*, ed. Otto Veh (Tusculum-Bücherei), 2. oplag, München 1966, s. 320-325. En sagnomspunden kamp om den danske storstammes daværende centrum, Lejre, bliver fremstillet som en modsætning mellem danerne og herulerne af R.W. Chambers, *Beowulf. An Introduction to the Study of the Poem with a Discussion of the Stories of Offa and Finn*, 3. oplag, Cambridge 1963, s. 23ff. og 430-439.
21. I *Beowulf*, vers 2354-2357 og 2910-2914, bliver Hygelac stadigvæk kaldt konge af goterne, og det kunne tyde på, at danerstammen på det tidspunkt ikke var helt og holdent adskilt fra dem. Den samme konklusion tillader kampene med svear og goter, som der berettes om her og forskellige andre steder. Hvad angår Hygelacs formodede dødstidspunkt, se R.W. Chambers, *Beowulf*, 1963, s. 381ff., især s. 387; på s. 383 bliver Hygelacs død endda med fuld ret betragtet som et kronologisk fikspunkt i den tidlige nordiske historie: »... Hygelacs death is the one fixed point from which early Scandinavian history has to be dated, forward or backward«. Med hensyn til den periode, hvor den fiktive *Beowulf* levede, se også nedenfor s. 333 med fodnote 148.
22. Gregorius episcopus Turonensis, *Historiarum libri decem* III,3: »... Dani cum rege suo nomine Chlochilaichum evectu navale per mare Gallias appetunt ...«. Se Gregor von Tours, *Zehn Bücher Geschichten*, übersetzt von Rudolf Buchner (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 2), Darmstadt 1990, s. 146f. *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii libri quattuor* III,30f., *Quellen zur Geschichte des 7. und 8. Jahrhunderts*, übersetzt von Herbert Haupt (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 4a), Darmstadt 1982, s. 114f., beskriver hændelsen på en lignende måde: »Dani aevicto navale Galleas appetunt, in regno Theuderici inrunt, a Theudoberto, filio Theuderici, superantur, omnemque predam et vetam amiserunt«. I en delvis af Gregor af Tours ekserperet *Liber historiae Francorum* fra første fjerdedel af 8. århundrede, udgivet i *Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Merovingicarum* II, s. 274f., hedder det mere udførligt herom: »In illo tempore Dani cum rege suo nomine Chochilaico cum

kunne have startet sit krigstogt i Hollingstedt vest for Slesvig og derved have givet navn til den senere beboelse, der 1285 omtales som Huglae-stath.²³ Den næste begivenhed, som er forbundet med danernes navn, er en begivenhed, som Venantius Fortunatus fortæller om i et digt fra 570. På dette tidspunkt drog daner og sakser i forbund til Frisland. De blev dog slået af hertug Lupus ved floden Bordå, og for en stor dels vedkommende druknede de under flugten i floden Laugona (Lek?).²⁴ Disse kilder fortæller alle om den samme retning for danernes ekspansion: Den gik fra øst til vest. Efter at de formodentlig havde skilt sig fra deres svenske og gotiske stammeforbindelser, og efter at de havde fordrevet herulerne, bosatte danerne sig i Skåne og på de danske øer. Herfra må de senest i første halvdel af det 8. århundrede have søgt efter en direkte vej til Vesterhavet, antagelig for helt og holdent at kunne overtage den indbringende handel mellem Østersøen og Vesterhavet, som de i vid udstrækning allerede kontrollerede på grund af deres magt over områderne ved Sundet og ved begge bæltter. Den korteste og bedste rute til dette formål befandt sig ved den kimbriske halvøes smalleste sted, nemlig sejlruten på floden Slien og floderne Treene og Ejder. På grund af den forholdsvis korte strækning, på kun 16 kilometer, mellem He-

navale hoste per alto mare Gallias appetent, Theuderico paygo Attoarios vel alios devastantes atque captivantes, plenas naves de cativis alto mare intrantes, rex eorum ad litus maris resedens. Quod cum Theuderico nuntiatum fuisset, Theudobertum, filium suum, cum magno exercitu in illis partibus dirigens. Qui consequens eos, pugnavit cum eis caede magna atque prostravit, regem eorum interficit, preda tullit et in terra sua restituit.«

23. Se H.V. Clausen. »Kong Hugleik«, *Danske Studier*, 15, 1918, s. 137-149, især s. 141ff. Med hensyn til stednavnets oprindelse se desuden Wolfgang Laur, *Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein mit Einschluß der nordelbischen Teile von Gross-Hamburg und der Vierlande* (Gottorfer Schriften zur Landeskunde Schleswig-Holsteins VI), Schleswig 1960, s. 206, hvor der i forbindelse med Hollingstedt findes en henvisning til det norske Hollingstad, som har udviklet sig af Hugleikstadir. Desuden bliver der kort henvist til, at endelsen *-ingstad* forekommer meget tit i Sverige i modsætning til i Danmark. Senere opgav Laur dog denne fortolkning, som bemærkningen i Wolfgang Laur, »Ortsnamen der Schleswigschen Geest. Ortsnamen im Südwestteil des Kreises Schleswig«, *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest*, 12, 1964, s. 184-205, især s. 193 viser: »Das Bestimmungswort ist nicht der Personennamen Hugleikr, wie man bisher angenommen hat, sondern altdän. hughl(a) = 'Hügel', wohl auf die Geesthöhen zur Treeneniederung bezogen, vgl. als Parallele Hugelsta in Schweden.« Se ligeså senere Wolfgang Laur, *Ortsnamenlexikon von Schleswig-Holstein*, 2. oplag, Neumünster 1992, s. 343, hvor stednavnet bliver afledt af det olddanske »hughl(a)« som »højsted« (»Hügelstätte«) på grund af beliggenheden ved geestskrånigen henimod Treene.
24. Således *Venanti Honori Clementiani Fortunati carminum liber VII*, 7,50-60, *Fortunati opera poetica*, ed. Friedrich Leo (Monumenta Germaniae historica, Auctororum antiquissimorum IV, 1), Berlin 1881, s. 160: »... Saxonis et Dani gens cito victa probat./Bordaa quo fluvius sinuoso gurgite currit./hic adversa acies te duce caesa ruit. .../Laugona dum vitreis terminus esset aquis./qui fugiebat iners, annis dedit ille sepulchrum:/pro duce felici flumina bella gerunt.«

deby og Hollingstedt var det begrænset, hvor meget varer og skibe skulle transporteres over land.²⁵ Og strækningen kan muligvis have været endnu kortere, hvis den såkaldte »Kograben« eller »Der kurze Kograben« har været en sluselignende kanal.²⁶ Den dag i dag kan man finde spor af en nordeuropæisk handelsvej, der strakte sig fra Rusland over Sverige til England, og som gik over land ved foden af den jyske halvø, i form af stedsbetegnelser bestående af et personnavn og endelsen -by, som kun findes på denne strækning.²⁷ Eftersom på den ene side den engelske krønikeskriver Bede i 731 fremhævede, hvor få mennesker der boede. og hvor øde der var i området mellem sakserne og jyderne, mens på den anden side det første grundlag til skabelsen af Danevirke dendrokronologisk er blevet dateret til 737, altså få år senere,²⁸ kan man antage, at danernes erobring af den kimbriske halvø nok tidligst startede ved overgangen fra det 7. til det 8. århundrede. Dens udgangspunkt var Hedeby, men Danevirkes linieføring viser, at også halvøen Schwansen fra starten må have været del af erobringen.²⁹

Fra begyndelsen af det 8. århundrede nævnes danerne af angelsaksiske og frankiske kilder hyppigere som en allerede etableret magt. Omkring århundredskiftet 700 foretog angelsakseren Willibrord en missionsrejse til

-
25. Hvad angår den geologiske forbindelse mellem Slien via Treenes og Ejderens tidligere floddale og Nordsøen se Franz Heym, »Die Treene, der Strom der Schleswiger Geest«, *Jahrbuch für die Schleswische Geest*, 11, 1963, s. 178-200 med kort s. 179. Hvordan denne trafik kunne gennemføres, bliver i dag tydeligere og tydeligere, efter at man er blevet klar over de store tønderes og truglignende vognkassers funktion, der som en tidligmiddelalderlig version af en container let kunne læsses fra et skib til en vogn; se dertil Torsten Capelle, »Aktuelle Aspekte zum Handel der Wikinger«, *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, IV: Der Handel der Karolinger und Wikingerzeit, hrsg. Klaus Düwel, Herbert Jankuhn, Harald Siems und Dieter Timpe (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, 3. Serie 156), Göttingen 1987, s. 395.
26. Denne formodning kommer Elis Wadstein med i *Norden och Västeuropa i gammal tid* (Populärt vetenskapliga föreläsningar vid Göteborgs Högskola, N. F. XXII), Stockholm 1925, s. 68-70 med fodnoterne s. 175-178.
27. Med hensyn til debatten om de forskellige teorier angående by-navnernes oprindelse se Wolfgang Laur, *Historisches Ortsnamenlexikon von Schleswig-Holstein*, Schleswig 1960, s. 252-255, med resumeet på s. 255: »Die Verbreitung der mit nordischen Personennamen zusammengesetzten by-Namen scheint jedenfalls an den alten Handelsweg England-Schleswig-Süddänemark-Schweden, an den Eider-Slien-Ostsee-Weg gebunden zu sein.«
28. H. Hellmuth Andersen, H.J. Madsen og Olfert Voss, *Dannevirke. Tekst* (Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIII), København 1976, s. 77: »... som ældste fase af Hovedvolden. Dendrokronologisk kan det dateres til året 737.«
29. Med hensyn til dette se især *ibid.*, s. 74: »Dannevirke I sammensættes af Nordvolden og den ældste Hovedvold til blokering af selve passet og af Østervolden til sikring af halvøen Svansen, tilsammen en ca. 10 km lang linje ...«

danerne og deres konge Ongendus (Angantyr).³⁰ De frankiske rigsannaler beretter i året 777 om sakserhertugen Widukinds flugt for Karl den Store til den danske konge Sigifred,³¹ som døde omkring 800. Hans efterfølger, kong Godfred, som var endnu mere betydningsfuld, dannede »omkring det sydjyske kærneområde«³² et rige på danernes stammejord, som højst sandsynligt ikke inkluderede den jyske storstammes område; i hvert fald er der ingen henvisninger til det.³³ Han besejrede abroditerne i Mecklenburg i 808, førte handelsfolkene fra deres hovedhandelssted Reric ved Wismar³⁴ til Hedeby og sørgede for, at Danevirke blev forstærket. I 810 foretog han et togt til det frankiske rige med – ifølge kilderne – 200 skibe, som kom fra det nu meget større Hedeby. Ved denne lejlighed hærgede han især de nord- og østfrisiske øer. Han blev dog myrdet allerede i 811.

Den strategiske hensigt med dette overfald bliver tydelig, når man gør sig klart, at handlen ved Vesterhavet i det 8. og 9. århundrede hovedsaglig var domineret af friserne.³⁵ Selv om samtiden formentlig betragtede danernes angreb på Dordrecht, men også på andre bebyggelser mellem mundingerne af Schelde og Elbe, som normalt sø- eller landrøveri,³⁶ ligger den antagelse lige for, at danerne ud over almindeligt røveri måske havde det som deres

-
30. *Chronicon Epternacense auctore Theoderico monacho* I,41, ed. Ludwig Weiland (Monumenta Germaniae historica, Scriptores XXIII), s. 47: »... ad conterminam Danorum rabiem se convertit. Sed cum nec ibi proficeret eo quod Ongendus quidam crudelis tyrannus, qui ibi regnabat, eum audire noluit ...« Se desuden *Alcuini (Albini) carmina de vita sancti Wilibrordi, Monumenta Germaniae historica, Poetae Latini aevi Carolini*, tom. I, ed. Ernst Dümmler, s. 211: »... Gentibus antiquo captis errore Fresonum,/ Vel Danais, multum populo per saecula feroci./ Quos tunc haud potuit, reges quia forte scelestos/ Illi habuere quidem, ad fidei convertere donum.«
31. En konge af samme navn, som regerede en dansk delstamme i det 6. århundrede e.Kr., dukker allerede op i Finnsburg-fragmentet til Beowulf, jf. R.W. Chambers, *Beowulf*, 1963, s. 269.
32. Tilsyneladende mener Aksel E. Christensen, *Vikingetidens Danmark på oldhistorisk baggrund*, København 1969, s. 29, at det drejer sig om området omkring Haithabu.
33. N.C. Skouvig, *Hardeknud I og Hardsyssel. Jellingedynastiets oprindelse*, Herning 1977, s. 125, kommer med en modsat påstand, som beror på ren spekulation om Godfreds angivelige magt.
34. Reric bliver i øjeblikket gravet ud i nærheden af Groß Strömkendorf af arkæologen Hauke Jöns fra Kiel; jf. Gerd Lobin, »Wir haben Reric entdeckt. Kieler Forscher graben einen alten Seehandelsplatz an der Wismarer Bucht aus«, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19.6.1999; Dankwart Guratzsch, »Das deutsche Troja hatte keine Mauern. Zelte im Schilf. Archäologen graben bei Wismar den legendären Handelsplatz Reric aus«, *Die Welt*, 28.7.1999. Jeg takker Armin Wolf for henvisningerne til disse artikler.
35. Se oversigten af St. Lebecq, »Friesenhandel«, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 2. oplag, bind 10, hrsg. Heinrich Beck, Heiko Steuer und Dieter Timpe, Berlin-New York 1998, s. 69-80.
36. Widukindus Corbeiensis, *Res gestae Saxonicae* I,40, ed. Georg Waitz, *Monumenta Germaniae historica, Scriptores* III, s. 435: »... Danos, qui navali latrocinio Fresones incursabant ...«

primære mål at sætte friserne helt ud af spillet, efter at de allerede var blevet fortrængt fra Østersøen. På denne måde kunne de beherske ikke kun skæringspunktet mellem Østersø og Nordsø, men også den lukrative handel på Nordsøen.³⁷ Fra kong Godfreds tid overfaldt danerne næsten regelmæssigt de sydlige kystområder ved Vesterhavet og plyndrede og ødelagde de derværende frisiske handelssteder. Den tidligere bataviske Dorestad ved Rhindeltaets Lekmunding, som faldt i frisiske hænder i det 5. århundrede, og som havde udviklet sig til hovedplads for handlen på Nordsøen,³⁸ blev efter 835 regelmæssigt angrebet af vikinger, og allerede i 863 blev den erobret for syvende gang. Byen mistede kort tid senere, efter en pludselig ændring af flodløbet, fuldstændig sin betydning.

På den anden side opnåede medlemmer af danernes kongeslægt tributbetaling fra de frankiske herskere,³⁹ og de fik efterhånden en stor del af de frisiske kystområder som len – nærmest i analogi med grundlæggelsen af hertugdømmet Normandiet næsten et århundrede senere. Kejser Ludwig den Fromme gav f.eks. tronprætendenten Harald Klak *pagus Hriusti* («Gau Rüstringen») til len i 826, og i 840 gav hans efterfølger kejser Lothar ifølge Fuldaannalerne lederen af normannerne, Rorik, selve handelsstedet Dorestad til len.

Flere begivenheder førte imidlertid til, at danerne var nødt til at opgive deres ambitiøse mål først og fremmest på fastlandet: I 884 led Godfred og en anden vikingehøvding et sviende nederlag til friserne i slaget ved Norden; i 885/86 mislykkedes belejringen af Paris på grund af vestfrankernes modstand; og i 891 vandt den østfrankiske konge Arnulf af Kärnten en afgørende sejr over danerne ved Löwen ved floden Dyle i Brabant, hvor begge deres konger Sigifred og Godfred blev dræbt.⁴⁰ Selv de frisiske len blev

37. Dette mål opnåede de imidlertid først under Knud den Store. Et totalt overblik over Østersø- og Nordsøhandlen i den tidlige middelalder fås i de enkelte bidrag i *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, IV: Der Handel der Karolinger und Wikingerzeit, hrsg. von Klaus Düwel, Herbert Jankuhn, Harald Siems und Dieter Timpe (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, 3. Serie 156), Göttingen 1987.

38. Med hensyn til Dorestad i den frisiske tid se W. A. van Es, »Der Hafen von Dorestad«, *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, V: Der Verkehr. Verkehrswege, Verkehrsmittel, Organisation, hrsg. von Herbert Jankuhn, Wolfgang Kimmig und Else Ebel (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, 3. serie 180), Göttingen 1989, s. 399-404.

39. Se med hensyn til dette præsentationen i Simon Coupland, »The Frankish tribute payments to the Vikings and their consequences«, *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, 26, 2000, s. 57-75.

40. Magister Adam Bremensis, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum* I,47, *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches*,

frataget danerne igen i 885.⁴¹ Da danernes ekspansionstrang netop i denne periode var afgørende svækket, kan det ikke være noget tilfælde, at et svensk dynasti erobrede og herskede over Hedeby i perioden fra 890 til 934. Tværtimod er der mange indicier, der peger på, at danernes gentagne katastrofale nederlag til frankerne og friserne ligefrem har indbudt svenskerne til at erobre Hedeby; om ikke andet så har svækkelsen i hvert fald lettet opgaven ganske gevaldigt. Danerne blev derefter tvunget til igen at sejle den gamle rute nord om Skagen, og følgelig rettede de i højere grad deres togter mod de britiske øer og Normandiet.

Det såkaldte svenskevælde i Hedeby fremgår både af runeindskrifter med svenske navne⁴² og af historiske kilder.⁴³ Det varede formentlig højst et halvt århundrede, indtil kong Gorm den Gamle (eller hans formodede far

ed. Werner Trillmich (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 11), Darmstadt 1961, s. 218f.: »... quod Nortmanni vel Dani tunc ab Arnulfo rege gravibus preliis usque ad internicionem deleti sunt.« Mere udførligt beretter *Annales Fuldenses* for året 891 i *Monumenta Germaniae historica, Scriptores I*, ed. Georg Heinrich Pertz, Hannover 1826, s. 408: »Erat autem gens fortissima inter Nortmannos Danorum, quae numquam antea in aliqua munitione vel capta vel superata audirur ... Nortmanni fugae praesidium quaerentes ... in profundum per centena vel milia numero mergebantur ... In eo proelio caesi sunt duo reges eorum, Sigifredus scilicet et Godofridus ...« (Danerne var den mægtigste stamme blandt normannerne. Man havde aldrig tidligere hørt om dem, at de skulle være blevet fanget eller besejret i en befæstning... Da normannerne søgte redning i flugten ... blev de i hundrevis eller i tusindvis trukket ned i dybet ... I dette slag faldt to af deres konger, nemlig Sigifred og Godefred ...). En sammenfatning af normannernes overfald i det hele taget ifølge *Annales Bertiniani* og Vedastini får man fra *Chronicon de sigis Normannorum in Francia, Monumenta Germaniae historica, Scriptores I*, s. 532-536.

41. Fuldaer annalerne, *ibid.*, s. 401f.

42. Med hensyn til de fire såkaldte »Haddeby-stene« til minde om det svenske dynasti, der regerede i tre generationer med Olaf-Gnupa og Gyrd-Sigtrygg i spidsen, se især Erik Moltke, *Runerne i Danmark og deres oprindelse*, København 1976, s. 155-161.

43. *Magister Adam Bremensis I*, 52, ed. Trillmich, 1961, s. 224f.: »Post Olaph ..., Sueonum principem, qui regnavit in Dania cum filiis suis ...« Med urette bliver en sådan epoke principielt draget i tvivl af Niels Lund, »Svenskevældet i Hedeby«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1980, s. 114-125. Lund prøver nemlig forgæves at røkke ved Adam af Bremens informationer om en *Olaph Sueonum principem* (»Olaf konge af svearne«), med den vage formodning, at denne Olof muligvis er en daner, der oprindeligt boede i ek-sil i Sverige. Desuden kan han ikke forklare, hvorfor Asfrid opstillede to runesten for sin søn, hvis ikke det skulle være sket i to forskellige dialekter; og han kan heller ikke gøre det tydeligt, hvorfor hun kun i den danske version kalder sig Odinkars datter og kalder sin søn *sigtriuk*, mens hun kalder ham *sigtriku* i den svenske version. Se generelt oversigterne hos Ekkehard Auer, »Zur Schwedenherrschaft in Haithabu«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 87, 1962, s. 37-56; Henning Unverhau, *Untersuchungen zur historischen Entwicklung des Landes zwischen Slien und Eider im Mittelalter* (Offa-Bücher 69), Neumünster 1990, s. 22-28.

Hardeknud Svenssøn) erobrede Hedeby.⁴⁴ Hovedkilden til denne episode er Adam af Bremens hamburgske kirkehistorie fra anden halvdel af det 11. århundrede, hvis hjemmelsmand på dette punkt er selveste den danske konge, Svend Estridsen. Ifølge denne fremstilling bemægtigede kong Olaf, der var af svensk afstamning, sig med våbenmagt herredømmet over Hedeby efter den angiveligt sidste konge af danernes dynasti, Helgi, omkring 890.⁴⁵ Blandt Olafs mange sønner var det Chnuba og Gyrd, der arvede herredømmet. Chnuba var gift med Asfrid, som var datter af jydernes konge Odinkar, og indledte på denne måde familiære bindinger til den nordlige nabo. I 934 blev denne Chnuba eller en efterkommer af samme navn slået af den tyske konge Henrik I, og i hvert fald for en tid var han tvunget til at acceptere den tyske konge som lensherre. Af det svenske dynasti nævnes efter Chnuba kun én konge mere, nemlig en vis Sigerich,⁴⁶ der dog hurtigt skal være blevet fortrængt af Hardeknud Svenssøn, som muligvis stammede fra den jyske kongeslægt.⁴⁷ Om Hardeknud måske prøvede at legitimere sin nyerhvervede magt ved hjælp af et ægteskab mellem sin søn Gorm og et medlem af det svenske dynasti, vil blive diskuteret senere.

Entydige henvisninger til jyderne dukker først op i de historiske kilder i sammenhæng med den angelsaksiske erobring af England. I sin *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* fra 731 beretter krønikeskriveren Beda Venerabilis om de styrker, der fra midten af det 5. århundrede invaderede England. Han skriver (i en oversættelse til moderne engelsk): »They came from

44. Med hensyn til Hardeknud og kongeslægtens formodentlige herkomst fra den jyske delstamme haruderne se N.C. Skouvig, *Hardeknud I og Hardsyssel*, 1977. I øvrigt er Skouvigs fortolkning, at Hardegon Svensson og Hardeknud Worm respektive Gorm er identiske, senere blevet forkastet igen af de fleste forfattere, mens Erik Moltke, »Det svenske Hedebyrige og Danmarks samling«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1958, s. 22ff., tilsluttede sig den. En redegørelse for de forskellige meninger omkring denne problemstilling findes i Bent Østergaard, »Sven Estridsens Danmarkshistorie. Danmarks politiske historie ca. 890-965«, *Historie*, 1994, s. 227-248, især s. 237ff. Derimod er det tvivlsomt, om man skal gå ud fra, at *Nortmannia*, som bliver betegnet som Hardeknud Svenssons oprindelsesland, er identisk med Normandiet.

45. *Magister Adam Bremensis* I,48, ed. Trillmich, 1961, s. 218f.: »Succedit illi Olaph, qui veniens a Sueonia regnum optinuit Danicum vi et armis, habuitque filios multos, ex quibus Chnob et Gurd regnum optinuerunt post obitum patris.«

46. På to runesten opført af hans mor Asfrid ved Vedelspang og Gottorp blev han kaldt Sigtrygg; se Lis Jacobsen og Erik Moltke, *Danmarks Runeindskrifter. Lommeudgave*, København 1942, s. 12.

47. *Magister Adam Bremensis* I,52, ed. Trillmich, 1961, s. 224f.: »Post Olaph ..., Sueonum principem, qui regnavit in Dania cum filiis suis, ponitur in locum eius Sigerich. Cumque parvo tempore regnasset, eum Hardegon, filius Suein, veniens a Nortmannia privavit regno. Tanti autem reges, immo tyranni Danorum, utrum simul aliqui regnaverint, an alter post alterum brevi tempore vixerit, incertum est.« Med hensyn til Hardeknud og kongeslægtens formodentlige herkomst fra den jyske delstamme haruderne se ovenfor fodnote 44.

three very powerful Germanic tribes, the Saxons, Angles and Jutes. The people of Kent and the inhabitants of the Isle of Wight are of Jutish origin and also those opposite the Isle of Wight, that part of the kingdom of Wessex which is still today called the nation of the Jutes. From the Saxon country, that is, the district now known as Old Saxony, came the East Saxons, the South Saxons and the West Saxons. Besides this, from the country of the Angles, that is, the land between the kingdoms of the Jutes and the Saxons, which is called Angulus, came the East Angles, the Middle Angles, the Mercians, and all the Northumbrian race (that is those people who dwell north of the river Humber) as well as the other Anglian tribes. Angulus is said to have remained deserted from that day to this.«⁴⁸ Denne beretning blev tidligere, især hvad jyderne angår, draget stærkt i tvivl, idet man i første omgang mente at kunne se et fremherskende element af frankisk oprindelse hos indvandrerne i de omtalte områder i Kent og det sydlige Wessex. Nyere arkæologiske fund bekræfter imidlertid mere og mere forbindelsen til Jylland og rigtigheden af Bedas redegørelse,⁴⁹ og derfor bliver der i dag ikke længere stillet spørgsmålstegn ved, om jyderne bosatte sig i de af Beda nævnte områder.⁵⁰ Med Bedas redegørelse er det indirekte bevist, at jyderne udgjorde en betydningsfuld stamme i den nordlige del af den kimbriske halvø ved midten af det 5. århundrede. Muligvis kan navnet på denne stamme føres helt tilbage til antikken, da allerede Cæsar blandt nordboerne nævner eudusiierne,⁵¹ som øjensynligt er identiske med de eudoeser, som Tacitus nævner.⁵² I hvert fald besad jyderne deres område allerede før

48. Oversættelsen og den følgende tekst er fra *Bedes Ecclesiastical History of the English People*, ed. Bertran Colgrave and R.A.B. Mynors, Oxford 1992, s. 50f.: »Aduenerant autem de tribus Germaniae populis fortioribus, id est Saxonibus, Anglis, Iutis. De Iutarum origine sunt Cantuari et Uictuarii, hoc est ea gens quae Uectam tenet insulam, et ea quae usque hodie in prouincia Occidentalium Saxonum Iutarum natio nominatur, posita contra ipsam insulam Uectam. De Saxonibus, id est ea regione quae nunc Antiquorum Saxonum cognominatur, uenere Orientales Saxones, Meridiani Saxones, Occidui Saxones. Porro de Anglis, hoc est de illa patria quae Angulus dicitur, et ab ea tempore usque hodie manere desertus inter prouincias Iutarum et Saxonum perhibetur, Orientales Angli, Mediterranei Angli, Mercii, tota Nordanhymbrorum progenies, id est illarum gentium quae ad boream Humbri fluminis inhabitant, ceterique Anglorum populi sunt orti.«

49. Se sammenfattende Kriegers overblik i *Einführung in die englische Geschichte*, hrsg. Heiner Haan, Karl-Friedrich Krieger und Gottfried Niedhart (Beck'sche Elementarbücher), München 1982, s. 35-37 med litteraturhenvisninger s. 64-66.

50. Se især Barbara Yorke, »The Jutes of Hampshire and Wight and the origins of Wessex«, *The Origins of Anglo-Saxon Kingdoms*, ed. Steven Bassett, London-New York 1989, s. 84-96; A. Evritt, *Continuity and Colonization. The Evolution of Kentish Settlement*, London-New York 1986; R. Hodges, *The Anglo-Saxon Achievement. Archeology and the Beginnings of English Society*, London 1989.

51. Caesar, *Bellum Gallicum* 1.51.2.

52. Tacitus, *Germania* 40.

starten på danernes ekspansion mod vest, der som nævnt ovenfor af Jordanes blev dateret til omkring 470. Jyderne kan derfor under ingen omstændigheder selv have været en del af denne ekspansionsbevægelse.

I det næste århundrede hører vi i et digt fra år 580 af den allerede omtalte Venantius Fortunatus om *Danus, Euthio, Saxo, Britannus* som nordeuropæiske stammer, der ryster af frygt for frankerne. Digtet er dediceret til den frankiske konge Chilperich I og blev ført frem på en synode ved Soisson.⁵³ *Euthio* betegner formodentlig jyderne, da de er nævnt ved siden af danerne og sakserne. I hvert fald dukker forbindelsen til sakserne op en gang til i en anden frankisk kilde fra det 6. århundrede; her bliver en del af anglerne, sakserne og jyderne, som øjensynligt vandrede tilbage til fastlandet, og som senere blev bosat af frankerne i Thüringen mellem Unstrut og Saale, samlet nævnt under navnet *saxones eucii*.⁵⁴

At daner, jyder, sakser og briter nævnes side om side i kilderne, henleder vores opmærksomhed på, at de ud over et mere eller mindre tæt naboskab til frankerne havde også en anden ting til fælles: I alle tilfælde handlede det – som det i øvrigt også var tilfældet med frankerne – om store stammer, det vil sige stammer opstået ved, at mindre slægtskabsgrupper har fundet sammen i nye enheder, der har fået deres fællesnavn ud fra de for deres egen selvforståelse vigtigste inddelinger og kendetegn.⁵⁵ Det er tydeligst ved jyderne, da man i Jylland kan se, at visse landskabsnavne synes at holde mindet om forskellige små, »tiloversblevne« stammer i live indtil den sene middelalder. Især navne med endelsen -syssel, såsom Himmersyssel, Thyssyssel, Omersyssel, Vendsyssel og Hardsyssel, viser hen til rester af oldtidens mægtige stammeforbund af kimbrier, teutoner, ambroner, vandaler og haruder, som senere grupperede sig omkring jyderne som midtpunkt til et nyt mægtigt slægts- og stammeforbund.⁵⁶

53. Se *Venanti Honori Clementiani Fortunati carminum liber IX*, 1,73, ed. Leo, 1881, s. 203: » ... quem Geta, Vasco tremunt, Danus, Euthio, Saxo, Britannus, cum patre quos acie te domitasse patet.«

54. Med hensyn til det se »Sachsen – Angelsachsen – Thüringer«, Reinhard Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze zum friihen und preußischen Mittelalter*, Sigmaringen 1986, s. 138-200, især s. 178 inklusive fodnote 124; på s. 147f. udpeges et område i Harzen som harudernes område i det 9. århundrede; disse udgjorde en del af den jyske stammeforbindelse på den kimbriske halvø, hvorfra formodentlig også herskerslægten gormiderne stammede.

55. Med hensyn til de komplicerede spørgsmål angående stammedannelse i folkevandrings- og vikingetiden se Reinhard Wenskus' stadigvæk uovertrufne værk *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, 1977; se desuden som oversigt Hans K. Schulzes allerede nævnte sammenfatning, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*, bind 1, 1990.

56. For mere information se Wolfgang Wagner, *Jütlands Verfassung im Mittelalter und die Entwicklung des Jütischen Rechts. Ein Beitrag zum 750jährigen Jubiläum des Jydske Lov*, Schleswig 1991, s. 16-20.

I de følgende århundreder bliver kilderne om jyderne på den kimbriske halvø mere sjældne, uden at man dog af den grund kan slutte, at stamme-forbundet skulle være gået i opløsning eller for den sags skyld til grunde. Tværtimod er det meget sandsynligt, at kolonialiseringen af England har kostet al energi, så at der ikke var kræfter tilbage til at igangsætte andre historieskabende projekter under eget navn. Selv anglernes hjemstavn blev ikke beboet af dem igen. Siden anglernes udvandring har området, som Beda siger, ligget som en ødemark »between the kingdoms of the Jutes and the Saxons«. Det område, der lå syd for jyderne, det senere Slesvig, blev i første omgang ikke befolket af jyderne nordfra, men af danerne østfra. Først i det 9. århundrede synes jyderne at være kommet sig så meget, at de blev en mere betydelig regionalmagt. Frankiske kilder beretter om jyske konger, der prøvede at sætte sig imod den danske ekspansion. I det 10. århundrede lykkedes det dem at erobre Hedeby, der på det tidspunkt allerede var ved at miste sin betydning, og til sidst lykkedes det under Harald Blåtand at forene Danmark til et fælles rige. Selv om de nu fællesdanske konger snart flyttede deres hovedsæde til Sjælland, så forblev Jylland, der skiftede status til at være en del af riget i højmiddelalderen, i lang tid grundlaget for den danske magt.

I historiske beskrivelser af Europa i den tidlige middelalder begyndte de oprindelige etniske forskelle mellem de nordiske stammeforbund at miste deres betydning. På den ene side har de folk, der blev overfaldet af hærgende vikinger, formentlig ikke længere kunnet se nogen synderlig forskel på de forskellige grupper med hensyn til udseende, strategi og taktik. På den anden side kan det også have været således, at deltagerne i de enkelte plyndrings- eller erobringstogter bestod af krigere med vidt forskellig oprindelse, som næppe kunne adskilles og identificeres ved hjælp af dialekterne i det dengang stadigvæk fællesnordiske sprog, men kun gennem deres forskellige ledes stammemæssige herkomst. I hvert fald omtales de i samtidige beretninger med fællesbetegnelsen normanner, daner eller hedninge uden nogen videre skelnen.⁵⁷ En sådan fælles betegnelse for mennesker af forskellig slægts- og stammemæssig herkomst, som eksempelvis samledes ved vikingetogterne, blev dengang ikke kun benyttet af krønikeskriverne. De første eksempler på folkebetegnelsen »deutsch« forekommer omkring 800 i Italien som fællesbetegnelse for fremmede, der kommer fra stammer

57. Se H. Zettel, *Das Bild der Normannen und der Normanneneinfälle in westfränkischen, ostfränkischen und angelsächsischen Quellen des 8. bis 11. Jahrhunderts*, München 1977; R.I. Page, »The Audience of Beowulf and the Vikings«, *The Dating of Beowulf*, ed. Colin Chase, Toronto-Buffalo-London 1981, s. 117-122, er lidt mere forsigtig.

nord for Alperne, og viser, at den slags begrebsmæssige sammenfatninger selv i diplomatiske breve og i retslige dokumenter ikke var helt ualmindelige.⁵⁸ Hvis det i det store og hele var sådan, at de angelsaksiske kilder først kort før 900 så småt begyndte at skelne mellem daner og nordmænd,⁵⁹ så behøver man ikke undre sig over, at der sjældent blev differentieret mellem danernes og jydernes stammer, der boede så tæt op ad hinanden. Dertil kommer, som allerede påpeget, at jydernes energi i hvert fald for en tid syntes at være sluppet op på grund af deres deltagelse i erobringen af England; denne erobring, der formodentligt foregik i bølger og bestemt ikke var uden tilbageslag for de germanske stammer, strakte sig nok hen til midten af det 7. århundrede, så at jyderne ganske enkelt ikke formåede at spille en større rolle i vikingetogterne. Det er derfor, at de frankiske annaler i reglen kun nævner danerne, ikke jyderne. Det hænger desuden også sammen med, at det kun var danerne, der var direkte naboer til frankerne, efter at de som led i deres ekspansion østpå havde bosat sig i Slesvig syd for Slien i det 8. og eventuelt allerede henimod slutningen af det 7. århundrede.

Samlet er der dog ingen tvivl om, at der på det område, som senere kom til at udgøre det danske rige, eksisterede to store germanske stammer, nemlig jyderne og danerne, mindst siden det 5. århundrede. Jyderne boede i den nordlige del af den kimbriske halvø og trådte først frem uden for dette område i folkevandringstiden ved erobringen af England og derefter igen, da det danske rige blev forenet under Gorm den Gamle og Harald Blåtand. Det synes ikke at være umuligt, at det senere danske kongehus stammer fra en harudisk høvdingeslægt i Nordjylland, sådan som N.C. Skouvig prøvede at gøre rede for i en stor undersøgelse.⁶⁰

Danerne derimod holdt til i Skåne efter deres adskillelse fra svearne og goterne og trængte derfra frem til de danske øer. Senere, da de beherskede samfærdselsårene fra Østersøen til Vesterhavet gennem Sundet og bælteerne, trængte de også frem til Hedeby, som var det bedste sted at krydse den kimbriske halvø. Herfra prøvede de at ekspandere videre vest- og sydpå og erobre handlen på Nordsøen. Men tre svære nederlag mod frankerne og friserne – eventuelt forstærket af et konstant indre opgør – rystede henimod slutningen af det 9. århundrede deres magtposition så meget, at et svensk dy-

58. Se Jörg Jarnut, »Teotischis homines (a. 816). Studien und Reflexionen über den ältesten (urkundlichen) Beleg des Begriffes 'theodiscus'«, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 104, 1996, s. 26-40.

59. Se f. eks. Karl Otto Strasser, *Wikinger und Normannen*, 5. oplag, Hamburg 1936, s. 39; men Régis Boyer, *Les Vikings. Histoire et civilisation*, Paris 1992, s. 110, gør opmærksom på, at man i Irland meget vel kunne skelne mellem danerne og nordmænd.

60. N.C. Skouvig, *Hardeknud I og Hardsyssel*, 1977, især s. 36-127.

nasti kunne fravriste dem den i vikingetiden strategisk og økonomisk meget vigtige position i og omkring Hedeby. Da det svenske dynasti omkring 930 atter blev fordrevet, var det ikke af danerne, men af det jyske kongehus med sæde i Jelling. Og omkring en generation senere bukkede danerne også under i deres øvrige områder, da Harald Blåtand med udgangspunkt i Jylland startede et angreb på dem og på denne måde grundlagde det danske rige.

III. De centrale danske områders historiske geografi

Den store mobilitet i folkevandrings- og vikingetiden og de politiske institutioners relativt ringe stabilitet førte i senantikken og den tidlige middelalders geografiske og historiske litteratur til, at iagttagere udefra syntes at foretrække at benævne områder efter stammer eller stammeforbund. Det synes at have været en mere anskuelig og varig kategori end brugen af de enkelte områders navne. I de samtidige beskrivelser af især Nord- og Østeuropa, som dengang i vid udstrækning var ukendt område, bliver landskaber derfor normalt betegnet efter de derboende stammer. Først i løbet af tiden udviklede folkenavnet sig til navnet på et land for til sidst at blive navnet på et område. Sveriges navn (*Svecia*, Sverige) udviklede sig f.eks. over tre trin: *Sueones* – *Sueonia* – *Suedia*,⁶¹ og i det foregående afsnit har vi set, at også danernes og jydernes stammenavn tidsmæssigt og begrebsmæssigt var højere prioriteret end landene og områderne med betegnelserne Danmark og Jylland. Navnet *Dania* findes for første gang – ved hjælp af en enkelt tilføjelse til danernes folkenavn *Dani* – som selvstændig områdebetegnelse hos en anonym geograf fra Ravenna omkring 700, men det varede yderligere halvandet århundrede, inden navnet Danmark vandt anerkendelse som folkesprogligt udtryk for området.

Den sproglige udvikling fra *Dania* til Danmark er stadig meget omstridt. Det politisk-geografiske navn Danmark dukker for første gang op i en angelsaksisk kilde, nemlig Alfred den Stores beskrivelse af landet med betegnelsen *Denemearc*. Den beretning, Alfred giver, bygger på en skildring af den nordnorske købmand Ottar, som foretog en handelsrejse til kysterne langs Nord- og Østersøen omkring 870. Kong Alfred laver en sammenfatning af sin hjemmelsmands fortælling om en fem dage lang tur fra Sydnor-

61. Med hensyn til det se Sten Körner, »Schweden in frühmittelalterlichen Quellen«, *Mare Balticum. Beiträge zur Geschichte des Ostseeraums in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift zum 65. Geburtstag von Erich Hoffmann*, hrsg. Werner Paravicini, Frank Lubowitz und Henning Unverhau (Kieler Historische Studien 36), Sigmaringen 1992, s. 53-59.

ge til Hedeby, som »ligger mellem venderne, sakserne og anglerne og hører til danerne«, på følgende måde: »Da han sejlede dertil fra Kaupang, havde han til bagbord Danmark, til styrbord det åbne hav i tre dage, og så, to dage før han kom til Hedeby, havde han til styrbord Jylland og Sillende og mange øer. I disse egne boede anglerne, før de kom her til landet. Og disse to dage havde han til bagbord de øer, som hører til Danmark«. ⁶² Danmark omfattede altså dengang i det store hele Skåne, øerne og Hedeby, men endnu ikke den kimbriske halvø nord for Slien.

Det således beskrevne Danmark bliver i Alfred den Stores *Germania* beskrevet som opdelt i to territorier: et område tilhørende syddanerne og et tilhørende norddanerne. ⁶³ Carsten Müller-Boysen har for nylig gjort opmærksom på, at der er en forskydning af retningsangivelserne med 45 grader i denne første beskrivelse af Norden. ⁶⁴ Baseret på dette kom han frem til en lokalisering af syd- og norddaner, som stemmer overens med Ottars beretning, og som er identisk med den geografisk-politiske beliggenhed, jeg foreslog i min afhandling om Jyllands forfatning og den jyske ret fra 1991: ⁶⁵ »Einer [af de to danske territorier], vermutlich der süddänische, macht zusammen mit Angeln und Sillende den südwestlichen Teil des heutigen Dänemark aus. Demgegenüber sind die Norddänen auf den dänischen Ost-

62. Teksten til denne beretning er blevet oversat ifølge *The Old English Orosius*, ed. Janet Batley (Early English Text Society, Supplementary Series 6), Oxford 1980, s. 16; en del af teksten er oversat til dansk af Niels Lund, *Ottar og Wulfstan – to rejsebeskrivelser fra vikingetiden*, Roskilde 1983, s. 24, med landkort s. 36 og 42; en udvidet engelsk udgave er *Two Voyagers at the Court of King Alfred. The ventures of Othere and Wulfstan together with the Description of Northern Europe from the Old English Orosius*, ed. Niels Lund, York 1984.

63. Den nyeste kritiske tekstudgave er *The Old English Orosius*, 1980, s. 12ff. med fodnote s. 175f.; en udførlig fortolkning af dette tekststed, »on thæt bæcbord Denamearc«, findes hos Carsten Müller-Boysen, »Politische Geographie von Bord eines Wikingerschiffes aus betrachtet«, *Mare Balticum. Beiträge zur Geschichte des Ostseeraums in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift zum 65. Geburtstag von Erich Hoffmann*, hrsg. Werner Paravicini, Frank Lubowitz und Henning Unverhau (Kieler Historische Studien 36), Sigmaringen 1992, s. 21-37; der refereres til det i det følgende. Med hensyn til geografien i Alfreds *Germania* se nu også André Crépin, »Peuples scandinaves dans l'Orose vieil-anglais«, *Mélanges d'histoire, de littérature et de mythologie offerts à Regis Boyer pour son 65e anniversaire* (Voix Germaniques), éd. Claude Lecouteux et Hugur d'Olivier Gouchet, Paris 1997, s. 39-50.

64. Denne forskydning hænger sandsynligvis ikke så meget sammen med den måde, man i middelalderen konstruerede et verdenskort på, nemlig østvendt i stedet for nordvendt, som man gør i dag, således som Janet Batley i *The Old English Orosius*, 1980, s. LXIV, antager. Snarere hænger den sammen med den dengang gængse forestilling, at Skandinavien geografisk befandt sig nord for de britiske øer i stedet for nordøst derfor; se Rudolf Simek, *Erde und Kosmos im Mittelalter. Das Weltbild vor Kolumbus*, München 1992, især s. 64.

65. Se Wolfgang Wagner, *Jütlands Verfassung im Mittelalter und die Entwicklung des Jütschen Rechts*, 1991, især s. 24-26.

seeinseln, insbesondere auf Seeland, und auf dem südschwedischen Festland zuhause.«⁶⁶ Også Alfreds *Germania* kan således kun forstås sådan, at den jyske halvø som helhed ikke var dansk – eller mere præcist: syddansk – område; det var alene området omkring Hedeby og halvøen Schwansen.

Frankerne havde kun øje for det syd for Jylland beliggende område, som senere fik navnet Slesvig. Efter at anglerne havde forladt stedet,⁶⁷ var det forblevet næsten mennesketomt, som Beda fortæller, men det fik snart – ligesom den kimbriske halvø i det hele taget – strategisk betydning for handel, søfart og trafik fra Østersøen til Nordsøen og omvendt. Oprindelig var søfartsruten nord om Skagen eller gennem Limfjorden hovedruten, hvad den store bosættelse ved Lindholm Høje nord for Aalborg er et bevis for,⁶⁸ men ruten over Slien og Treene viste sig hurtigt at være mindre farefuld og kortere. Hedeby, som ligger i bunden af Slien, udviklede sig i begyndelsen af det 8. århundrede til en vigtig handelsplads, der formentlig blev bygget op og behersket af danerne. Desuden opstod der danske kolonier på halvøen Schwansen ved Sliens sydlige bred, mens halvøen Angeln, anglernes forhenværende område, der ligger længere mod nord, forblev ubeboet i lang tid. Befolkningsnedgangen i Slesvig begyndte allerede i det 4. århundrede; der er næsten ingen arkæologiske fund fra det 6. århundrede, og først i det 8. århundrede begynder der så småt at opstå nye bebyggelser, især i området omkring Slien.⁶⁹ Området, som ligger nord for det, lå endnu øde hen i midten af det 9. århundrede, da Ottar foretog sin lange sørejse, som er omtalt af Alfred den Store i hans *Germania*.

Hvilken betydning Ribe havde ved siden af Hedeby, er ikke helt klart endnu. Allerede for nogle årtier siden fandt man i Dankirke syv kilometer sydvest for Ribe et handelssted, som går langt tilbage i romertiden. Man

66. Carsten Müller-Boysen, »Politische Geographie von Bord eines Wikingerschiffes aus betrachtet«, 1992, s. 24.

67. Med hensyn til denne for den europæiske historie epokegørende begivenhed fra midten af det 5. århundrede se især *Das 46. Internationale Sachsensymposium »Die Wanderung der Angeln nach England« im Christian-Albrechts-Universität Archäologisches Landesmuseum, Schloß Gottorf, Schleswig, 3. bis 5. September 1995*, hrsg. Hans-Jürgen Häbeler og Ulla Lund Hansen (Studien zur Sachsenforschung 11), Oldenburg 1998.

68. Et bedre bevis for denne rute er derimod positionen af de ældste anløbspladser (Sønderø, Vester Egesborg m.fl.) på Sjælland; se i den forbindelse især Jens M. Ulriksen, »Teorier og virkelighed i forbindelse med lokalisering af anløbspladser fra germanertid og vikingetid i Danmark«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1990, s. 69-101 med kort på s. 88f.

69. Flere informationer findes hos Karl-Heinz Willroth, *Untersuchungen zur Besiedlungsgeschichte der Landschaften Angeln und Schwansen von der älteren Bronzezeit bis zum frühen Mittelalter. Eine Studie zur Chronologie, Chorologie und Siedlungskunde* (Offa-Bücher 72), Neumünster 1992, sammenfattende s. 475-478 med kort 69 på s. 625.

formoder, at stedet var sæde for en høvding, der prøvede at organisere handlen i de omkringliggende landsbyer.⁷⁰ Det betyder dog ikke nødvendigvis, at grundlæggelsen af Ribe kort efter 700 er sket ud fra de samme, rent jyske overvejelser. Den tidlige bys bebyggelsehistorie viser entydigt, at det kun var meningen, at byen skulle være omladningssted. Ribe kan følgelig være blevet grundlagt som port til Vesterhavet af autoktone jyder lige så vel som af ekspanderende daner eller måske af friserne, der havde kontrollen over handlen på Vesterhavet, som basis for udveksling med den kimbriske halvø.⁷¹ Mellem 850 og 853, da Ansgar foretog sin anden missionsrejse til Norden, synes Ribe imidlertid allerede at have hørt til danernes suverænitetsområde omkring Hedeby,⁷² hvis skæbne det sikkert har delt i tiden derefter.

I landet selv findes navnet Danmark for første gang på de to Jellingesten, det mest berømte mindesmærke i den danske forhistorie. Jelling, der i dag er en beskeden landsby i det sydlige Østjylland, beliggende ca. 10 kilometer nordvest for Vejle, har i forhistorisk og tidlig historisk tid sikkert været et centralt sted i det område, der nu er Danmark. Byen var bestemt ikke mindre betydningsfuld end det gamle Lejre på Sjælland.⁷³ Fra bronzealderen og den tidlige jernalder er der i det nuværende Vejle amt, det middelalderlige Jellingsyssel, ikke mindre end ca. 4.200 gravhøje,⁷⁴ og hele 18 gravhøje ligger direkte nord for Jelling i et område, der karakteristisk nok bliver kaldt Mangehøje.⁷⁵ Ved stedets sydøstlige udkant fandt arkæologer fra Vejle Museum i 1986 den største jernaldergård, der indtil nu er fundet i Danmark. Den stammer fra tiden kort før år 200, og med et samlet areal på 2.000 kvadratmeter formoder man, at den var sæde for en mægtig høvding,

70. Med hensyn til dette se Stig Jensen, »Dankirke – Ribe. Fra handelsgård til handelsplads«, *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Hovdingesamfund og Kongemagt*, red. Peder Mortensen og Birgit M. Ramussen (Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII, 2), Århus 1991, s. 73-88, især s. 86.

71. Den sidstnævnte formodning støtter sig hovedsagligt på den mængde frisiske mønter, der blev fundet i Ribe, de såkaldte *sceattas*. Hertil kommer, at Haithabu ganske vist lige fra starten af åbenbart hørte til danernes magtområde, men den første bebyggelse omkring 750 e.Kr. viser en betragtelig frisisk indflydelse, hvad husenes opbygning, hele bygningsanlæg og fundrester af handelsvarer etc. angår.

72. Rimbart, *Vita Ansgari* 32: »In alio quoque vico regni sui Ripa vocato (Horicus iunior) similiter locum, ubi ecclesia fabricaretur, tribuit et, ut ibi sacerdos praesens adesset, suae potestatis licentiam dedit.« Se *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches*, ed. Trillmich, 1961, s. 102f.

73. Med hensyn til udgravningerne i Lejre se sammenfattende T. Christensen, *Lejre – syn og sagn*, Roskilde 1993; Steen Wulff Andersen, »Lejre – skibssætninger, vikingegrave, Grydehøj«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1993, s. 7-142.

74. Sven Halbo, *Gorm, Thyre og Harald. Puslespillet i Jelling*, Lyngby 1993, s. 10.

75. Se Leif Braun Christensen, *Jelling – kronen på værket*, Jelling 1991, s. 16f.

hvis betydning gik lang ud over de regionale grænser, og hvis grav man formoder at have fundet 50 meter fra gården.⁷⁶ Ikke langt derfra, i Vejle ådal, ligger i en mose findestedet for et lig, som N.M. Petersen i sin tid fejlagtigt troede var den dronning Gunhild, der blev myrdet af Harald Blåtand.⁷⁷ De ubestridte højdepunkter i Jelling er dog de to jordhøje, som Harald Blåtand opførte, Nordhøjen og Sydhøjen, der hver har en størrelse på ni meter i højden og 65 meter i diameter og dermed er de mægtigste høje i Danmark overhovedet. Desuden er der runestenene, der går tilbage til kongerne Gorm og Harald, og som er de største og mest imponerende runesten i hele Skandinavien. Og sidst, men ikke mindst er der kirken med dens kirkegård, placeret midt mellem gravhøjene.⁷⁸

Især disse fem hovedmonumenter har allerede tidligt vækket danske historikers og arkæologers interesse. I den anden fase af udviklingen af den danske nationalbevidsthed, den fase, der fulgte på reformationen og renæssancen i det 16. århundrede, lod den nyudnævnte lensmand på Koldinghus, Casper Markdanner til Søgård, de to runesten udgrave. I kirken, der står midt imellem jordhøjene, placerede han en tavle, hvorpå han beskrev, hvordan runestenene var blevet fundet, og han gav en ret god oversættelse af deres indskrifter tillige med en fortolkning af jordhøjene som kong Gorms og hans hustru Thyras gravhøje.⁷⁹ Fem år senere lod grev Heinrich Rantzau, som dengang var kongelig statholder, Peter Lindeberg udfærdige et kobberstik af monumenterne med kong Haralds runesten i midten. Kobberstikket blev offentliggjort i *Commentarii rerum memorabilium in Europa*.⁸⁰ Dette syntes på sin side at have vækket kong Christian IV's interesse, thi den berømte danske humanist Ole Worm besøgte Jelling i 1621 på foranledning af den kongelige kansler Christian Friis til Kragerup. Ole Worm offentliggjor-

76. *Ibid.*, s. 17: »Den store gårds bygninger og gårdsplads dækkede et samlet areal på 2000 kvadratmeter, og det er den hidtil største gård fra denne periode, som kendes. Den fylder lige så meget, som halve landsbyer ellers gør på den tid.«

77. Med hensyn til hele denne problemstilling se den nyligt udkomne publikation af Lone Hvass, *Dronning Gunhild – et moselig fra jernalderen*, Vejle 1998.

78. En anskuelig situationsplan over Jellingemonumenterne findes hos Kjeld Christensen og Knud J. Krogh, »Jelling-højene dateret«, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1987, s. 223.

79. Se Sven Halbo, *Gorm, Thyre og Harald*, 1993, s. 24f.

80. Peter Lindeberg, *Commentarii rerum memorabilium in Europa ab anno octuagesimo sexto, usque ad praesentem nonagesimum primum gestarum*, Hamburg 1591. Se bl.a. illustrationerne hos Klaus Ebbesen, *Jelling*, 1990, s. 6, og Sven Halbo, *Gorm, Thyre og Harald*, 1993, s. 26; se desuden nu *Heinrich Rantzau (1526-1598) – königlicher Statthalter in Schleswig und Holstein. Ein Humanist beschreibt sein Land. Eine Ausstellung im Landesarchiv Schleswig-Holstein 1999* (Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs 64), Schleswig 1999, s. 264 med billede 105 og s. 320 med nr. 42.

de en udførlig beskrivelse af de forhistoriske mindesmærker i sit værk *Danicorum Monumentorum Libri sex* i 1643.

Interessen for Jelling, som ligger kun ca. 30 kilometer fra den sønderjyske grænse, blussede op igen i det 19. århundrede. De tysk-danske nationale modsætninger spillede sikkert en ikke uvæsentlig rolle i forhold til interessen for at undersøge disse mindesmærker fra den danske fortid. Man fandt i Nordhøjen i 1820 et – tomt – gravkammer, mens undersøgelsen af Sydhøjen, som man formodede indeholdt dronning Thyras grav, forblev uden resultat. Store fremskridt derimod opnåede Einar Dygge ved sin udgravning i begyndelsen af 1940'erne. Der blev ikke kun fundet en formodet skibssætning, som først blev tydet som et hedensk offersted og senere som dronning Thyras mulige gravsted.⁸¹ Dygge kunne også identificere tre stavkirker fra det 11. århundrede som forløber for den nutidige stenkirke. Den tidligste af dem er muligvis opstået af hovedbygningen af den gamle kongsgård, som senere blev omdannet til en kirke.⁸²

Igennem de sidste 20 år, hvor det lidt efter lidt er lykkedes at datere Harald Blåtands forskellige mindesmærker, bygninger og forsvarsanlæg ved hjælp af dendrokronologiske metoder, er der skabt grundlag for en helt ny forståelse af monumenterne. Ud af i alt 17 prøver – ti fra Sydhøjen og syv fra Nordhøjen – viste et træstykke, der allerede blev udtaget fra Nordhøjen i 1942, og hvor træbarken stadigvæk var bevaret, at det pågælde egetræ var blevet fældet i vinterhalvåret 958-59. Dermed kunne man fastlægge opførelsen af Nordhøjen til årene 958/59. Opførelsen af Sydhøjen skete sandsynligvis fem-ti år senere.⁸³ Disse opdagelser og den nyvundne indsigt udlagde de implicerede arkæologer således, at Gorm den Gamle efter sin død i 958/59 til at begynde med blev begravet i et gravkammer i Nordhøjen, sådan som hedensk skik krævede det, og at han først efter, at Harald Blåtand konverterede til kristendommen, blev flyttet fra gravkammeret i Nordhøjen til et nyt gravkammer, som blev anlagt under gulvet i den tidligere kongsgårds hovedbygning, der var blevet omdannet til en kristen kir-

81. Se Klaus Ebbesen, *Jelling*, 1990, s. 15.

82. Einar Dygge, *Mindesmærkerne i Jelling. Form og tydning*, København 1964, s. 42-45; rekonstruktionstegning s. 44.

83. Se Kjeld Christensen og Knud J. Krogh, »Jelling-højene dateret«, 1987, s. 223-231, især s. 225f.: »Vi kan derfor fastslå, at opførelsen af gravkammeret, og dermed af Nordhøjen, må være indledt i vinterhalvåret 958-959 ... Opførelsen af Sydhøjen kan altså være påbegyndt 5, måske 10 år efter Nordhøjen ...« Den vel mest omfattende fundhistorie, som samtidig er den mest tilbageholdende, hvad fortolkningen angår, findes hos Knud J. Krogh, *Gåden om Kong Gorms Grav. Historien om Nordhøjen i Jelling* (Vikingekongernes Monumenter i Jelling I), Herning 1993.

ke. Der fandt man under udgravningerne i perioden 1976-79 resterne af en mand på ca. 35-50 år, der var omkring 173 cm høj.⁸⁴

Om end de til at begynde med syntes at være uangribelige på grund af de pålidelige videnskabelige metoder, som blev anvendt, er disse resultater ikke forblevet uomstridte. Da historiske kilder som Adam af Bremen og en normannisk beretning allerede beskriver Harald Blåtand som voksen mand i årene 936 og 945, kunne Gorm ikke være blevet født før 910, og han kunne sandsynligvis ikke have fået Harald før 930, hvis det skelet, der blev fundet i kirken, virkelig skulle have været knyttet til hans person. Under henvisning til denne diskrepans mellem det fysiologiske undersøgelsesresultat og de historiske udsagn formoder f.eks. medicineren Sven Halbo, at egetræsprøven med bark på ikke stammer fra den tid, da højen blev lavet, men fra den tid, hvor kong Gorm blev flyttet fra sin hedenske grav til den kristne kirke.⁸⁵ Ifølge denne opfattelse skulle Gorm have været død allerede tidligere, og Harald skulle have været ældre. På den måde ville den traditionelle kronologi være reddet. Kronologien kan ligeledes bibeholdes, hvis man går ud fra, at det skelet, der blev fundet under gulvet i Jellingekirken, ikke stammer fra kong Gorm, eller at den vurderede alder af det fundne skelet er forkert. Det pragtfulde gravgods, som man fandt under kirkegulvet, gør det imidlertid svært ikke at gå ud fra tilstedeværelsen af en kongegrav her.⁸⁶ Derimod kan man godt forestille sig, at skelettet – som i øvrigt blev fundet meget uordnet – fejlagtigt er blevet anset for Gorms og altså flyttet ved en fejltagelse. Denne formodning kan også understøttes af, at en død hersker ifølge germansk skik tit blev begravet med slaver og slavinder, heste og andre dyr, så at det ikke er til at udelukke, at flere lig, der efterhånden var blevet til skeletter, er blevet forvekslet. Det er også værd at tænke over, at gravkammeret i Nordhøjen tillader at konkludere, at det drejer sig om et dobbeltgrav, mens dronning Thyras lig ikke er blevet fundet endnu. Bortset fra en forveksling af de begravede skeletter synes jeg også, at det er muligt, at det slet ikke var Gorm, der blev begravet under kirkegulvet, men Haralds ældre bror.

84. Kjeld Christensen og Knud J. Krogh, »Jelling-højene dateret«, 1987, s. 228f. Med hensyn til vanskelighederne ved aldersbestemmelsen af skeletter, som også i dag kan føre til resultater, der viser stik modsatte resultater, alt efter den anvendte metode, se Izabella Tkocz og Kaj R. Jensen, »Antropologiske undersøgelser af skelettet i skrinet med de snoede søjler«, *Knuds-Bogen 1986. Studier over Knud den Hellige*, red. Tore Nyberg, Hans Bekker-Nielsen og Niels Oxenvad, Odense 1986, s. 117.

85. Se Sven Halbo, *Gorm, Thyre og Harald*, 1993, s. 85f.

86. Se f. eks. Ingo Gabriel, »Ein Herrschergürtel mit Sphaera in Jelling«, *Mare Balticum. Beiträge zur Geschichte des Ostseeraums in Mittelalter und Neuzeit. Festschrift zum 65. Geburtstag von Erich Hoffmann*, hrsg. Werner Paravicini, Frank Lubowitz und Henning Unverhau (Kieler Historische Studien 36), s. 39-51.

Hele Jellingekomplekset viser sig i dag at være opdelt i to byggefaser. Den ældre Jellingesten, skibssætningen og en mindre gravhøj opstod formentligt endnu i hedensk tid under Gorm den Gamle, mens den yngre Jellingesten og Nord- og Sydhøjen opstod under Harald Blåtand i overgangsfasen fra hedenskabet til den kristne tro; og endelig hører kirken med den kristne kirkegård helt til den kristne epoke.⁸⁷

De arkæologiske opdagelser og dateringer i og omkring Jelling, der her kort er blevet skitseret, har i det hele taget – bortset fra nogle mindre strids-spørgsmål – ændret det traditionelle billede af det fortidige Danmark ret væsentligt. Især har det medført, at Haralds magtovertagelse og kristningen af Danmark må sættes til 20 år senere end ifølge den ældre opfattelse, således at Harald først kan være blevet konge omkring 958/59 og have bekendt sig til den kristne tro omkring 970.⁸⁸ Denne opfattelse stemmer i øvrigt overens med andre dendrokronologiske dateringer, der er blevet foretaget i den seneste tid. Således er resterne af Ravningeengebroen, som er en 760 meter lang bro af træ, der fører over Vejle Å sydvest for Jelling, og som er et af de mest beundringsværdige bygningsværker i Norden fra denne tid, blevet dateret til året 979/80;⁸⁹ Harald Blåtands udvidelse af Danevirke er blevet dateret til omkring 968;⁹⁰ og endelig er opførelsen af de fire vikingeborge i Aggersborg og Fyrkat i Jylland, Nonnebakken på Fyn og Trelleborg på Sjælland blevet dateret til omkring 980/81.⁹¹

87. Hvad denne omfattende redegørelse angår, se især Knud J. Krogh, *Gåden om Kong Gorms Grav*, 1993, s. 249-267.

88. Se Kjeld Christensen og Knud J. Krogh, »Jelling-højene dateret«, 1987, s. 230: »Men hvis man går ud fra den opfattelse, at et højbyggeri hører hjemme i hedensk tid – en opfattelse, der principielt ikke forekommer urimeligt – så kan kristendommen ikke være indført førend efter omkring år 970 – det tidspunkt, hvor Sydhøjen synes at blive afsluttet.« Dette undersøgelsesresultat bliver underbygget af dendrokronologiske dateringer af gravsteder, der stadigvæk viser hovedsagligt hedenske træk med en vis kristen indflydelse, som f.eks. Mammengravstedet i Bjerringhøj (Jylland) eller Søllingsted (Sydvestfyn, vinteren 970/971); se i denne sammenhang Anne Pedersen, »Søllested – nye oplysninger om et velkendt fund«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1996, s. 37-111, især s. 90.

89. Med hensyn til dette se især Thorkild Ramskou, »Vikingebroen«, *Skalk*, 1977, s. 3-9; Thorkild Ramskou, »Vikingetidsbroen over Vejle ådal«, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1980, s. 25-32; Mogens Schou Jørgensen, »Vikingetiden i Ravning Enge – nye undersøgelser«, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1997, s. 74-87, især hvad dateringen angår s. 80, og hvad det militærstrategiske hovedmål med Haithabus generobring angår s. 86.

90. H. Hellmuth Andersen, H.J. Madsen og Olfert Voss, *Dannevirke. Tekst*, 1976, s. 79: »Vort næste arkæologiske holdepunkt vedrørende bygningshistorien er den dendrokronologiske datering af påbegyndelsestiden for Dannevirke III til året 968, og dette byggeri kan ses på baggrund af nye, historisk kendte spændingsforhold, nemlig Danmarks modsætninger til det ottoniske rige.«

91. Se som oversigt Klaus Ebbesen, *Jelling*, 1990, s. 38-61. Mens Leif Chr. Nielsen, »Trelleborg«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1990, s. 105-178, forsvarede teorien om en ældre vikingeborg, bygget mellem 974 og 979, og en yngre vikingeborg, byg-

De mest værdifulde historiske kilder fra Jelling, der vidner om denne tid, er imidlertid de to runesten. Indskriften på den ældste og mindre Jellingesten lyder ordret: *kurmR kunnkR k(ar)Di kubl Dusi a(ft) Durui kunu sina tanmarkaR but*.⁹² Normalt bliver det blot oversat med: »Gorm konge gjorde dette dødeminde efter Tyre sin kone Danmarks bod.«⁹³

Undertiden bliver »Danmarks bod« henført til Gorm, hvilket grammatisk og stilistisk kan være lige så sandsynligt, og oversættelsen ville da lyde sådan: »Gorm konge gjorde dette dødeminde efter Tyre sin kone, den, der bødede Danmark«. Som en tredje og mere sandsynlig version – selv om den så vidt jeg ved ikke er blevet afprøvet endnu – vil jeg her præsentere en ny måde at læse indskriften på, hvor »bod« bliver brugt som et verbum og ikke som et substantiv: »Kong Gorm satte dette mindesmærke til ære for sin kone Thyra, der medbragte den danske mark«. Især den sidstnævnte variant ville helt præcist svare til de ovenfor skildrede forhold i Slesvig i det 9. århundrede og føre til den formodning, at Thyra selv kunne gøre krav på dette område, som gav Danmark sit navn. Desuden kunne man formode, at Gorms ekspansionspolitik til de sydlige områder på en eller anden måde blev sat i gang netop på grund af dette ægteskab. Dette kræver ikke nødvendigvis, at Thyra⁹⁴ ved sit giftermål var den eneste kvindelige arving efter de svenske herskere over Hedeby, og at hun bragte dette område med ind i ægteskabet. Det ville være nok, at hun ved sit bryllup eller – efter at slægtninge med bedre krav på arven var afgået ved døden – senere kunne gøre krav på området ved Slien, og at hun på den måde sørgede for, at hendes husbond fik en legitim grund til den militære erobring af området syd for

get efter 980, modsagde Kjeld Christensen og Niels Bonde, »Dateringen af Trelleborg – en kommentar«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1992, s. 231-236 denne holdning, og mente, at det kun var muligt, at hele komplekset måtte være bygget i én omgang, efter at træerne var blevet fældet i vinterhalvåret 980/81.

92. Jellingestenenes indskrifter findes hos Lis Jacobsen og Erik Moltke, *Danmarks Runeindskrifter*, København 1942, tekstspalter 65-85.

93. Dette er den traditionelle fortolkning af Thyre Danaboth eller Danebod, som allerede kan føres tilbage til Sven Aggesen; ifølge Sven Aggesen, *Scriptores minores historiae Danicae medii ævi*, ed. M.Cl. Gertz, I-II, København 1917-22, I, s. 108 »Thyrae, que regni decus est cognominata« bliver hendes tilnavn (øgenavn) i reglen tydet som Danmarks pryde. Ludv. F.A. Wimmer, *De danske Runemindesmærker*, I: De historiske Runemindesmærker, København 1895, s. 14f., kritiserede allerede en sådan fortolkning og sagde i stedet for: »'Danmarks bod' bliver da i denne forbindelse omtrent ensbetydende med 'Danmarks redning, frelse'.« Ifølge *Compendium Saxonis, Scriptores minores historiae Danicae medii ævi*, ed. Gertz, 1917-22, I, s. 354 blev hun født som datter af den angelsaksiske konge Hathelrad.

94. Navnet Thyra er sandsynligvis fællesnordisk og ikke nødvendigvis et specielt dansk navn; se for en oversigt og især med henblik på de historiske informationer om dronningen under »Thyrwi« i *Danmarks gamle personnavne*, udg. Gunnar Knudsen og Marius Kristensen, I, København 1936-1948, tekstspalterne 1444-1447.

Jylland. At en del af Danevirke senere blev kaldt »Thyras Burg« i folkeligt sprog, er en indirekte henvisning i denne retning.⁹⁵ I hvert fald fortjener denne fortolkning efter min mening fortrin frem for en anden usikker overlevering, hvorefter Thyra var et barnebarn af Alfred den Store. For selv en så ædel herkomst kan ikke forklare, hvorfor dronningen på en så påfaldende måde bliver fremhævet både af sin husbond og sin søn; den kendsgerning, at der kunne afledes vigtige politiske, især territoriale krav, fra hendes person, ville være en meget bedre måde at forklare det på. Da det svenske dynasti i Hedeby efter Henrik I's togt var blevet kristnet, ville en sådan herkomst også forklare, hvorfor hendes søn Harald i samtidige beretninger synes at være velvilligt stemt over for kristendommen.

Indskriften på den store, tresidede Jellingesten, som stammer fra Gorms og Thyras søn Harald Blåtand, synes at være mere entydig. Den første ubestridt fællesdanske konge omtaler på stenen Danmarks samling og kristendommens indførelse med følgende ord: »Kong Harald bød gøre disse kumler efter Gorm sin fader og efter Thyre sin moder, den Harald, som vandt sig hele Danmark [side 1] og Norge [side 2] og gjorde Danerne kristne [side 3].« Hvad dette mindesmærke angår, så har mange antaget, at indskriften på de tre sider af stenen blev foretaget én efter én: Især stilistiske iagttagelser giver grund til at tro, at de tre sider ikke blev dekoreret på samme tid, men én ad gangen, måske endda med stort tidsligt mellemrum. En sådan tvivl er blevet større i forbindelse med spørgsmålet om, hvornår danerne konverterede til kristendommen; desuden får tvivlen næring af det forhold, at det senere Slesvig midlertidigt var erobret af de tyske konger. P.V. Glob og senere Leif Chr. Nielsen har fremsat den opfattelse, at mindesmærket til at starte med kun blev oprettet med et erindringsbillede og -indskrift til forældrene Gorm og Thyra efter Haralds døb, mens de andre indskrifter om Danmarks og Norges samling og danernes kristning blev tilføjet senere, højst sandsynligt først efter generobringen af Hedeby og omegn fra den tyske kejser i 983.⁹⁶ Heroverfor må man dog indvende, at det synes at være mere

95. Ludv. F.A. Wimmer, *De danske Runemindesmærker*, I, 1895, s. 14 og 16, betragtede stadig dette sagn som en historisk begivenhed med henvisning til Sven Aggesens gentagne ud-sagn »Reginam vero Thyram, cuius ingenio Danorum et parta et aucta libertas, non immerito decus Daciae nominabant« og sagde, at »fornyelsen af Danevirke« var »Tyres stordåd«.

96. Se P.V. Glob, »Kong Haralds kumler«, *Skalk*, 1969, s. 16-27, især s. 20-22 med hensyn til dateringen af den første side til omkring 950 og de to andre sider til efter Haralds død omkring 985; Leif Chr. Nielsen, »Hedenskab og kristendom. Religionskiftet afspejlet i vikingetidens grave«, *Fra Stamme til Stat i Danmark*, 2: Høvdingesamfund og Kongemagt, red. Peder Mortensen og Birgit M. Rasmussen (Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII,2), Århus 1991, s. 248f.

end tvivlsomt, at de tyske konger og romerske kejser virkelig havde lens-overherredømme over Slesvig og omegn i så lang en periode. Helt sikkert er det kun, at svenskerne fik herredømmet over landtangen ved Slesvig og formodentligt også over enkelte øer, såsom Lolland, og at det svenske dynasti blev gjort tributpligtigt af kong Henrik I.

Da allerede Gorm den Gamle havde inddraget området omkring Hedeby i sit jyske rige – ifølge den udlægning, som blev fremlagt tidligere, muligvis ved at gennemtrumfe visse krav, som hans kone Thyra måtte have – omfattede Jellingedynastiet under hans ledelse Jylland og »den danske mark«, det vil sige det geostrategisk og handelspolitisk vigtige område omkring Hedeby, men ikke »længere end til Storebælt«.⁹⁷ Med udgangspunkt i en sikker herskerposition på den kimbriske halvø gennemførte hans søn Harald Blåtand derefter en samling af riget, idet han til de territorier, han havde arvet fra sin far, »vandt sig« de områder, som Ottar allerede havde medregnet til Danmark, nemlig Fyn, Sjælland og de andre øer, samt Skåne, Halland og Helsingland.

Uafhængigt af det spørgsmål, om de enkelte led i den store Jellingestens indskrift blev udarbejdet på forskellige tidspunkter – det lader vi nu stå hen – kan man gå ud fra dens indhold på følgende måde: Harald vandt først Danmark for sig, derefter fik han overherredømme over Norge, og til sidst omvendte han danerne. Alt dette skal nu undersøges i nævnte rækkefølge på grundlag af de historiske kilder. På grundlag af de dendrokronologiske undersøgelser i Jelling kan man vel roligt antage, at Harald fik lavet Nordhøjen med dens gravkammer, umiddelbart efter at Gorm den Gamle var død, og følgelig overtog magten 958/59. Harald døde ifølge Poul Skaanings argumentation den 1. november 980,⁹⁸ ifølge andre opfattelser først den 1. november 983 eller endnu senere på Jomsburg på øen Wollin ved Odermundingen. Det er meget muligt, at han allerede, før han overtog magten, havde en høj position under sin fars regering, måske som jarl, eftersom en normannisk høvding med navnet Wilhelm bad ham om hjælp mod den franske konge Ludvig IV allerede i 945, hvorpå Harald Blåtand kom ham til hjælp med sin flåde og bilagde striden. Muligvis kan man herudfra konkludere, at den danske mark var blevet erobret af Gorm allerede før 945, og at søfartsruten over Slien, Treene og Ejder atter stod til rådighed for Harald.

97. Således allerede i 1988 Peter Sawyer, *Da Danmark blev Danmark*. Fra ca. år 700 til ca. 1050, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, 3, København 1988, s. 221; se ligeledes Wolfgang Wagner, *Jütlands Verfassung im Mittelalter und die Entwicklung des Jütischen Rechts*, 1991, s. 28f, som kommer til det samme resultat – selv om overvejelserne er anderledes, og forfatteren er skeptisk med hensyn til Fyns tilknytning til landet.

98. Poul Skaaning, *Harald Blaatands sidste kamp*, Lyngby 1992.

Det er hos Adam af Bremen, at vi for første gang kan læse noget om Haralds forhold til kristendommen.⁹⁹ Ifølge ham kom biskop Unni af Hamburg-Bremen til Danmark for at missionere. Mens Gorm modsatte sig, viste Harald sig velvillig. Unni grundlagde derefter i Slesvig og Jylland de tre bispedømme Slesvig, Ribe og Århus. Han fik ledsagere af Harald for også at kunne kristne øerne. Begge dele – at der kun blev grundlagt bispedømmer på fastlandet, og at biskoppen fik stillet ledsagere til rådighed for at kunne missionere på øerne – tyder på, at Haralds indflydelse var begrænset til den kimbriske halvø. Havde Harald haft en indflydelse, der rakte længere end det, ville en direkte befaling som i Jylland have været den rigtige hjælp i stedet for ledsagere, der var kendt med landet. Adam af Bremen fortæller yderligere, at Harald ikke var blevet døbt endnu. Det skete sikkert først, efter at hans far Gorm døde, altså efter 958/59. Adam af Bremen mener, at Haralds dåb hænger sammen med et tog af kejser Otto I til Danmark i 947; det synes ifølge informationer fra Widukind af Corvey at være mere sandsynligt, og passer også bedre ind i det allerede omtalte, at Haralds dåb først fandt sted senere. Widukind fortæller nemlig først i sin krønike fra 966 om denne begivenhed, men derimod ikke i den gamle version fra 958. Kirken og det kristne gravkammer til Gorm er muligvis blevet lavet efter 970, og den store Jellingesten ligeledes.

Til sidst står der blot tilbage at undersøge dannelsen af navnet Danmark, der er sat sammen af det danske stammenavn og betegnelsen »mark«, og som findes på begge Jellingesten, den ældre af Gorm og den yngre af Harald. Som allerede nævnt, dukker navnet påviseligt op for første gang i midten af det 9. århundrede, og det er, lige siden det blev brugt på Jellingestenen, blevet anvendt som navn for Gorm den Gamles rige, henholdsvis hans hustru og hans søns. At det skulle være noget enestående, at et kongerige bliver betegnet som en »mark« – en teori, som jeg tidligere også gik ind for¹⁰⁰ – er i mellemtiden blevet betvivlet. Navnet på et af de angelsaksiske kongeriger, Mercia, kan muligvis også føres tilbage til ordstammen »mark«. Betegnelsen *mierce* for befolkningen i dette kongerige på grænsen til Wales dukker for første gang op i det 7. århundrede og blev hurtigt tydet som marskboer. Man troede derfor, at det var en henvisning til, at friserne

99. Magister Adam Bremensis, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum* 1,59, *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches*, ed. Trillmich, 1961, s. 228-231.

100. Se Wolfgang Wagner, *Jütlands Verfassung im Mittelalter und die Entwicklung des Jütischen Rechts*, 1991, s. 27.

havde bosat sig der.¹⁰¹ I mellemtiden er den tidsmæssige sammenhæng mellem navnets oprindelse og udvidelsen af det angelsaksiske herredømme til den walisiske grænse blevet tillagt større betydning, så at *mierce* nu snarere bliver forstået som en markboer, det vil sige en, der bor i et grænseområde.¹⁰² Begrebet »mark« betød nemlig i den tidlige middelalder to ting, dels et landområde, der var uopdyrket og ubeboet, dels et grænseområde.¹⁰³ Begge betydninger dækker for så vidt over samme indhold, da stammegrænser fra tidligste tid var domineret af store skov- eller ødemarker.¹⁰⁴ Begge dele gjaldt åbenbart for området omkring Slesvig, der blev forladt af anglerne, og for Mercia, så at begrebet »mark« vandt indpas. Endnu en ting har de to områder Slesvig og Mercia til fælles: Begge blev beskyttet med hjælp af en grænsevold.¹⁰⁵ Danerne byggede Danevirke omkring Hedeby i Slesvig som bastion mod sakserne, frankerne og slaverne i syd, og angelsakserne i Mercia byggede den såkaldte *Offa's Dyke* (Offa den andens jordvold)¹⁰⁶ mod de britiske walisere i vest; dertil kommer, at begge grænsevoldstammer fra nogenlunde den samme tid.

101. Se især Anton Heimreich, *Nord-Fresische Chronick, Darin von denen dem Schlefßwischen Hertzogthum incorporirten Fresischen Landschaften wird berichtet*, Schlefßwich 1566, s. 50: »... und weil dieselben am Meer gewohnt, demnach solche Fresen die Mercij, daß ist die Märscher, in Engelland sein genand, und von ihnen dem grossen Königreich Märtzien, so von den Anglern (diesen Angel Fresen) gestiftet, und Mediorum Anglorum Regnum ist genand, der Nahme zugewachsen.«
102. Ifølge F. Holthausen, *Altenglisches ethymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1934, s. 217 og s. 221, betød »mearc«, som er et begreb, der er identisk med Ottars betegnelse af Danmark, især *mark*, *adskillelse*, *grænse*, »mearce« betød ligeledes grænse og »mearcian« betød *afgrænse*, *bestemme*.
103. På lignende måde betegner Wolfgang Laur, *Historisches Ortsnamenlexikon von Schleswig-Holstein*, 2. oplag, Neumünster 1992, s. 449, begrebet *mark* oprindeligt som »margin, grænse, grænseland«, derefter kalder han det ifølge det latinske *finis* et område, der er omgivet af grænser, såsom i Danmark eller Hedemarken i Norge. »Im Nordischen hat sich die Bedeutung 'Grenzwald, Wald, Ödmark' entwickelt, vgl. altwestnord. mork, dann aus 'Wald' die Bedeutung 'Rodung', die in den dänischen Ortsnamen vorliegt und so auch im Schleswischen, und schließlich hat sich aus dieser Bedeutung die von 'Feld' ergeben wie heute im Dänischen.« Til denne gradvise betydningsovergang fra skovområde til ryddet land svarer, i modsætning til landskabsnavnet ifølge Wolfgang Laur, *Historisches Ortsnamenlexikon von Schleswig-Holstein mit Einschluss der nordelbischen Teile von Gross-Hamburg und der Vierlande* (Gottorfer Schriften zur Landeskunde Schleswig-Holsteins VI), Schleswig 1960, s. 280, at »Ortsnamen auf -mark ... im Danelag nicht vertreten sind, so daß wir annehmen können, daß es sich hier um einen Ortsnamentyp handelt, der hauptsächlich dem Hoch- und Spätmittelalter angehört.«
104. Således allerede Cæsar, *Bellum gallicum* 4.3.1 og 6.23.1.
105. H. Hellmuth Andersen, H.J. Madsen og Olfert Voss, *Dannevirke. Tekst*, 1976, s. 78: »Som fjerne parallelforeteelser til Dannevirke I og Godfredsvolden står de angelsaksiske langvolde mod Wales, Wat's Dyke og Offa's Dyke. De viser, at denne form for befæstning af et grænseland ikke var fremmed for tiden.«
106. Se med hensyn til det især Cyril F. Fox, *Offa's Dyke. A field survey of the western frontierworks of Mercia in the seventh and eighth centuries A. D.*, London-New York 1955.

Ordets anden betydning – ved siden af betydningen grænseområde – dækker som nævnt et område, der ligger øde med kun få beboere. Denne betydning er for så vidt komplementær til begrebet »landskab«. »Das Land wird auch im heutigen Sprachgebrauch dem Wald, der Mark, entgegengesetzt ... Land ist also im Gegensatz zum Wald, der Mark, das besiedelte Land«, bemærker eksempelvis Otto Brunner.¹⁰⁷ Det er på denne måde, man skal forstå navnene Lapmarken henholdsvis Finmarken i Nordnorge eller Vildmarken mellem Finland og det russiske Karelen. Da normannerne sejlede fra Grønland til Nordamerika, kunne de ikke have fundet et mere passende navn til det øde område syd fra Labrador end Markland.¹⁰⁸ Men også i det sydlige Europa er der eksempler på marklignende områder svarende til Slesvig eller Mercia. Således bliver f.eks. *Septimania* som grænseregion mellem Frankerriget og visigoternes rige i Spanien beskrevet som »a broad expanse of almost totally depopulated countryside, in the middle of which, like islands, stood the two fortresses of Carcassone and Nimes...«. ¹⁰⁹ Heller ikke her var grænsen en linje, sådan som det er tilfældet nu om dage, men et forholdsvis stort område, der, som en form for levn fra antikke anskuelser, ud over sin konkrete beskyttelsesfunktion blev tillagt en næsten sakral betydning for det visigotiske rige.¹¹⁰

Disse forudsætninger kan imidlertid ikke umiddelbart føre til en entydig lokalisering af den del af landet, der gav den danske mark sit navn. Mens Peter Sawyer under henvisning til Ottars beretning har formodet, at den danske mark lå i Skåne,¹¹¹ var Elis Wadstein allerede ret tidligt kommet på den ide, at det kunne være i Slesvig og omegn.¹¹² Begge forfattere er enige om, at den danske mark oprindeligt betegnede et grænseområde. For Sawyer var det danernes områder på den skandinaviske halvø, først og fremmest Skåne, som var den direkte nabo til svenskerne og goterne, der kom i betragtning; han bygger her på, at Ottar kun omtaler disse områder

107. Otto Brunner, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*, 4. oplag, Wien 1959, s. 209f.

108. Se med hensyn til dette *Grönländer und Färingers Geschichten*, übersetzt von Felix Niedner (Thule. Altnordische Dichtung und Prosa, 13), Darmstadt 1965, s. 365 sammen med s. 39 (Eiriks saga rauda) og 54 (Grønlendinga Dáttir).

109. Se Edward James, »Septimania and its frontier«, *Visigothic Spain. New Approaches*, Oxford 1980, s. 223-241, citatet s. 241.

110. Se Celine Martin, »'In confinio externis gentibus'. La percepción de la frontera en el reino visigodo«, *Studia historica. Historia antigua*, 16, 1998, s. 267-280.

111. Peter Sawyer, *Da Danmark blev Danmark*, 1988, s. 22.

112. Elis Wadstein, »Namnet Danmark« I-II, Göteborgs Högskolas årsskrift 1918 og 1919, Göteborg 1918 og 1919, s. 9ff.; desuden R.E. Zachrisson, »OE dæn(n), M. Dutch, dan and the Name of Denmark«, *Acta Philologica Scandinavica. Tidskrift för nordisk sprogforskning*, 1, 1926/27, s. 284ff.

som Danmark, mens øerne og Hedeby ifølge hans beskrivelse kun hører til Danmark respektive danerne. Hvis man vil, kan man i denne beskrivelse skimte danskernes gamle kerneområder, men man kan ikke se det som en henvisning til landenavnets oprindelse, da navnet på dette tidspunkt allerede må have været relativt almindeligt. Skåne opfyldte hverken dengang eller senere den anden betingelse for at blive betegnet som en »mark«, idet området hverken var mennesketomt eller i nogen videre udstrækning et øde område. Da det desuden ikke er særligt sandsynligt, at et landenavn, der dannes ved hjælp af udtrykket »mark«, bliver valgt af beboerne selv, må man her formode, at der er tale om en udefra kommende betegnelse, og således kommer frankerne snarere end svenskerne i betragtning som ophavsmænd.

I modsætning til denne opfattelse af Skåne som identisk med den danske mark havde Elis Wadstein allerede i 1920'erne rettet sit blik mod den kimbriske landtange ved Slesvig og lavet en helt anden afledning af navnet. Området omkring Slien, Treene og Ejderen dannede efter hans mening en »skarpt utpræglad naturgræns«, ¹¹³ hvis østlige del, den nuværende »Dänisch Wohld«, var dækket af den uigennemtrængelige urskov Isarnho, og hvis store skovrigdom gav holstenerne deres navn. Treene- og Ejderdalen, som var dækket af sumpe og søer, fortjente ikke kun navnet »mark«, men skal efter Wadsteins mening endda have givet danerne deres navn. Ifølge ham betyder ordet *dani* i tidlig germansk et område fyldt af sumpe og vand. ¹¹⁴ Denne betydning kan også ses i den gamle irske navn *Lochland* eller *Lochlann* for Danmark, således at det ifølge Wadstein ikke er helt udelukket, at »Danmark« kunne stamme fra en tilbageoversættelse fra det irske i vikingetiden, mens hjemmenavnet var Sillende. ¹¹⁵

Selv om den betydelige kulturelle rolle, som Irland spillede i den tidlige middelalder, er kendt, synes et sådant lån af ord temmelig usandsynligt, på samme måde som en afledning af danernes navn af naturområdet omkring den slesvigske landtange. Som det blev nævnt ovenfor, var navnet *daner* allerede almindeligt brugt, mens Irland endnu blot var et forholdsvis ukendt randområde, og der formodentlig stadigvæk boede angler i området omkring Hedeby. Det er også svært at forestille sig, at et folk skulle opkalde sig efter dets herkomst i et vandrigt område, en landskabsform, som absolut ikke var ualmindelig i Nordeuropa. Hvad betegnelsen »mark« i dens betyd-

113. Wadstein, *Norden och Västeuropa i gammal tid*, 1925, s. 4.

114. Se *ibid.*, s. 4-6; sammenfattende af G. Neumann under opslagsordet »Dänen«, § 1 i *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, hrsg. Heinrich Beck, Herbert Jankuhn, Kurt Ranke und Reinhard Wenskus, 2. oplag, bind 5, Berlin-New York 1984, s. 174f.

115. *Ibid.*, s. 5f. og s. 157f.

ning af grænseområde angår, så var det i gamle dage sikkert snarere skove end vandløb, der udgjorde en grænse, således som navnet »Dänisch Wohld« antyder den dag i dag. Derudover er det også nødvendigt at tage højde for den nordlige afgrænsning af »marken«, som ligeledes bestod af et stort skovområde, der strakte sig hen mod Jylland. Især denne nordlige afgrænsning giver kun mening, hvis to store stammers, danernes og jydernes, områder skal adskilles. Hvis dette ikke var tilfældet, ville både dette grænseområde og det øde Angeln for længst være blevet genbefolket fra syd og fra nord.

Var det senere Danmark resultatet af en politisk sammenslutning af to stammer, danerne og jyderne, som kong Harald Blåtand tilvejebragte, så blev området mellem Kongeåen og Ejderen hverken til dansk kerneområde eller til et alment accepteret grænseland i forhold til Det tysk-romerske Rige, som dengang var ved at opstå. Området var snarere og har altid været et ombejlet gennemgangsland, som man kæmpede om. Slesvigs tidlige historie er på den ene side tæt forbundet med Jyllands og Danmarks og på den anden side med Holstens historie. Slesvigs grænse- og overgangsposition mellem Mellemeuropa og Norden ses tydeligst ved den kendsgerning, at ingen enkelt stamme har bosat sig der, siden anglerne forlod området omkring 450. Allerede i den ældste skriftlige overlevering får området et geografisk navn og ikke et navn, der kan føres tilbage til det folk, der boede der, ligesom det er tilfældet med Danmark, Jylland eller Holsten. I den tidlige middelalder og i højmiddelalderen bliver landet mellem Kongeåen og Ejderen hovedsageligt kaldt Sillende, hertugdømmet Slesvig eller *Ducatus Lutiae*. Lidt efter lidt vandt navnet *Sunder*-Jylland indpas, der er blevet oprindelsen til det danske navn Sønderjylland. Denne betegnelse bliver i reglen fortolket som det sydlige eller det særskilte (separate) Jylland. En sådan semantisk opfattelse er aldeles problemløs, og den findes også i navnet *Sundgau* i Sydelsass og i bynavnet på den nordøstengelske by *Sunderland* – et navn, som området, der ligger i sydlig retning og er »separat« på grund af floden Wear, har haft siden grundlæggelsen af kloster Wearmouth i 674. Imidlertid må vi også tage en anden afledning af udtrykket »*Sunder*« i betragtning, som så vidt vides slet ikke er blevet overvejet endnu. I den frankiske tid kunne dette udtryk nemlig betegne et skovområde,¹¹⁶ og som eksempler kan

116. Se især Karl Brandi und Karl Rübel, »Die Franken«, *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 170 nr. 1, 1908, s. 1f., som er imod, at Rübel sidestiller *regnum* med *sunder*, det vil sige identifikationen af *sunder* med *kongeskov* (Königsforst); Alphons Dopsch, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*, 1, Wien 1918, s. 362f.; se desuden sammenfattende og argumenterende mod den ældre opfattelse af *sunder* som

der anføres Sundergauene i Taunus nord for Wiesbaden eller i det bayerske alpeforland mellem Isar og Inn. Betragtet på denne måde ville *Sunder-Jylland* så være *Iutia forestis* eller »Skovjylland«. »Danmark« og *Sunder-Jylland* betegner følgelig i grunden den samme historiske landskabsform: et mennesketomt, ubebygget område.

Hvor vi i det foregående har fremdraget, at begrebet »mark« henviste til og kendetegnede området nord for Slesvig som et område, der i den tidlige middelalder lå øde og i det store og hele var mennesketomt med undtagelse af Slienbredden og halvøen Schwansen, så bliver dette argument styrket ved hjælp af denne særlige betydning af *sunder*. Det senere Slesvig havde således alle naturlige attributter for at kunne blive betegnet som den »danske mark« og på den måde give det senere Danmark sit navn. Af de skove og moser, der vel i starten dækkede en stor del af landskabet, var der i højmiddelalderen kun – om end meget omfangsrige – rester tilbage af grænseskovene i nord mod Jylland og i syd mod Holsten og Wagrien; en del af den sydlige grænseskov Isarnho hedder den dag i dag »Dänisch Wohld« og minder på den måde om områdets oprindelige tætte skovbevoksning.

I betragtning af Hedebyes enestående strategiske og økonomiske betydning for den danske magtposition i vikingetiden er det forbavsende, hvor få historikere – først og fremmest bortset fra Elis Wadstein og Elias Wes-sén¹¹⁷ – der har søgt oprindelsen til navnet Danmark i dette område. Hedeby og omegn var underlagt danerne i to århundreder og udgjorde det materielle grundlag og det geografiske udgangspunkt for deres ekspansion i Nordsøområdet. Det synes ganske naturligt, at frankernes og frisernes store sejre bremsede den danske Nordsøekspansion og derved ikke alene førte til, at den syddanske magt i og omkring Hedeby måtte vige til fordel for et svensk dynasti, men samtidigt indirekte havde til følge, at det jyske Jellingedynasti kom til magten. Hedebyes store betydning taler for, at navnet Danmark til at starte med opstod som betegnelse for dette område. Desuden blev udtrykket »mark«, som tidligere påvist, ikke udelukkende brugt til at betegne en politisk formation i Norden. Det findes også i Mercia, et kongerige, der ikke kun var et grænseland, men også havde en god og stabil grænsevold mod Wales, så at en analogi til Hedeby er til stede. Desuden kan det påvises, at navnet Danmark eksisterede, allerede før sven-

kongeligt gods: Rüdiger Moldenhauer, »Terra deserta, locus horroris et vastae solitudinis als siedlungsgeschichtliche Terminanten in Wagrien und Mecklenburg«, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung*, 104, 1987, s. 190-193.

117. Hvad det sidste angår, se til sidst i opslagsordet »Dänen«, § 2: »Historisches« i *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 2. oplag, hrsg. von Heinrich Beck, Herbert Jan-kuhn, Kurt Ranke und Reinhard Wenskus, bind 5, Berlin-New York 1984, s. 176.

skerne overtog magten i og omkring Hedeby; derfor kan navnet uden videre være blevet til for at betegne dette område. Da kong Gorm kunne integrere Hedeby – muligvis på grund af sin hustru Thyras rettigheder – i det jyske kongerige, havde han allerede en så stor magtposition, at deres søn Harald kunne erobre resten af danernes områder og således fuldende det danske riges grundlæggelse.

IV. Danmarks, Jyllands og Slesvigs retshistorie

Hvad danernes og jydernes tidlige rets- og forfatningsinstitutioner angår, så støder man til at starte med på kongedømmet – hvad der i betragtning af de mange krigshandlinger er meget forståeligt. Kongerne var de aktivt handlende personer og overskygger den indre struktur af krigerskarer, som de selv anførte. Selve begrebet *rex* er i denne sammenhæng svært at definere entydigt med henblik på embedets funktioner og kompetencer.¹¹⁸ I de vilde og omskiftelige tider med folkevandringer og vikingetogter kunne meget forskellige ledende personer få tildelt kongetitlen, og omvendt kunne den samme person blive beskrevet på vidt forskellige måder alt efter forfatterens synsvinkel: »It would have been possible in the eighth century for the same man to have been described by different writers and in different contexts as *rex*, *subregulus*, *princeps*, *dux*, *praefectus* and *comes*«. ¹¹⁹ Bortset fra at deres magt og kompetence var permanent usikker, så var deres status konstant truet. Således møder man i de samtidige beretninger hele tiden herskere i eksil, der stammer fra danske eller jyske stammeområder, og som enten tilbageerobrer deres position eller dør i et fremmed land. Der var intet centralt herredømme med et magtmonopol, som kunne have sørget for at give en stamme holdbare og sikre interne strukturer.

Lige så hurtigt som de kom til magten, lige så hurtigt kunne kongerne miste den og dermed også deres »empire«, som eksempelvis Niels Lund kalder Danmark i det 9. århundrede.¹²⁰ »Ved en så hyppig ændring af riger-

118. Med hensyn til dette se især Herwig Wolfram, *Intitulatio*, I: Lateinische Königs- und Fürstentitel bis zum Ende des 8. Jahrhunderts (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband XXI), Graz-Wien-Köln 1967.

119. Citeret fra James Campbell, »Bede's Reges and Principes«, James Campbell, *Studies in Anglo-Saxon History*, London-Ronceverte 1986, s. 91.

120. Niels Lund, »Scandinavia, c. 700-1066«, 1995, især s. 205-212; på s. 212 nævner han Adam af Bremens redegørelse for den danske magts nedgang og forholder sig kritisk til den mulighed, »that the defeat of a band of Vikings somewhere in Europe could have serious consequences for the kingdom of Denmark«, selv om netop denne skildring kunne have gjort ham opmærksom på, at sådanne »empires« kun havde en lidet stabil struktur.

ne«¹²¹ og i betragtning af, hvor lidt kendskab til geografi man havde dengang, er det forståeligt, når den politiske geografi, som vist i det forudgående afsnit, tager sin udgangspunkt i folkene og ikke i deres bopæl. Thi den stammebevidsthed, der var grundlæggende for stammernes sammenhold,¹²² var ganske vist ikke fastlagt en gang for alle som omfattende en bestemt kreds af slægter og grupper, men især efter folkevandringstiden var den alligevel mere varig end størrelsen af de områder, stammerne beboede.

På grundlag af de særdeles omhyggelige regentlister, der er blevet opstillet af Peter Sawyer,¹²³ kan man fra de frankiske kilder aflede i det mindste to linjer i danernes kongehus. I den ene, den mere ufuldstændige, forekommer navnet Harald to gange, et navn, der dukker op igen i det senere Jellingedynasti med Harald Blåtand. Ifølge de normale principper for navngivelse af adelige i middelalderen synes det ikke usandsynligt, at dette navnesammenfald hentyder til en eller anden form for slægtskab, som ikke nødvendigvis har været agnatisk. Den anden linje, fra Sigifred og Godfred til Sigifred og Godfred, der strækker sig fra i hvert fald 777 og 804 til 891, skulle repræsentere hovedlinien i danernes kongeslægt.

Den danske konge Sigifred, der er bevidnet i *Annales Regni Francorum* for årene 777, 782 og 798, er – hvis man ser bort fra Ongendus (Agantýr), som bliver nævnt i forbindelse med Willibrords missionsrejse – åbenbart den første, der får status af mere end blot en mindre, regional konge. Desto mere forbavsende er det, at det dynasti, der startede med ham og den følgende Godfred, og som måske endda har kunnet udgøre en fare for Karl den Store, ikke er nævnt specielt i den danske nationalhistorie af Saxo Grammaticus.¹²⁴ Reinhard Wenskus har, støttet på navneanalyser, prøvet at forklare det med, at den danske *stirps regia* (kongefamilie) havde visse ubestemte relationer til frankerne fra Rhinen, ja, at den måske endda stammer fra et nederrhinsk område. Han konkluderer videre, at omtalen af den kendsgerning måske ikke ville have passeret alt for godt sammen med en skil-

121. Magister Adam Bremensis, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum* I,52, ed. Trillmich, 1961, s. 224f. : »... in tanta regnorum mutatione ...«

122. Se Reinhard Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung*, 1977, s. 13.

123. Peter Sawyer, »Konger og kongemagt«, *Fra Stamme til Stat i Danmark*, 2: Høvdingesamfund og Kongemagt, red. Peder Mortensen og Birgit M. Rasmussen (Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII,2), Århus 1991, s. 286f.; Peter Sawyer, *Da Danmark blev Danmark*, 1988, s. 38.

124. Det vil sige, Godefred eller Gotricus bliver godt nok nævnt, men som efterkommer af en vis Gorm; se Paul Herrmann, *Erläuterungen zu den ersten neun Büchern der Dänischen Geschichte des Saxo Grammaticus*, 2. Teil: Die Heldensagen des Saxo Grammaticus. Kommentar, Leipzig 1922, s. 23.

dring af en selvbevidst dansk nationsdannelse.¹²⁵ En sådan forbindelse mellem den politiske elite og Nederrhinen bliver endnu mere sandsynlig, da inspirationen til det nordiske runealfabet muligvis også stammer fra dette område.¹²⁶

En anden påfaldende iagttagelse, der også berører de forfatningsretslige forhold, er, at skjaldene, i modsætning til historieskriverne, næsten udelukkende brugte betegnelsen »jydernes konger« for de danske konger.¹²⁷ Dette gælder især for vers til ros for Svend Tveskæg og Knud den Store i det 11. århundrede.¹²⁸ Den eneste hersker før det 13. århundrede, som bliver sat i forbindelse med danerne, er, ud over Harald Blåtand, Sven Estridsen.¹²⁹ Denne påfaldende fremhævelse af jyderne i digtningen skyldes vel ikke kun, at Jylland var den vigtigste del i det danske rige i højmiddelalderen, men hænger snarere sammen med, at det dynasti, der skabte det danske rige, havde en jysk oprindelse.

Disse kendsgerninger kan bruges som argument for, at de til grund for stammen liggende beslutningsprincipper i vikingetiden var vigtigere end kongens magt. Det kan man især se ved stammetingene og senere ved landstingene, hvoraf tre, nemlig det skånske i Arendal ved Lund, det sjællandske i Ringsted og det jyske i Viborg, ved siden af deres tidligere kulturelle og retslige funktioner også havde en central forfatningsretlig betydning for det middelalderlige Danmark. Bekræftelsen af kongen var nemlig de enkelte tings opgave i højmiddelalderen, og det jyske ting skulle altid spørges først.¹³⁰ Denne kendsgerning, samt også den opfattelse, der har været fremherskende til den dag i dag, at Jyske Lov fra 1241 var den egent-

125. Se Reinhard Wenskus, »Der 'hunnische' Siegfried. Fragen eines Historikers an den Germanisten«, *Studien zum Altgermanischen. Festschrift für Heinrich Beck*, hrsg. Heiko Uecker (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 11), Berlin-New York 1994, s. 709-720.

126. Ifølge Erik Moltke, *Runerne i Danmark og deres oprindelse*, 1976, s. 55.

127. Se Finnur Jónsson, *Den Norsk-Islandske Skjaldedigtning. Rettet tekst 1*, Opretryk København 1973, s. 226ff.; med hensyn til det sammenfattende Peter Sawyer, »Konger og kongemagt«, 1991, s. 277.

128. Finnur Jónsson, *Den Norsk-Islandske Skjaldedigtning*, 1973, s. 226, 234, 303 og 306.

129. *Ibid.*, s. 378.

130. Erich Hoffmann, »Der heutige Stand der Erforschung der Geschichte Skandinaviens in der Völkerwanderungszeit im Rahmen der mittelalterlichen Geschichtsforschung«, 1992, s. 169, fører denne førsteret for landstinget i Viborg tilbage til den tid, da Gormslægten regerede; men han kan ikke forklare nøjagtigt, hvilke fællesdanske konger der skulle have været før, og hvor vidt disse stammesting kunne udøve indflydelse på kongevalget. Med hensyn til Viborgtingets historie og dens transformering fra stammes- til landsting i højmiddelalderen se Wolfgang Wagner, *Jütlands Verfassung im Mittelalter und die Entwicklung des Jütischen Rechts*, 1991, s. 18f.

lige nationale ret i Danmark,¹³¹ forbliver et levende minde om det faktum, at den afgørende samling af riget udgik fra det jyske område, nemlig med Jellingedynastiet.

Selv om Slesvig havde sit eget ting i Urnehoved ved Tinglev, hvilket bliver nævnt for første gang hos Saxo Grammaticus i forbindelse med, at en konge skulle bekræftes i året 1134,¹³² er den forfatningsmæssige udvikling i Slesvig forløbet på en ganske anden måde. Det starter med, at området efter anglernes udvandring til England i det 5. århundrede forblev næsten mennesketomt og øde. Det var en tilstand, der varede til langt ind i middelalderen, hvilket de to urskovslignende grænseskove mellem Kongeåen og Kolding Å og mellem Levensau og Slien vidnede om.¹³³ I denne ødemark trængte danerne ind fra øst, først og fremmest fordi de gerne ville beherske den yderst vigtige transitroute fra Birka og Novgorod til Nordsøen, og de bosatte sig ved bunden af Slienfjorden i Hedeby og den nærmeste omegn. Efter dem blev det ellers næsten mennesketomme grænseområde kaldt den »danske mark«, et navn, som senere blev overført til hele riget. Området med den tidligere grænseskov mod slaverne i syd minder den dag i dag stadigvæk om tilstandene i den tidlige middelalder, idet området stadig hedder »Dänisch Wohld«. Fra syd trængte sakserne lidt efter lidt igen ind i det forladte område, mens jyderne lidt efter lidt bosatte sig i de nordlige dele, og friserne bosatte sig ved Nordsøkysten i vest. Landet omkring Slesvig var således blevet koloniseret på ny af medlemmer af mindst fire forskellige store stammer, som alle levede i overensstemmelse med deres egen kultur og stammeret. Da Slesvigs identitet ikke kunne hentes fra en fælles stammemæssig oprindelse, var en central magt ligefrem en forudsætning for en sammenslutning og en varig enhed, og formodentligt også for oprettelsen af dets landsting. På grund af denne historiske baggrund kunne Slesvig aldrig opnå den stammemæssige enhed, som den jyske nabo i nord havde som område i det middelalderlige Danmark, eller som det senere hertugdømme i det tyske rige, Holsten i syd, der blev holdt sammen af de saksiske stammer

131. Med hensyn til dette se Wolfgang Wagner, »Danske Lov og dansk lovgivning i europæisk ramme«, *Danske og Norske Lov i 300 år: Festskrift udgivet i anledning af 300-året for udstedelsen af Christian den femtes Danske Lov*, red. Ditlev Tamm, København 1983, s. 218 med fodnote 71f. på s. 247f.

132. Wolfgang Wagner, *Jütlands Verfassung im Mittelalter und das Jütische Recht*, 1991, s. 56f.

133. Med hensyn til den nordligste grænseskov se Georg Wegemann, »Die Veränderung der Größe Schleswig-Holsteins seit 1230«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 45, 1915, s. 253; hvad den sydlige Jernved (Isarnho) angår, se især Wolfgang Laur, »Der Schleswig-Holsteinische Eisenwald und die Edda«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 112, 1987, især s. 14-17.

i Nordalbingien, kunne fremvise.¹³⁴ Et stabilt og vedvarende centrum var egentlig kun Hedeby, som kaldte sig Slesvig, efter at byen var blevet grundlagt igen af frankiske købmænd og flyttet til den nordlige Slienbred i det 10. århundrede.¹³⁵ Herfra begyndte under Knud Laward (ca. 1096-1131) også de første skridt hen imod en status som eget territorium, hertugdømmet Slesvig, som senere skulle få så stor betydning for den danske og den holstensk-tyske historie.

V. Den kimbriske halvø's arkæologi

Den analyse, der er fremlagt i det foregående, burde egentlig have været suppleret med undersøgelser såvel af bebyggelsesarkæologisk art som inden for plantearkæologi. Men på den ene side er forfatterens viden på disse videnskabelige områder for begrænset, på den anden side er forskningen inden for de vigtigste problemområder endnu ikke kommet så langt, at resultaterne kan blive diskuteret lige så udførligt som alt andet i redegørelsen. Læseren må dog kunne forvente, at der i det mindste kommer henvisninger til disse områder med angivelse af, hvilke spørgsmål der kan bruges til verifikation eller falsifikation af forfatterens teser, og hvilke der er uden betydning for dem. Det er det, der er formålet med nærværende afsnit.

I det 20. århundrede har arkæologien på den kimbriske halvø bidraget med vigtig viden om de forhistoriske socioøkonomiske forhold både for det tyske Slesvig-Holsten og det danske Jylland. Desværre er f.eks. den udstrakte palæobotanik ikke gået i samme retning som den tidlige bosættelsehistorie; således er det ikke muligt at komme med så gyldige udsagn om plantepopulationen, som man kan om de menneskelige samfund. Det ville især være interessant at kunne finde ud af, hvor store urskovene eller ødemarkerne har været på et givet tidspunkt, da allerede Cæsar lagde mærke til, at de germanske stammer normalt bosatte sig i områder, der lå omgivet af utilgængelige landskaber såsom skove og moser, for på denne måde at afgrænse sig fra nabostammer. Kortlægningen af sådanne områder, der var

134. Med hensyn til den saksiske stammeudvikling se især *Entstehung und Geschichte des Sachsenstammes*, ed. Walther Lammers (Wege der Forschung 50), Darmstadt 1967; med hensyn til Jylland se Wolfgang Wagner, *Jütlands Verfassung im Mittelalter und die Entwicklung des Jütischen Rechts*, 1991.

135. Se især Herbert Jankuhn, *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, 8. oplag, Neumünster 1986; med hensyn til det senere Slesvig se Friedrich Frahm, »Das Stadtrecht der Schleswiger und ihre Heimat«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 64, 1936, s. 1-99.

uberørte af mennesker, kunne frembringe ny viden om de indre strukturer i en storstamme og kunne f.eks. i Jylland muligvis forklare, om den middelalderlige opdeling i sysler afspejler bestemte stammegrænser eller ej. På den måde kunne man muligvis fastslå antallet af jydernes delstammer og således den indre struktur af denne storstamme. Hvad danerne angår, var det formodentlig øerne, der dannede de enkelte delstammers bosættelsesområder. Da den slags palæobotaniske forarbejder imidlertid mangler, er man indtil videre tvunget til at nøjes med viden om grænseskove, der som f.eks. Isarnho (Jernved) eller »Dänisch Wohld« i det mindste delvist overlevede indtil højmiddelalderen, eller man er nødt til at gribe til erstatningsindicier. Således har f.eks. Åke Hyenstrand for det svenske område – i det mindste tilnærmelsesvis og kun for storstammerne – kunnet identificere de grænseregioner, der delte stammerne, med udgangspunkt i de manglende eller kun sjældent forekommende forhistoriske gravsteder.¹³⁶

For Jylland, der er mindre i størrelse, og som har en tættere bebyggelse og en stort set ensartet geofysisk beskaffenhed, er den slags beviser ikke af så stor betydning,¹³⁷ men også her kunne en kombination af indicier eventuelt føre til ny erkendelse. Her ville det være vigtigt med en stor pollenanalytisk undersøgelse, der i første omgang kunne fortælle om udbredelsen af kulturplanter i de enkelte tidsperioder. Med udgangspunkt i en sådan viden kunne man så kortlægge påfaldende befolkningstilvækster eller fald i befolkningstal. Bagefter ville det være nødvendigt med en beskrivelse af beboelsesområderne i folkevandrings- og vikingetiden, for at kunne finde ud af, hvor præcis de enkelte stammers formodede centrale beboelsesområder lå, samt hvor grænserne til andre beslægtede stammer gik. Ifølge det her fremlagte perspektiv skulle en analyse af ændringer i befolkningsstrukturen først komme helt til sidst – en analyse, der, når man f.eks. ser på forskningsinitiativet »Fra stamme til stat«,¹³⁸ i dag stadigvæk står centralt i forskningen.

Hvad angår det tilgrænsende område i syd, det daværende Sillende og nuværende Slesvig, kunne den angelsaksiske krønikeskriver Beda – som

136. Se Åke Hyenstrand, *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner* (Riksantikvarieämbetet 1984:7), Stockholm 1984; hans kort over stammeområderne er også gengivet i *The New Cambridge Medieval History*, ed. Rosamond McKitterick, vol. II: c. 700-c. 900, Cambridge 1995, s. 204.

137. Hverken kortene over udbredelsen af grave eller over bopladser og moser, f. eks. hos Lotte Hedeager, *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*, Århus 1992, på s. 298-303, 381, 384, 387 og 393, kan give den slags henvisninger.

138. *Fra Stamme til Stat i Danmark*, bind 1: Jernalderens Stammesamfund, red. Peder Mortensen og Birgit M. Rasmussen, Århus 1988; bind 2: Høvdingesamfund og Kongemagt, red. Peder Mortensen og Birgit M. Rasmussen, Århus 1991.

flere gange påpeget – fortælle, at det havde ligget øde siden anglernes invasion af England«. ¹³⁹ Også navnet Hedeby, byen på heden, er en henvisning til det øde og folkefattige område mod sydvest. Selv om dette resultat tit er blevet betvivlet, så er især Angeln et eksempel på, hvordan det er muligt at verificere historisk overleverede begivenheder med kun relativt få arkæologiske data. En påfaldende mangel på fund i bronze- og tidlig jernalder står således højst sandsynligt i sammenhæng med en befolkningsudvandring på grund af en begyndende klimaforværring ¹⁴⁰ og giver dermed også indirekte henvisninger til kimbrenes, teutonernes og ambronernes udvandring. Først i det 1. århundrede f.Kr. begyndte landet igen at blive beboet fra syd. Dette blev efterfulgt af en større indlandskolonisation og en stor befolkningstilvækst især i det 3. og 4. århundrede. Det er formodentligt på det tidspunkt, at anglerne opstod som den storstamme, der siden ca. 450 sammen med sakserne og jyderne tog til England. Som følge heraf følger igen en periode med meget få arkæologiske fund: »Im 5. Jahrhundert nehmen die Funde stark ab, um schließlich im 6. und 7. Jahrhundert so gut wie völlig aufzuhören.« Der bliver kun en lille rest af befolkningen tilbage i landet, hovedsagligt i sydvest, ¹⁴¹ og det kunne godt hænge sammen med grundlæggelsen af Hedeby og en bebyggelse af dens nærmeste omegn. En større kolonisaton af Slesvig begyndte først igen siden det 8. århundrede, og bag den stod, som allerede nævnt, de fire forskellige stammer af daner, sakser, friser og jyder. Som allerede påpeget, er det primært på grund af denne historiske baggrund, at Angeln, som er Slesvigs centrale landskab, og dermed Slesvig ikke længere kunne opnå den samme stammemæssige enhed som naboerne Holsten og Jylland.

VI. Litterære vidnesbyrd om Danmarks forhistorie

Også litteraturen giver vidnesbyrd om Danmarks oprindelse. Blandt de litterære værker, som i den tidlige tid foregår helt eller delvist i det område, der udgør nutidens Danmark, indtager *Beowulf* den vigtigste plads. ¹⁴² Dette helteepos, der antagelig er skrevet af en angelsaksisk præst i det 8. århun-

139. Oversat i *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, 1992, s. 51.

140. Se overblikket hos Hans Joachim Kuhlmann, *Besiedlung und Kirchspielorganisation der Landschaft Angeln im Mittelalter* (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, 36), Neumünster 1958, s. 42.

141. *Ibid.*, s. 46, hvad citatet angår og s. 47-56, hvad den resterende kolonisering angår.

142. Generelt med hensyn til dette epos se *Beowulf Handbook*, ed. Robert E. Bjork and John D. Niles, Lincoln (Nebraska) 1997.

drede og er stykket sammen af flere forskellige fællesgermanske sagn, opstod formodentlig ved Mercias kongehof, hvor kong Offa II regerede 757-796.¹⁴³ Denne konge bliver indirekte rost i en ekskurs i vers 1945-1962, idet der henvises til den første af Offas heltegerninger.¹⁴⁴ Hovedhandlingen i heltedigtet er imidlertid skildringen af det danske kongehus', skyldingsslægtens, skæbne, og af den gotiske herskerslægts, hredelingernes, skæbne. I forbindelse med beskrivelsen af deres bedrifter nævnes også de omliggende storstammer: goterne, sveaerne, danerne, friserne og jyderne. Især i forbindelse med en episode, som også er overleveret som selvstændig digtning, kampen om Finnsburg,¹⁴⁵ bliver der fokuseret på forholdet mellem danerne, jyderne og friserne. Mens danerne besøgte friserens konge, som de var i familie med gennem ægteskab, blev de overfaldet af jyder. En del af begge kongeslægters medlemmer døde i kamp, inden det lykkedes friserkongen Finn at få begge parter til at acceptere et midlertidigt forlig. Året efter kom danerne imidlertid tilbage, dræbte Finn og hans mænd, som åbenbart tidligere havde deltaget i kampen på de jyske fjenders side, og vendte tilbage til deres hjemstavn med friserens danskfødte dronning og belæst med stort bytte.¹⁴⁶

Et andet digt, som ligeledes stammer fra det 8. århundrede, er et mindre oldengelsk epos, hvis titel er *Widsith*, »Langtur«, der samtidig er det sigende navn på en (opfundet) skjald fra tidligere tider. Han stammede efter beskrivelsen af hans herkomst i digtets indledende vers at dømmes fra myrgingerne, der var beslægtet med langobarderne og boede i nærheden af Ejdermunden. Han var således formodentlig en mand fra det slesvig-holstenske område. Ved siden af goten Ermanarich forekommer også Offa I, men i modsætning til eposet om Beowulf her som hovedpersonen i handlingen. Danerne og anglerne bliver næsten skildret som modstandere, og Offa synes her at være mere betydningsfuld end danernes konge Alewich. Derimod

143. Med hensyn til forfatter og datering generelt se Klaus von See, *Germanische Heldensage. Stoffe, Probleme, Methoden*, Frankfurt a.M. 1971, s. 159; med hensyn til problematikken omkring oprindelsestidspunktet se især *The Dating of Beowulf*, ed. Colin Chase, Toronto-Buffalo-London 1981.

144. Se Wolfgang Lange, »Anglische Dichtung«, *Geschichte Schleswig-Holsteins*, begründet bei Volquart Pauls, hrsg. Olaf Klose, 2: Von der Bronzezeit bis zur Völkerwanderung, von Karl W. Struve, Hans Hingst und Herbert Jankuhn, Neumünster 1979, s. 327-335, især s. 331f. om Beowulf og dens oprindelse.

145. I Beowulf se især verslinjerne 1063-1160; af den selvstændige digtning eksisterer kun fragmenter med en længde af 49 verslinjer.

146. Med hensyn til forholdet mellem daner og jyder generelt og til Finnsburg-episoden specielt se R.W. Chambers, *Beowulf*, 1963, s. 245-288; men Chambers betragter blot jyderne som en slags hjælpetropper for friserne.

fremhæves, på samme måde som i *Beowulf*, modsætningen mellem jyder og daner,¹⁴⁷ men heller ikke her fører den til en endelig afgørelse mellem de to folkestammer.

De to oldengelske eposer er ganske vist vidnesbyrd om det 8. århundrede, men de skildrer, som germanske heltedigte generelt, begivenheder fra en meget tidligere tid. Går man ud fra hovedpersonerne, drejer det sig om tidsperioden mellem det 3. og slutningen af det 6. århundrede, hvor de vigtigste nordiske storstammers skæbner fuldbyrdes. I heltedigtet *Beowulf* er det endda muligt at indsnævre titelheltens levetid endnu mere. Ud fra tidspunktet for den allerede flere gange nævnte konge Hygelacs død, den første danske skikkelse, der er kendt fra historiske kilder – han døde i kampen mod den østfrankiske konge Theuderich mellem ca. 521 og 526 – kan man fastlægge tidsrummet for Beowulfs formodentlige levetid til årene mellem 495 og ca. 585.¹⁴⁸ Heltedigtet skildrer relationerne mellem de forskellige storstammer i den anden halvdel af det 6. århundrede, relationer, som også – i det mindste i deres grundstruktur – må have kunnet være nærværende for en sanger i begyndelsen af det 8. århundrede. Men det ville være at overfortolke de fortidige eposer, hvis man forsøgte at læse dem som de tidligste vidnesbyrd om f.eks. svenskernes eller danskernes nationale enhed, således som Raymond Chambers har gjort det i sin ellers meget omhyggelige og afbalancerede analyse af *Beowulf*: »Indeed, if we date Sweden back to the powerful state which Tacitus mentions, it must rank as the oldest of all European kingdoms; but modern Sweden begins with the beginning of the incorporation of the Geatas into the Swedish realm in the sixth century. And simultaneously, under Hrothgar and his house, the mighty kings of Denmark, that realm also rises to eminence. And the Old English epic is the primary authority for these two events, with which begins the history of the nations of modern Europe.«¹⁴⁹ I virkeligheden er eposerne ikke kilder til dannelsen af et Europa med nationalstater, der først i højmiddelalderen udviklede denne struktur. De præsenterer snarere, i et arketypisk handlingsforløb, et billede af forholdene blandt de storstammer, der var ved at udvikle sig i senantikken og i den tidlige middelalder i det nordlige Europa, levedejgjort gennem slægtskab, venskab og fjendskab blandt de fineste medlemmer af de aristokratiske familier. Men alligevel fortjener disse episke

147. Med hensyn til »Widsith« generelt se Wolfgang Lange, »Anglische Dichtung«, 1979, især s. 329-331.

148. Se Fred C. Robinson, *The Tomb of Beowulf and other essays on Old English*, Cambridge (Mass.) 1993, s. 37.

149. W. Chambers, *Beowulf*, 1963, s. 418f.

skildringer i højere grad historieforskernes kritiske opmærksomhed end de mange pseudohistoriske beretninger, der – det skete allerede i antikken – lagde grunden til den fejlagtige antagelse, at goterne var de samme som danerne eller jyderne.¹⁵⁰

De store mytiske og episke digtninger fra folkevandrings- og vikingetiden havde oprindeligt den funktion at sikre stammeelitens position i stammens bevidsthed og deres familiers rang og stilling inden for stammehierarkiet. Med nationalbevidsthedens opståen i højmiddelalderen og især i det 19. århundrede blev der desuden brugt sagnkredse, der er udbredt over hele Europa, til at styrke den nationale identitet ideologisk og kunstnerisk, som f.eks. den vestlige Karls- og Rolandsdigtning, sagnkredsen om kong Arthur eller vikingesagn. For Danmark spillede Holger Danske fra Karlskredsen en vis rolle for at vække den folkelige bevidsthed, mens Norge benyttede sig af guder og helte fra vikingetiden, og England fokuserede på kong Arthur.¹⁵¹

VII. Konklusion: Danmarks tilblivelse i komparativt perspektiv

De litterære kilder bekræfter i det store og hele det billede, vi får på grundlag af historiske, retslige og arkæologiske overleveringer, nemlig at det senere Danmark må være opstået som resultat af sammenslutningen af primært to forskellige storstammer, danerne og jyderne, som hver især er blevet nævnt og dokumenteret både i folkevandrings- og i vikingetiden. Ifølge de i starten præsenterede kilder kan jydernes eksistens på den kimbriske halvø historisk set påvises mindst 20 år, før danerne skilte sig ud fra goterne eller svearne i Sydsverige, overtog herulernes stamsæde og begyndte på deres ekspansion mod vest. Før rigssamlingen under Harald Blåtand var det

150. Med hensyn til det se udførligt Jean Acomb Leake, *The Geats of Beowulf. A Study in the Geographical Mythology of the Middle Ages*, Madison-Milwaukee-London 1967, især s. 22f. og 98ff.

151. Se sammenfattende til Holger Danske-mythoset W.G. van Emden, »The new Ogier corpus«, *Mediaeval Scandinavia*, 12, 1988, s. 122-146; med hensyn til den norske udvikling se den samlede anmeldelse af Christoph Anz, »Mittelalter, Europa, Mythen. Kulturwissenschaften und Öffentlichkeit in Norwegen«, *Historische Anthropologie*, 7, 1999, s. 319-327; med hensyn til en tilsvarende udvikling på de britiske øer se Klaus Hillingmeier, *Untersuchung zur Genese des englischen Nationalbewußtseins im Mittelalter. Von 1066 bis 1453* (Akademische Abhandlungen zur Geschichte), Berlin 1996.

altså de to stammer jyderne og danerne, der i senantikken og den tidlige middelalder var de egentlige historiske aktører i Jylland på den ene side og på den anden side i Skåne, på de danske øer og i området omkring Slien-fjorden.

Ud over dette første grundlæggende resultat er undersøgelsen kommet frem til yderligere seks andre erkendelser vedrørende den danske forhistorie, som indtil nu kun er blevet lidet beagtet eller slet ikke er blevet set. Det er for det første blevet fastslået – hvad der indtil nu har været omstridt i forskningen – at svenskerne en overgang havde herredømmet i Hedeby. Startpunktet for dette herredømme falder sandsynligvis sammen med dannelsen af det danske kongedømme og dets nederlag mod frankerne og friserne. I den forbindelse er det for det andet blevet påvist, at Sigifred og Godfred er de sidste repræsentanter for den vigtigste danske kongelinje, der startede ved århundredskiftet mellem det 8. og det 9. århundrede med herskere af samme navn. Disse to og ikke den ellers altid nævnte Horik II var højst sandsynligt de sidste danske konger i Hedeby. For det tredje er den oprindelige forbindelse mellem navnet Danmark og den slesvigske landtunge omkring Hedeby blevet tydeligt påvist. For det fjerde er det påpeget, at betegnelsen »mark« i navnet Danmark ikke er enestående for et nordeuropæisk kongerige, da der er en parallel i det angelsaksiske Mercia. I denne forbindelse viser det sig for det femte, at der i betegnelsen Sønderjylland (*Sunder-Jylland*) også ligger en mulighed for en anden semantisk afledning, nemlig betydningen af et skovrigt eller skovklædt Jylland. Endeligt har en ny fortolkning af den ældre Jellingesten for det sjette ført til en ny mulig sammenhæng, nemlig at Gorms krav på den danske mark i området omkring Hedeby hænger sammen med hans hustru Thyras slægtsforbindelser. Disse i alt syv punkter indeholder de vigtigste nye resultater af de forudgående kildemæssige undersøgelser af den danske forhistorie.

Danskernes vej til dannelsen af en nation foregik – og her går vi fra forhistorien over til identitetshistorien – som ved de fleste andre europæiske statsdannelser, i tre skridt. I højmiddelalderen forbandt Valdemarernes danske kongedømme de oprindelige slægtsgrupper af jyder og daner til *Natio Danica* og landskaberne til *Regnum Danicum*. På den måde blev der politisk og forfatningsretsligt dannet et selvstændigt og ensartet samfund, hvis endegyldige retslige sammenslutning dog trak ud til det 16. århundrede på grund af landsdelenes forskellige retsgrundlag. De fremtrædende symboler på denne enhed under udvikling dukkede imidlertid op allerede under Valdemar Sejrs regering. I første omgang drejede det sig om den historiske legitimering af det planlagte storrige gennem Saxos Danmarkshistorie. Også Dannebrog, som ifølge sagnet faldt ned fra himlen, da slaget ved Riga i 1219 så ud

til at være tabt, og gav de trætte danskere nyt mod,¹⁵² hører til i denne sammenhæng. Og endelig var det lovgivningen, der i form af Jyske Lov af 1241 senere skulle blive til indbegrebet af den danske ret.

I det 16. århundrede, ved skiftet fra middelalder til nyere tid, indledte renessancen »im Diskurs humanistischer Intellektueller«¹⁵³ et andet, mere åndeligt trin i nationsdannelsen. Genopdagelsen af den antikke litteratur og historieskrivning og sammenligninger med naboerne fremmede bevidstheden om den nationale egenart – især hos den lærde og den aristokratiske elite. Dengang blev Saxo Grammaticus' og Sven Aggesens danske nationalhistorier genopdaget og ved hjælp af genoptryk reddet fra undergang; digteren Johannes Ewald skrev i 1778 den danske nationalhymne »Kong Christian stod ved højen mast ...«¹⁵⁴ som et forklaret minde om Christian IV's daværende strålende herredømme, og i netop denne monarks regeringstid skrev den danske kansler Arild Huitfeldt en ny Danmarkshistorie bygget på dokumenter, som også inddrog den nyere tid.

Hvor lidt stabil den identitetsdannelse, der byggede på danskheden, alligevel var selv dengang, viser forsøg på at skabe en identitet, der gik i en helt anden retning. Den holstenske ridder og kongelige statholder, grev Heinrich Rantzau tyede f.eks. ikke til de senantikke daner, men til kimbriernes, teutonernes og ambronernes berømte togt til Middelhavet. Med sin topografiske, økonomiske og historisk-kulturelle beskrivelse af den kimbriiske halvø,¹⁵⁵ men især med de i den fjerde bog indeholdte levnedbeskrivel-

152. Se Helge Bruhn, *Dannebrog og danske Faner gennem Tiderne*, København 1949, her s. 91f. angående sagnets oprindelse i det 15. århundrede; s. 34ff. angående Dannebrog som kongeligt våben og s. 193 med hensyn til Dannebrog's rolle i lovgivningen og som statsymbol – fra kongefane til statssymbol.

153. Med hensyn til det se f.eks. Herfried Münkler, Hans Grünberger und Kathrin Mayer, *Nationenbildung. Die Nationalisierung Europas im Diskurs humanistischer Intellektueller. Italien und Deutschland* (Politische Ideen 8), Berlin 1998; hvad Frankrig angår se R.E. Asher, *National Myths in Renaissance France: Francus, Samoths and the Druids*, Edinburgh 1993; hvad England angår se f.eks. Hugh Mac Dougall, *Racial Myths in English History: Trojans, Teutons and Anglo Saxons*, Montreal-London 1982.

154. Se Johannes Ewald, *Fiskerne. Syngespil i tre Handlinger*, udg. Ida Falbe-Hansen, 4. oplag af Ingeborg Simesen, København 1930, s. 45f., hvad angår teksten til sangen, som i dag kun bliver brugt som nationalhymne, s. XVIII f. om melodien og s. 91f. om sammenhængen mellem teksten og kong Christian IV og søslaget ved Fehmarn den 1. juli 1644.

155. *Cimbricae Chersonesi ejusdemque partium, urbium, insularum et fluminum nec non Cimbrorum originis, nominis, fortitudinis, fidelitatis rerumque gestarum quatuor libris comprehensa descriptio nova e penu lucubrationum nobilissimi et magnifici viri, Domini Henrici Ranzovii, Producis Cimbrici, deprompta et nunc primum in lucem edita, a. C. 1597* – »Ny beskrivelse af den kimbriske halvø og dens landsdele, byer, navne, øer og floder, samt cimbrerne, deres oprindelse og deres navne, deres tapperhed og trofasthed, såvel som deres gerninger (bedrifter) – alt sammen samlet i fire bøger, som er høsten af

ser og digte til ære for de antikke og samtidige kimbrere¹⁵⁶ prøvede han at skabe en alternativ identitetsbevidsthed omfattende jyder og slesvig-holstenerne på hele den kimbriske halvø mellem Skagen og Elben. Til dette formål relativerede han endda de sproglige forskelle mellem de danske dialekter i Jylland og det nedertyske i Slesvig-Holsten: »Wenn auch nicht alle Bevölkerungsteile im Lande die jeweils anderen auf Anhieb verstehen, gewöhnen sie sich doch nach einigem Austausch leicht an deren Alltagssprache. Wie die Wohngebiete, so liegen eben auch ihre Sprachen nicht weit auseinander«. ¹⁵⁷ Selvfølgelig kunne det ikke lade sig gøre at forene denne opfattelse med hverken den danske eller den tyske nationale stemning. Men den lå i luften som en anderledes intellektuel option, når man tænker på oprøret mod Christian II og samarbejdet mellem den jyske adel og det slesvig-holstenske hertugdømme ved Frederik I's indsættelse i 1523.

Det sidste skridt hen imod dannelsen af en nation skete så hovedsaglig i det 18. og 19. århundrede i kirke, skole og kaserne. Det stod, ligesom det mellemste skridt, under en stærk tysk indflydelse. Efter at den lutherske reformation igen havde gjort folkets sprog til kirkens sprog, blev det danske sprog med hjælp af en almen skole- og militærpligt i stedet for dialekterne gjort til et fælles sprog, som især den senere grundtvigske bevægelse anså det som sin hovedopgave at værne om. Opløstringen af hovedstaden København, forbedringen af infrastrukturen og den store mobilitet i befolkningen i forbindelse med industrialiseringen styrkede yderligere nationsdannelsen. Afslutningen på det hele var etableringen af velfærdsstaten, der kun var og er til at realisere som nationalstat.

forskningen af den meget ædle og meget ansete herre Heinrich Rantzau, kimbrisk statholder; teksten blev for første gang gjort tilgængelig for offentligheden anno Kristi 1597«, i: *Heinrich Rantzau (1526-1598) – königlicher Statthalter in Schleswig und Holstein*, 1999, s. 95-301. Den første udgivelse af den latinske originaltekst findes i *Monumenta inedita rerum Germanicarum praecipue Cimbricarum et Megapolensium*, hrsg. Ernst Joachim von Westphalen, bind I, Leipzig 1739. Ove Mallings senere udgave i *Støre og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenerne*, København 1777, som var yderst populær, og som er kommet i mange udgaver siden 1777, skulle derimod styrke patriotismen i hele det danske rige.

156. I den latinsk-tyske udgave findes kun et udvalg af det i: *Heinrich Rantzau (1526-1598) – königlicher Statthalter in Schleswig und Holstein*, 1999, s. 159-161 og 298-301. Med hensyn til forestillingerne om cimbrerne i Jylland i dag se f.eks. Jens Bråten, *Kimbrerne. Historie, teorier og myter om Himmerlands kimbrere*, Aars 1988.

157. *Heinrich Rantzau (1526-1598) – königlicher Statthalter in Schleswig und Holstein*, 1999, s. 58f. og 203.

Den danske identitetshistorie har indtil nu koncentreret sig om dette tredje og sidste trin. Derfor håber jeg, at den her fremlagte redegørelse – ud over den værdi, der ligger for historieforskningen i ethvert perspektivskift og de erkendelser, der kommer ud af det – kan tilskynde til, at blikket også i Danmark, som i mange andre europæiske lande, rettes mod de to ældste trin i den nationale identitetsdannelsesproces.

Summary

Wolfgang Wagner: New Light on the Making of Denmark

With regard to the history of identity, the making of the Danish nation has taken place in three stages. During the Viking Age, a union took place of two originally different tribes, the Jutes and the Danes; during the reign of the Valdemars in the High Middle Ages they were forged into a political and constitutional unity, a Danish realm. As the Middle Ages gave way to the Early Modern Period in the 16th Century, the Renaissance heralded another, more spiritual stage in the formation of the nation; this comprised the development of a clear consciousness of the national characteristics – mostly in the intellectual and aristocratic elite. The last step towards the making of a Danish nation took place particularly during the 19th Century, when the church, the school and the armed forces made conscious efforts to make all citizens feel Danish, with the extinction of e.g. dialects and strong regional identities as a consequence. Whilst students of the history of Danish identity have hitherto concentrated on this third and last stage, the author of the present article suggests that attention in Denmark, like in many other European countries, should be directed towards the two earlier stages in the formation of the national consciousness. In the article, he presents comprehensive arguments, based particularly on historical, legal and archaeological, but also on literary sources, for Denmark's having come into being as a result of the union of two different tribes, the Danes and the Jutes, each of whom may be separately documented, both in the Era of the Great Migration and in the Viking Age. According to the author, the existence of the Jutes in the Cimbric Peninsula can be documented historically at least 20 years before the Danes separated from the Goths and the Swedes in Southern Sweden, took over the hereditary seat of the Herulians, and commenced their westward expansion. In addition to this first basic result, the enquiry has reached a further six perceptions concerning Danish prehistory which hitherto have been neglected if not outright overlooked. The first point is that it has been established with certainty that for a time, the

Swedes held sway in Hedeby – a fact that has previously been surrounded by controversy. In this connection, the second point to be made is that it has been proved that Sigifred and Godfred were the last representatives of the most important Danish royal line, which started at the turn of the century between the 8th and the 9th Centuries with rulers of the same names. It is most probable that these two, and not the oft-mentioned Horik II, were the last Danish kings in Hedeby. Thirdly, the original connection between the name ‘Danmark’ and the isthmus of Schleswig around Hedeby has been clearly demonstrated. Fourthly, it is pointed out that the appellation ‘mark’ in the name of Denmark is not unique for a North-European kingdom, since there is a parallel in Anglo-Saxon Mercia. In this connection, the fifth point to be made is that the appellation ‘Sønderjylland’ (*Sunder-Jylland*) also contains a possibility of an alternative semantic derivation, viz. the meaning of a sylvan or forest-clad Jutland. Finally, a fresh interpretation of the older runic stone at Jelling has led to the sixth point and possible relation, viz. that the claims of King Gorm to the Danish ‘mark’ in the Hedeby region are connected with the family relations of Thyra, his wife.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Statskuppet 1884-86 og partierne

Af Claus Friisberg

I 1885 påstod en af Venstres ledende politikere, Viggo Hørup, i en tale, der blev holdt efter regeringen Estrups udstedelse af to provisoriske love – finansprovisoriet den 2. april og riffelprovisoriet i maj måned samme år – at hermed var forfatningen holdt op med at eksistere. Dermed betegnede han det, der var sket, som et statskup, selv om han ikke lige brugte ordet. I 1894 skrev han i Politiken, som han var redaktør af, at konseilspræsident Estrup havde vist sig særdeles snedig, da han fik det fremstillet således, at blot det at skifte regeringschef – fra én højremand til en anden – var at betragte som folketingsparlamentarisme. For det sikrede Estrup, at han kunne blive siddende i meget lang tid, medens de andre højrepolitikere, der måtte gå med en konseilspræsident i maven, ikke kunne gøre andet end slutte op om ham. Umiddelbart ville man være tilbøjelig til at tro, at de to påstande hørte hjemme på den politiske agitations overdrev. Men undersøger man, hvorledes det politiske spil mellem Venstre og Højre foregik i den afgørende periode i midten af 1880'erne, må man give Hørup ret i for det første, at der var tale om et statskup, og for det andet, at regeringen Estrup faktisk fik sat lighedstegn mellem ethvert krav om dens afgang og kravet om folketingsparlamentarisme. Danske historikere har ganske vist ikke talt ret meget om statskup, men i artiklen påviser studielektor, cand.mag. Claus Friisberg gennem en omhyggelig analyse af Højres fremgangsmåde og argumentation, at der fuldt ud er belæg for at tale om et statskup. Gennem en sammenligning med andre statskup gør han endvidere rede for, hvilken type statskup der var tale om, ligesom han i erkendelse af, at der skal to parter til, for at tingene går op i en spids, analyserer, hvilke fejl Venstre begik i det politiske spil.

Tese

Medens det er meget almindeligt i historieforskningen at tale om grundlovsbrud, da J.B.S. Estrups regering i stedet for at træde tilbage efter det store valgnederlag for Højre ved folketingsvalget den 25. juni 1884 valgte at fortsætte, møder man sjældent betegnelsen statskup.¹ Ved et statskup forstås man som regel, at en enkelt eller en gruppe af mennesker overtager den

1. Den mest indgående studie er Jens Himmelstrup: *Den provisoriske lovgivning i Danmark*, København 1948, s. 291. Himmelstrup bruger betegnelsen retsstridig og lovgivning uden for forfatningen. Himmelstrup er ganske vist ikke historiker, men jurist, men så vidt man kan se, har historikerne taget hans synspunkter til sig, jf. Vagn Dybdahl: (Politikens) *Danmarks historie*, XII: De nye klasser, København 1964, s. 176ff; Kristian Hvidt: *Gyldendal*

politiske magt i et land i modstrid med forfatningen og normalt uden den store blodsudgydelse. Kupmageren eller kupmagerne påstår som regel, at det sker af hensyn til det almene vel, ja landets frelse. Men næsten altid er formålet at sikre denne gruppes snævre interesser, der ellers ville være truet, hvis man respekterede den rådende forfatning. Om den eksisterende forfatning direkte ophæves, eller den lever videre som en slags skinforfatning, er forskelligt. Sommetider får den lov at bestå som under tyrannen Peisistratos i Athen (561-528 f.v.t.), andre gange bliver den ophævet, som da nazisterne i Tyskland overtog magten i 1933-34. Grænsen mellem et statskup og en revolution kan være flydende. F.eks. plejer man normalt at tale om Julirevolutionen i Frankrig i 1830, men den kunne lige så godt betegnes som et statskup – simpelthen fordi de politiske og sociale ændringer, der fulgte på Louis Philippes indsættelse som konge i stedet for den flygtede Charles X, var for små. For det, der afgør, om der foreligger en revolution, er ikke, hvor meget blod der flyder, men om den illegitime overtagelse af magten medfører mere gennemgribende politiske, økonomiske og sociale forandringer – som under Den franske Revolution i 1789 eller Den russiske Revolution i 1917, som begyndte som et statskup, men som hurtigt gik over til at blive en revolution.²

Når danske historikere normalt ikke har brugt betegnelsen statskup om det, der skete politisk i 1884-86, skyldes det formodentlig, at den samme kreds af personer blev siddende som regering, og at Landsting og Folketing fortsatte deres virksomhed. Min tese er, at man lader sig narre, hvis man af den grund tror, at der ikke var tale om et statskup. Dels blev personkredsen delvis udskiftet med politikere, der var ligeglade med, om grundloven blev overholdt, dels slog de politikere, der fortsatte i magtfulde positioner i regering og folkerepræsentation, ind på en ny kurs: De tog nogle metoder, der klart stred imod forfatningen, i brug. Begrundelsen for statskuppet var netop den klassiske, at det nu gjaldt fædrelandets vel. Men en nøjere analyse

og *Politikens Danmarkshistorie*, XI: Det folkelige gennembrud og dets mænd, København 1990, s. 285ff. En enkelt historiker, retshistorikeren Ditlev Tamm, mener dog ikke, at der var tale om, at regeringen begik grundlovsbrud med udstedelsen af sine provisoriske love 1885-94. Begge parter – Venstre såvel som regeringen – var i »et forfatningsmæssigt gråzoneområde«. Ditlev Tamm: »Punch, Pingel, Provisorier«, Klaus Mortensen (red.): *Uden for murene*, København 2002, s. 128.

2. Peter Calvert: *A Study of Revolution*, Oxford 1970, s. 4; Samuel Huntington: *Political Order in Changing Societies*, New Haven 1968, s. 268; Charles Tilly: *From Mobilization to Revolution*, Reading (Mass.) 1978, s. 190ff. De tre forskere er ikke helt enige i deres definition: jeg har først og fremmest fulgt Calvert og Tilly, da Huntington efter min mening opstiller for mange betingelser, hvorved han udelukker begivenheder, der normalt er blevet betegnet som revolutioner.

viser, at dette var et røgslør. De påstod også, at de ikke havde krænket forfatningen. Ved at vise et vist mådehold havde kupmagerne held til at få en del mennesker til at tro herpå, men en deltaljeret gennemgang af regeringens aktiviteter viser dels, at den krænkede forfatningen på en lang række punkter, dels at denne kom til at fungere på en ny og for kupmagerne mere fordelagtig måde. De blev styrket politisk og kom igennem med nogle centrale punkter i deres politiske program, selv om Rigsdagens andetkammer, Folketinget, bestemt modsatte sig.

Optakten

I 1884-85 var højreregeringen Estrup efterhånden så alvorligt trængt, at den ikke så anden udvej for at holde sig ved magten end at gennemføre et statskup. Baggrunden for, at det så sort ud for regeringen, skal findes i flere forhold, der naturligvis delvis virkede ind på hinanden.

I sit politiske tilbageblik fra 1884 – som ikke blev offentliggjort før efter århundredskiftet – skrev den radikale politiker Viggo Hørup i 1884, at da han begyndte at sige til bønderne: »I er den offentlige mening« og til den offentlige mening: »I er en klike«, fandt begge parter synspunktet paradoksalt. Ikke desto mindre var det efterhånden lykkedes at vinde gehør for påstanden, så at »de øverste tusinde så sig tvunget til at skifte front, i stedet for at bekæmpe almuen i den offentlige menings navn, bekæmper de nu den offentlige mening i kraft af alle mulige skiftende formål: Kongen, grundloven, ordenen, religionen osv.«³ Dermed ramte Hørup noget centralt, for der er ingen tvivl om, at man selv blandt Højres tilhængere og vælgere begyndte at føle, at de politiske modstandere inden for Venstre ikke var en »lavere race«, således at det ville blive til katastrofe for landet, hvis Højre erkendte sit politiske nederlag og lod Venstre overtage regeringsmagten. I 1872 virkede det endnu troværdigt, når den nationalliberale højrepolitiker, redaktør Carl Ploug, i sit blad *Fædrelandet* satte et stort spørgsmålstegn ved, om Venstre og dets ledende politikere havde den forståelse for det samlede samfunds interesser, som skulle til, hvis det skulle danne regering: »Venstre ser for meget på ubetinget lydighed og for lidt på selvstændig dygtighed... Nærere dette Venstre et stærkt ønske om at smage magtens sødme, da ønsker vi, at det afdæmper sine anskuelser således, at det kan slutte dygtige, begavede og i nationen ansete mænd til sig. Da vil det også erkendes, at der

3. V. Hørup i *Skrift og Tale*, I-III, København 1902-04, I, s. 5f.

kæmpes ikke for enkelte interesser, men for store principper, og da vil man forstå Venstres fordring på en parlamentarisk regering.«⁴ Viggo Hørups felttog i Venstres fællesorgan, avisen *Morgenbladet*, mod de nationalliberale, hvor ikke mindst Carl Ploug fik tørt på, og de nationalliberale blev fremstillet som en bevægelse, der tidligt var blevet gammel og var gået i kloster, var med til at undergrave det nationalliberale meningsmonopol allerede i 1870'erne. Endnu mere gang kom der i undermineringen af de nationalliberales særstilling inden for dannelse og kultur, da der blev dannet en alliance mellem Chresten Bergs og Hørups Venstreparti, Folketingets Venstre, og Det Litterære Venstre, inden for hvilket Edvard Brandes var den drivende organisatoriske kraft, medens broderen Georg Brandes i højere grad var den, der svævede over vandene. Edvard Brandes kom i Folketinget i 1880 og – hvad der i første omgang var vigtigere – overtog sammen med Hørup og Berg udgivelsen af *Morgenbladet*, der nu ikke alene nød godt af Hørups skarpe politiske indlæg, men også af Edvard Brandes' anmeldelser og større kulturpolitiske artikler. Hermed blev det nationalliberale monopol på dannelse og kultur for alvor anfægtet. Det kunne godt være, at de var dannede og kulturelle, men deres kultur var uden stillingtagen til dagens problemer, gammel og udlevet som den var.

At Venstre skulle være uden forståelse for samfundets almindelige problemer, og at det ikke skulle rumme personer, der havde de nødvendige kvalifikationer til at være ministre, begyndte efterhånden også at klinge temmelig hult – især når man sammenlignede partiet med, hvad Højre og regeringen Estrup præsterede. På det parlamentariske plan begyndte Estrup-regeringens nedtur for alvor i 1881, for det år opløste regeringschefen to gange kort efter hinanden (i maj og juli måned) Folketinget for at få det til at makke ret og bevilge de penge til militære foranstaltninger, som regeringen ønskede. Resultatet blev blot, at Estrup i to tempi reducerede Højres repræsentation i Folketinget fra 35 til 26 mandater. Fremgangsmåden var af flere grunde forargelig, for det første fordi regeringschefen anstændigvis burde have accepteret det første valgresultat, der klart var en tilkendegivelse af, at vælgerne ikke ønskede regeringens politik gennemført, for det andet fordi hans insisteren på, at vælgerne skulle sammensætte Folketinget, som han ønskede det, jo kun kunne tolkes på den måde, at det spørgsmål, han så ihærdigt forelagde for vælgerne, var et kabinetsspørgsmål. Med andre ord var der egentlig ikke andet at gøre for regeringschefen end at gå, efter at vælgerne så udtrykkeligt havde underkendt hans politik. Men det gjorde han ikke – med den besynderlige begrundelse, at vælgerne

4. *Fædrelandet* 14. april 1872.

havde misforstået, hvad valgene drejede sig om. Da Viggo Hørup under forhandlingerne i Folketinget den 29. marts 1883 om regeringens samlede forsvarsplan til en pris af 75 millioner kr. – i hvilken et vigtigt element var opførelsen af en fæstning omkring København – stillede sit berømte spørgsmål: »Hvad skal det nytte?«, vakte det ganske vist forargelse både blandt Højres politikere og moderate politikere som Frede Bojsen, ligesom Christen Berg, der som sagt var leder af Folketingets Venstre sammen med Hørup, bestemt heller ikke var glad for det, hvis det skulle tolkes som udtryk for, at Hørup stillede spørgsmålstejn ved værdien af et dansk forsvar i almindelighed.⁵ Derimod er der ingen tvivl om, at den måde, hvorpå Hørup ristede regeringschefen over en ild, der kun i begyndelsen var sagte, havde opbakning i oppositionen og fik højrefolkene til at krympe sig, fordi de simpelthen måtte føle, at der var noget om snakken. Som regeringsleder kunne man ikke blot blive siddende og indkassere det ene nederlag efter det andet, oven i købet i sager, som man selv havde sagt var livsvigtige for en. Henvendt til Estrup sagde Hørup følgende: «Ansvaret for det uheld, den højtærede minister har haft i sine militære sager, ligger i dette ting. Det er dette ting, der har slået ministerens fæstninger ud af hans hånd både i 1876 og nu i dag. Det er dette tings ære; det er derigennem det danske folks ære, men det er ikke ministerens ære at have overlevet denne sag. Det er ministerens ansvar; det er ministeriets ansvar, at det har overlevet dette nederlag for sin livssag, og det er ingen ære at overleve sin livssag. Den kirkegård, hvor en mand har begravet sine døde livssager, er sandelig ikke nogen hædersplads for ham at besøge...»⁶ Hørup var i det hele taget en mester i at bore kniven ind, hvor det gjorde mest ondt. I den store tale, han holdt i 1883 ved et vælgermøde i Højby på Fyn under hans og andre venstreføreres agitationskampagne efter afslutningen på rigsdagssamlingen 1882-83, gjorde han således opmærksom på, at regeringen ikke netop gjorde kongen eller kongemagten en tjeneste ved at henvise til, at kongen frit valgte sine ministre: »Men jeg synes, at det ville være mere royalistisk at tie stille med det, så længe de gør kongens valg så liden ære. Det ved vi dog, at vi har ministre til at være skylden *for* kongen, ikke til at skyde skylden *på* kongen. De sidder ikke på kongens ansvar, men på deres eget.»⁷ At Hørup ramte et ømt punkt, fremgår af, hvad en stærkt utilfreds kronprins Frederik skrev den 26. maj 1883: »Venstre bliver stærkere og stærkere, medens Højre er som sæd-

5. *Folketingstidende 1882-83*, diskussionen mellem Hørup og Krabbe efter Hørups indlæg, sp. 3276-3278, højremanden Scharlings indlæg, sp. 3278-3290, Frede Bojsen, sp. 331, Berg, sp. 3366; *Frede Bojsens erindringer*, udg. Kristian Hvidt, København 1963, s. 121f.

6. Hørups indlæg, *Folketingstidende 1882-83*, sp. 3271ff, citatet sp. 3271.

7. *V. Hørup i Skrift og Tale*, II, s. 241ff.

vanlig sløj og intet gør. Kongens person er blevet dragen for meget ind i sagen. Ministeriet, der burde være et skjold for kongen, har ved flere lejligheder skudt sig bag kongen, hvorved alt let kommer så vidt, at det mere er kongen, som er hindringen for en rolig udvikling. « Når ministeriet alligevel ikke kunne udrette noget, var det efter kronprinsens mening ikke værd, at man forhindrede Venstre i at komme til regeringsfadet. Der var ikke nogen grund til, at kongen skulle sætte alt på spil blot for, som kronprinsen lidt nedladende udtrykte det, at Per og Poul skulle kunne blive ministre.⁸ Estrup kunne dog tage det roligt. Christian IX var så meget under hans indflydelse, at kongen var døv over for kritikken fra såvel Venstre som moderate folk. Først da han omsider var blevet af med Estrup som regeringschef, indså han måske, at denne havde været kongedømmet en farlig mand. Det kunne en bemærkning, Christian IX's yngste søn, prins Carl, lod falde til Nansen i alt fald tyde på, da det blev klart, at han skulle være norsk konge. Han ville ikke være partikonge. Hans egen fader var et afskrækkende eksempel herpå. Estrup havde sagt til kongen, at »han havde folket bag sig. Det havde han ikke, kongen var blevet ført bag lyset og var mod sin vilje blevet partikonge.«⁹

I 1881 slog Venstre ind på visnepolitikken for at gøre det helt tydeligt for regeringen, at Estrup havde misbrugt opløsningsretten og ikke havde anden udvej end at lade andre komme til på regeringstaburetterne. Blev Estrup siddende, ville det blot blive til fædrelandets fordærv, som Chresten Berg formulerede det, da han proklamerede visnepolitikken i Folketinget i december 1881 og dermed atter blev Venstres absolut dominerende politiker.¹⁰ Folketingsmand Christopher Hage, der på det pågældende tidspunkt var uafhængig højremand, karakteriserede den i 1883 som »et middel af samme art, som når man i krig lægger landet øde, for at forhindre fjendens fremtrængen«. ¹¹ Når venstrelederne mente, at de dermed havde fundet det rette middel til at tvinge regeringen bort, var det formodentlig også, fordi de havde noteret sig, at der i det københavnske handelsmiljø var en stigende utilfredshed med regeringens impotens. I 1880 meldte den såkaldte børsopposition sig. En forsamling af københavnske handelsfolk, bankmænd og grossererere havde på foranledning af direktøren for Privatbanken, C.F. Tietgen, tilstillet indenrigsminister Skeel en adresse, i hvilken den bad om, at han

8. Frederik VIII's arkiv, Rigsarkivet.

9. Citeret efter Albert Olsen: »Rigsdagen og finanslovene 1849-1894«, *Den danske Rigsdag*, V, København, s. 154. Kilden er dog lidt usikker, for det første fordi den er andenhånds, for det andet fordi den måske i højere grad giver prins Carls bedømmelse end Christian IX's.

10. *Folketingsstidende 1881-82*, sp. 119.

11. Citeret efter H.C. Lund: *Den liberale Vælgerforening*, København 1884, s. 20.

delens vilkår lettedes gennem en toldnedsættelse og en lettelse af skibsafgifterne. Men indenrigsministeren, der ifølge Estrups biograf Th. Thaulow var lidt »tung« i det og »uden Estrups forståelse af det almene og samfundsnyttige«,¹² mødte adressen med en så blank afvisning, at en del af dem søgte bort fra Højre, overbeviste om, at påstanden om, at regeringen og Højre – således som Ploug jo f.eks. havde hævdet i sin ovenfor citerede artikel fra 1872 – alene førte politik med henblik på at tjene det samlede lands interesser, var tom snak. Skeel var – mente de – ganske enkelt en godsejer, der varetog godsejerinteresser, medens han ved at svigte det københavnske handelsliv lod hånt om, hvad der ville være i hele det danske samfunds interesse. Skuffede over regeringen og de gamle nationalliberales svigtende evne til at tale deres sag samlede de sig i Den Liberale Vælgerforening, der blev stiftet den 15. december 1883 på et møde i Kasino, sammen med medlemmer af den københavnske intelligentsia, hvoraf en del tilhørte kredsen omkring brødrene Brandes og Hørup. For nogle var vejen over til Venstre lidt kringlet. I Rigsdagen var der indvalgt nogle få uafhængige højremænd, Christopher Hage, C.A. Broberg, C.V. Rimestad og C.C.V. Nyholm, der vel nærmest måtte betragtes som unge nationalliberale, men uden at være så fast funderede i samarbejdet med godsejerne som ældre nationalliberale som A.F. Krieger, Carl Ploug og Klein med flere. I alt fald var de ikke indstillet på at gå ind i den forfatningskonflikt med Venstre, der kom tættere og tættere på i første halvdel af 1880'erne. Som nationalliberale stod de dog endnu omkring 1880 Højre nærmere end Venstre. Det kom der skred i. Således nærmede den unge nationalliberale folketingsmand Christopher Hage sig trods sine stærke forbehold over for visnepolitikken Venstre stadig mere for til sidst at blive en del af Det Radikale Venstre (Hørups og Brandes' venstregruppe).¹³

Med oprettelsen af Den Liberale Vælgerforening og med tilstrømningen af unge mennesker inden for handelslivet og blandt akademikerne, der blot ti år før ville have følt, at deres naturlige hjemsted var det nationalliberale parti eller dets mere progressive afløser, Mellempartiet, var Venstre for alvor ved at vinde frem i hovedstaden. Ikke alene var dannelsen, som Hørup proklamerede i sin omtale af hans og Bergs alliance med Det Litterære Venstre, sprængt; det samme skete med Højre i hovedstaden.

I årene 1882-86 virkede visnepolitikken så effektivt, at Rigsdagen kun vedtog 38 af de i alt 226 lovforslag, som regeringen forelagde den i denne

12. Th. Thaulow: *Jacob Brønnum Scavenius Estrup. Hans Liv og hans Gerning*, København 1940, s. 180.

13. Troels Fink: *Estruptidens politiske historie*, I-II, Odense 1986, I, s. 255f.

periode. Af disse var det – når man fraregner seks finans- og tillægsbevillingslove – højst seks, der havde nogen betydning for befolkningen – blandt dem loven om opførelsen af et sindssygehospital i Middelfart. I de første samlinger under visnepolitikken henviste Folketinget regeringens lovforslag til de såkaldte begravelsesudvalg. I samlingen 1884-85 nægtede det simpelthen lovforslagenes overgang til anden behandling.¹⁴ Mellem 1881 og 1884 havde regeringen uendelig svært ved at få sine finanslove vedtaget. Et enkelt år, 1881-82, måtte man oven i købet klare sig med en midlertidig finanslov, der i og med, at den aldrig blev afløst af en ordinær finanslov, blev en dementi af sin egen betegnelse. Udgiftsbevillingerne var så knappe, at man talte om barberede pudler. Den samlede effekt var, at Venstre efterlod indtrykket af en regering, der var totalt lammet. Regeringsmagten var blevet en tom skal. Regeringen var en belastning for landet. Trods dette gik Venstre faktisk meget stille med kravet om folketingsparlamentarisme. Øjeblikkravet var slet og ret Estrups afgang og en ny regering, der kunne formidle et samarbejde mellem landsting og folketing, og som derfor havde begge tings tillid. Venstres nye linje kom til udtryk i den adresse, Folketinget vedtog ved afslutningen af samlingen 1882-83: »... Efter atter og atter gentagne forsøg på at komme til forståelse om vigtigere reformer med de mænd, der ved Deres Majestæts tillid er stillet i spidsen for styrelsen, og hvis opgave det derfor måtte være at fremme landets udvikling, har Folketinget omsider opgivet sine bestræbelser som ganske frugtesløse... Vort lille hårdt hjem søgte land vil ikke i længden kunne bære en regering, der tålmodigt ser alle mangler vokse og alle fremskridt sygne hen, medens den venter på en tilslutning, den aldrig vil vinde. Regeringen har fire gange opløst Folketinget. Et stadigt voksende flertal har valg efter valg stadfæstet tingets opfattelse. Det er utvivlsomt, at ad denne vej kan det bestående misforhold ikke hæves. Deres Majestæt! Folketinget har ikke ment at kunne forlade denne rigsdagssamling uden at have for Deres Majestæt udtalt sin opfattelse af den nuværende politiske stilling. Vi henvender os til tronen med det ønske, at det må lykkes Deres Majestæt at tilvejebringe betingelserne for en frugtbar samvirken mellem lovgivningsmagtens forskellige grene...«¹⁵ Hermed signalerede Venstre, at kravet om folketingsparlamentarisme var blevet skubbet i baggrunden, for en forudsætning for at skabe betingelserne for en regering, der kunne formidle et frugtbart samarbejde mellem magtens tre grene (Landstinget, Folketinget og regeringen

14. Jens Himmelstrup 1948, s. 102ff; Harald Holm: *Forhandlingspolitikken og dens Resultater*. København 1891, s. 2.

15. *Folketingstidende 1882-83*. Tillæg A, sp. 2413-2416.

selv), var naturligvis, at regeringen havde både Landstingets og Folketingets tillid, og den opnåede man vel betydelig lettere – især som den politiske situation var – hvis regeringen ikke ensidigt udgik af Folketinget.

Der lå naturligvis taktiske overvejelser bag denne kursændring. Imod forventning havde det vist sig, at den Estrup, som Venstre ikke anså for særlig holdbar, da han blev udnævnt i 1875, var i besiddelse af en fantastisk overlevelsessevne som regeringschef. Derfor var første punkt på dagsordenen at få ham fjernet. Når det var sket, kunne Venstre altid hen ad vejen nærme sig det egentlige mål: en anerkendelse af folketingsparlamentarismen, når det derefter havde kørt en eller to nye højreregeringer efter Estrup træt. Det er den ene forklaring på, at kravet om Estrups tilbagetræden var kommet til at overskygge kravet om folketingsparlamentarisme. Den anden grund var de omstændigheder, under hvilke den nye politiske kurs blev til. Her skal man huske, at det, der udløste visnepolitikken, var den foragt, Estrup viste for den frie forfatning gennem sit misbrug af opløsningsretten. I og med at han personligt efter Venstres opfattelse havde demonstreret, at han ikke havde den respekt for forfatningen, man naturligt må forvente af et lands regeringschef, var han så at sige kommet i centrum for Venstres kampagne. Hertil kom, at de moderate venstrepolitikere jo også skulle have noget at skulle have sagt. For dem stillede det sig sådan, at lige så snart Estrup trådte tilbage, kunne man genoptage det almindelige lovgivningsarbejde. De udvalg, hvor regeringens lovforslag var blevet begravet, ville let kunne genoptage deres arbejde med dens lovforslag. Det hele lå så at sige parat – i alt fald hvis formanden for udvalget var en moderat venstrepolitiker; de enkelte gange det lykkedes Bergs gruppe, der endnu i samlingen 1881-82 var mindre end den moderate, at få formandsposten i et udvalg, blev der ganske vist slet ikke holdt møder. Men i de udvalg, hvor formanden var moderat, blev der arbejdet og afgivet betænkning. I artiklen »Visnepolitikken« i *Dansk Folkeblad* den 8. december 1882 gjorde redaktøren, Sofus Høgsbro, der samtidig var et af de ledende medlemmer inden for Det Moderate Venstre, udtrykkeligt opmærksom på, at den kurs, i alt fald de moderate fulgte i visnepolitikken, ikke var så landsskadelig, som højrekritikerne påstod: Begravelsen af forslagene var jo ikke endelig. »Hvem kan nægte, at det [Venstre] gik endnu skarpere frem, hvis det nægtede forslagernes overgang til anden behandling? Så var deres liv brat overskåret, medens der nu er mulighed for at behandle dem videre, så snart udvalgenes formænd finder det rigtigt.« I sine erindringer bedyrer de moderates leder i Folketinget, Frede Bojsen, ligefrem, at han ikke så visnepolitikken som et tvangsmiddel; for ham var det blot en ventepolitik; han var nemlig enig med Berg i, at regeringens lovforslag i den nuværende situation ikke ville være tjent med at blive behandlet, fordi de blot ville blive forkvaklede for fremtiden. Helt så uskyl-

dig, som han lader, var Bojsen dog næppe, men i alt fald er det tydeligt, at han ligesom Høgsbro gerne ville afdramatisere visnepolitikken.¹⁶ Derfor skulle den naturligvis heller ikke direkte sættes i forbindelse med det parlamentariske krav. Vel var de moderate blevet stadig mere domineret af de radikale, og vel var de mest fremtrædende ledere Berg og Hørup, men de var godt klar over, at skulle man holde sammen på den brogede flok af venstremænd, skulle hovedkravet slet og ret være Estrups afgang – uden nogen særlig præcis angivelse af, hvem der skulle i stedet for ham. Hørup, der var en mester i på en gang at kunne formulere sig radikalt og moderat, havde således held til i sin grundlovstale på Frederiksberg – kort før valget den 25. juni 1884 – både at give indtrykket af, at et fuldstændigt magtskifte ville følge efter den forventede venstrevalgsejr, samtidig med at hans udtalelser kunne udlægges på den måde, at han også ville opfatte det som tilfredsstillende, hvis regeringen blot gik af. Et systemskifte ville i alle tilfælde komme, sagde Hørup, for i folkets ånd, tidens krav, demokratiets fremskridt var der en magt, som bar den, der troede derpå, så der til sidst ingen bærende magt var i landet uden denne. Hvornår dette ville være fuldbragt, fremgik ikke. Tættest på en forudsigelse af regeringens fald kom Hørup måske med disse ord, der på den anden side ikke behøvede at betyde, at den nye regering blev en venstregering: »At et ministerium falder, det er kun et symbol, ligesom det er et symbol, at flaget falder på en erobret fæstning.« Helt sikker på, at regeringen ville holde sig på lovens grund og gå af efter dens forventelige valgnederlag, var han dog ikke, som hans sidste bemærkninger viser: »Mit leve for fædrelandet skal være et leve for, at den offentlige mening må hævde sin myndighed med lovens stille magt, så længe man bøjer sig for loven, men med et ærekært folks ubøjelige vilje, når man med list eller vold vil bryde hegnet og nægte folket dets retmæssige krav på fremskridt og udvikling.«¹⁷

Valget i 1884 blev en katastrofe for Højre og kom til at bekræfte indtrykket af, at selv København, der hidtil havde været en højrehøjborg, var ved at falde. I de københavnske valgkredse sejrede oppositionen – herunder Socialdemokratiet, der vandt to mandater – i halvdelen af kredsene. Højres gruppe i Folketinget blev reduceret til 19; resten var enten venstremænd, uafhængige venstremænd som Christopher Hage og C.C.V. Nyholm eller socialdemokrater.¹⁸ Samtidig voksede valgdeltagelsesprocenten i de kredse,

16. *Frede Bojsens erindringer*, s. 111.

17. *V. Hørup i Skrift og Tale*, II. s. 3-6.

18. Aage Friis m.fl. (red.): *Schultz Danmarkshistorie*, V, København 1942, s. 317; Jørgen Elklit: *Fra åben til hemmelig afstemning*, Århus 1988, s. 34. Elklit anfører, at Højre vandt 20 mandater, men jeg har ikke kunnet identificere mere end 19 ved en gennemgang af *Rigsdagstidendes* fortegnelse over de valgte medlemmer. *Folketingstidende 1884-85*, sp. 1-7.

hvor der ikke fandt kåring sted, fra 48 ved det første valg i 1881 og 56 ved det andet til 59. Befolkningen var for alvor ved at blive politisk mobiliseret.¹⁹ Dermed blev det naturligvis også vanskeligere at sidde vælgernes dom overhørig. Enten måtte Estrup gå. Eller også måtte han og hans parti gennemføre et statskup.

Blandt venstrepolitikerne var troen på, at det ville komme til et magtskifte, voksende. Selv den forsigtige Hørup begyndte at tro, at denne gang ville det lykkes – i alt fald hvis man kan tro, hvad den radikale politiker V. Pingel skrev om hans humør umiddelbart efter valget i et brev af 9. juli 1884 til Holger Drachmann: »Han er som forvandlet af glæde; den vantro, blaserede, pessimistiske ånd er gået af ham.«²⁰ Det var bestemt ikke kun Hørup, der tvivlede på, at regeringen ville vove at fortsætte. Et pudsig udtryk for stemningen finder man i historikeren og statistikeren Marcus Rubins brevveksling. Hans »penneven«, nationaløkonomen Harald Westergaard, der ikke var nogen ynder af Venstre, skriver humoristisk i et brev af 26. juni 1884: »Hvad skal jeg nu gøre som subskribent på gamle Berlingske, hvis ministeriet går af; thi så bliver det vel til en venstreavis; jeg kommer vist til at sige den af, når føljetonen er ude?«²¹ Lige efter valget forventede visnepolitikens ledende skikkelse, Chresten Berg, oven i købet, at tilbuddet til Venstres politiske ledere om at danne regering var umiddelbart forestående. Han indkaldte de moderate toppolitikere Frede Bojsen, lensgreve Holstein-Ledreborg, Sofus Høgsbro, N.J. Larsen og Harald Holm til et møde og spurgte dem, om de ville være parate til danne regering sammen med ham. Hvis man ellers kan stole på Bojsens erindringer, regnede de dog ikke med, at de ville få budet.²²

Dagen efter valget i Danmark fik Venstre i Norge, der også kæmpede for det parlamentariske princips sejr, sin vilje med dannelsen af regeringen Sverdrup. Det styrkede yderligere forventningen i Danmark om et regeringsskift. Da den nye norske statsminister kort efter aflagde et besøg i

19. Jørgen Elklit 1988, s. 97. Man kan måske synes, at 59 procent ikke er imponerende, men det er værd at bemærke, at gennemsnitstallet dækker over, at valgdeltagelsen var meget høj i nogle kredse, hvor en enkelt kreds præsterede en valgdeltagelse på 83, og lav i andre kredse, hvor en enkelt kreds kom ned på 28 procent. Der, hvor resultatet næsten syntes givet på forhånd, var der naturligvis en tendens til lav valgdeltagelse. Omvendt var valgdeltagelsen meget høj der, hvor der – som i nogle københavnske kredse – var spænding om udfaldet. Lægger man alene den gennemsnitlige valgdeltagelse til grund, vil man altså være tilbøjelig til at undervurdere den politiske mobilisering, der har fundet sted.

20. Morten Borup (udg.): *Breve til og fra Holger Drachmann*, III, København 1969, s. 120.

21. Lorenz Rerup (udg.): *Marcus Rubins brevveksling*, I, København 1963, s. 163.

22. *Frede Bojsens erindringer*, s. 129. Vedrørende om man kan stole på Bojsens erindringer, se næste note.

Danmark, benyttede Venstre med Chresten Berg som primus motor lejligheden til at hylde Sverdrup ved en storstilet fest i begyndelsen af august; det var, som Frede Bojsen skriver i et brev til sin partifælle Høgsbro, en heldigt valgt lejlighed til en indirekte demonstration.²³ I alt fald var Bergs hensigt med at hylde Sverdrup tydelig: Han sluttede sin tale for denne med at ønske, »at Sverdrup må opleve, at andre Nordens lande følger Norges eksempel, så at hvert af landene vokser sig stærkt...«²⁴ Et brev af 26. juni 1884 fra direktøren for Udenrigsministeriet, P. Vedel, til A.F. Krieger tyder på, at Sverdrups overtagelse af regeringsmagten i Norge rent faktisk gjorde indtryk i alt fald på de nationalliberale inden for Højre. I brevet skriver Vedel: »Hvad virkning vil et sverdrupsk ministerium have i Sverige... Her kan eksemplet måske virke således, at ethvert mellemstadium må overspringes i tilfælde af et ministerskifte, og at man straks griber til et decideret venstreministerium. Hvad der var muligt før valgene [folketingsvalget den 25. juni 1884], er det ikke længere.«²⁵

Første fase i statskuppet: Regeringen nægter at gå af

Da Rigsdagen genoptog sine møder i november 1884, efter at Christiansborgs brand den 3. oktober havde nødvendiggjort en udsættelse, var det klart, at regeringen ikke havde tænkt sig at gå af. Estrups omdannelse af sin regering i sensommeren med den mest trofaste fæstningstilhænger, den hidtidige departementschef for Forsvarsministeriet Jesper Bahnsøns udnævnelse til krigsminister, viste, at regeringschefen havde besluttet at blive og tage kampen op. Det kom derfor ikke som den store overraskelse, at kongen i trontalen lagde Rigsdagen på hjerte, at det nu gjaldt om »endrægtigt at arbejde for alt, hvad der kan tjene til at fremme landets åndelige og materielle vel« – først og fremmest skulle den ifølge Majestæten »drage omsorg for at sikre landets selvstændighed ved hensigtsmæssige foranstaltninger til dets forsvar«. Klarede man det spørgsmål, ville lovgiverne også kunne få »lykkelig fremgang« i deres øvrige bestræbelser på »at fremme samfundets

23. Brev af 12. august 1884 fra Bojsen til Høgsbro. Hans Lund (udg.): *Sofus Høgsbros Brevveksling og Dagbøger*, II, København 1923, s. 114f; *Frede Bojsens erindringer*, s. 118. I øvrigt lægger man mærke til, at der er en uoverensstemmelse i vurderingen af mødet i Bojsens brev og hans erindringer. Den kan naturligvis skyldes, at medens brevet blev skrevet før mødet, hviler vurderingen i erindringerne på mødets forløb og reaktionen på det i offentligheden. Men mon ikke også erindringerne er præget af en vis bagklogskab?

24. Stenografisk referat i *Morgenbladet* 8.-9. august 1884.

25. Aage Friis og Just Rahbek (udg.): »A.F. Kriegers, D.G. Monrads og P. Vedels indbyrdes Brevveksling 1846-1888«, *Danske Magazin*, 7. Række, III, 1940, s. 331f.

velvære og heldige udvikling«. ²⁶ Fæstningsbyggeriet var hermed sat øverst på den politiske dagsorden. Når regeringen med Estrup og fætterten, kulturminister Jacob Scavenius, som de drivende kræfter og Landstingets Højre med Henning Matzen i spidsen valgte konfrontationen med Venstre, var grunden for det første, at regeringen mente, at den kunne samle folkelig tilslutning ved at føre en løsning af forsvarsproblemerne frem som den sag, som den stod og faldt med. Her kunne dens tilhængere påberåbe sig, at der var noget, der var vigtigere end en nøjagtig overholdelse af grundloven, nemlig landets frelse. Regeringsmedlemmerne, ja selv Henning Matzen, sagde det vel ikke så direkte, for planen var at gennemføre et skjult eller i alt fald snigende statskup, således at man i det mindste kunne bilde sine egne vælgere ind, at man stadig stod på forfatningens grund. Til gengæld kom det meget klart frem på Højres delegeretmøde i december 1884. Her slog den gamle nationalliberale kæmpe Carl Ploug, der nu spillede en vigtig rolle som højrelandstingsmedlem og leder af den arbejdervælgerforening, som Højre havde stiftet i København i 1881, ganske vist til lyd for, at regeringen skulle afholde sig fra provisoriske finanslove, hvis de gik ud over grundlovens grænser. Ploug synes at have forestillet sig, at hvis der blev problemer med at opnå enighed mellem Landstinget og Folketinget om en ordinær finanslov, skulle regeringen søge at løse problemet gennem en midlertidig finanslov. Blev det en provisorisk finanslov, skulle den have samme karakter som i 1877. Kun udgifter, som såvel Landstinget som Folketinget begge havde samtykket i, skulle opføres i den provisoriske finanslov. Men han blev imødegået af en anden delegeret, proprietær Matzen, der fik en bragende tilslutning blandt de delegerede til denne udtalelse: »... vi er ikke kommet sammen for at holde grundloven, men for at værgе landet... om den tid skulle komme, da det stod klart for os, at enten skulle vi ofre friheden, eller også ville landet blive ødelagt, vil der dog vistnok ikke være en mand, uden at han i det tilfælde vil sige: Bort med loven, vi holder på landet, thi det er landet, loven skal værgе, og ikke omvendt.« ²⁷ Den anden grund var uden tvivl, at Venstre begyndte at slå revner. Under valgkampen var det lykkedes Hørup og Berg at skjule, at samarbejdet mellem dem knirkede ganske alvorligt, efter at Berg ved udgangen af 1883 havde smidt sine medudgivere, Hørup og Edvard Brandes, ud af *Morgenbladet*. I august måned 1884 havde Berg under et kort møde på Rigsdagen foreslået, at de to venstrepartier, hans eget, Folketingets Venstre, og Det Moderate Venstre, skulle sammenslutes i ét parti, kaldet Danmarks Venstre. Det var der dog ikke flertal

26. *Folketingstidende 1884-85*, sp. 11f.

27. *Ugeblad for Danmarks Højreforeninger* 25. september 1885; Th. Thaulow 1940, s. 197.

for i hans egen gruppe, men han var dog kommet igennem med, at samarbejdet mellem de to grupper skulle styrkes gennem et fælles delegeretmøde. Da Rigsdagen mødtes i november måned, stillede han igen sit sammenlægningsforslag, og da han på ny kom i mindretal, brød de politikere, der havde stemt for hans forslag, ud af Folketingets Venstre – det drejede sig om 20, medens 25 blev tilbage under ledelse af Hørup og Brandes – og sluttede sig sammen med de moderate i Danmarks Venstre. Der kan næppe være anden grund til, at Berg igen stillede sit forslag, end at han ønskede en del af sin egen partigruppe udskilt. For hvad enten han havde fået flertal i anden omgang eller ej, ville resultatet i alle tilfælde være blevet splittelse. Efter de bemærkninger, han havde ladet falde på et politisk møde i Vemmelev i september måned, hvor han vendte sig mod dem, der med klamme hænder borttager hjerternes varme, Brandes og Hørup, dvs. de, der fulgte Det Europæiske Venstres ideer,²⁸ måtte han være klar over, at han med sit fornyede forslag om sammenlægning ville afskære den radikale hale. På den anden side blev forløbet ikke optimalt, for det ville naturligvis have stillet Berg langt stærkere i Danmarks Venstre, hvis der havde været flertal for hans sammenlægningsforslag, hvorefter nogle enkelte venstrefolk ville have skilt sig ud – herunder Brandes og Hørup. Inden for historieforskningen har man ment, at Bergs motiv til at handle, som han gjorde, var, at han ønskede at vise hoffet og Højre, at han var blevet en så moderat mand, at man godt kunne betro ham og partiet Venstre at danne regering. Hvis det var det, der var målet, må man konstatere, at Berg nærmest opnåede det stik modsatte. En streg i regningen var det også, at den avisløse tid ikke varede længe for Hørup og Berg. Allerede den 1. oktober begyndte de udsendelsen af *Politiken*, organet for den højeste oplysning, som Edvard Brandes skrev i sin introduktion til bladet.²⁹

Da Estrup stadig var fortunlet af det slag, som valgnederlaget gav ham, havde han trods alt ikke et øjeblik spekuleret i at overdrage regeringsmagten til Venstre. For ham var alternativet en anden højre regering eller et forretningsministerium, der kunne fremme splittelsen inden for Venstre og skabe mere samling i Højre. Tankegangen var den, at hvis man gav efter for Venstres krav om den nuværende regerings tilbagetræden, ville den grund, der blev angivet for visnepolitikken, Estrups person, være borte. Hvis Venstre alligevel fortsatte visnepolitikken, ville flere af de menige politikere i Venstre, der hidtil godtroende havde ladet sig trække rundt ved næsen, ind-

28. Frode Aagaard: *C. Berg. En dansk Politikers Levnedsløb*, København 1929, s. 130.

29. Claus Friisberg: »Edv. Brandes mellem Hørup og Berg 1880-84«, *Historie*, Ny række IX, 3, 1971, s. 430ff; Troels Fink 1986, I, s. 277ff.

se sagens rette sammenhæng og falde fra. Lagde Venstre derimod visnepolitikken på hylden, selv om den nye regeringschef udgik fra Højre, ville der også opstå splittelse i partiet under arbejdet med konkrete reformer. Disse tanker udviklede Estrup i et brev, han antagelig sendte omkring 1. juli til sin gamle chef i regeringen 1865-69, grev Frijs-Frijsenborg.³⁰ Imidlertid var Estrup ikke særlig varm på tanken om at overgive regeringsmagten til en partifælle. Han delte ganske givet den vurdering, som Jacob Scavenius gav udtryk for i et brev, han sendte til ham ca. fire uger efter valget: Stillede man f.eks. general Thomsen, der var medlem af Folketinget, i spidsen for en anden højreregering og gav den et liberalt anstrøg, ville der langt fra komme noget bedre ud af det. Scavenius ville slet ikke tale om den nationalliberale Klein og den liberale C.C.V. Nyholm. Med Dinesen som hjemmelsmand kunne Scavenius i øvrigt fortælle, at den nederlagsstemning, der havde rådet i København inden for højrekredsene, var ved at blive afløst af fornyet kampmod.³¹ General Thomsen havde tidligere vist, at han kunne forhandle med Frede Bojsen. Det var de to, der i 1880 havde aftalt en hærreform,³² så en udnævnelse af Thomsen ville ganske givet have betydet, at der ville være kommet gang igen i reformvirksomheden. Men det ville også have betydet, at der ikke ville være blevet bygget en fæstning omkring København, og sandsynligvis også, at de moderate var kommet i regering efter en kortere tid. Det ville have været meget svært at holde dem ude, når de både viste deres duelighed som fornuftige politikere og stod så stærkt i Folketinget, som de gjorde. Det, Estrup og hans regeringsfæller kunne konstatere, var, at det slet ikke var nødvendigt for ham at gå som regeringsleder for at fremkalde splittelse inden for oppositionen. Splittelsen var i alle tilfælde på vej. Det var antagelig det, han hentydede til under Folketingets debat den 19. november 1884 om Bojsens ørkesløshedsdagsorden: For her sagde han drillende til socialdemokraten P. Holm, at hvis oppositionen fulgte hans (Estrups) råd om at forhandle positivt, ville det måske have sine vanskeligheder »at samle sig med en sådan styrke om bestemte spørgsmål, at den derved kunne skaffe sig adkomst til at træde i stedet for regeringen.«³³

Det interessante ved Estrups brev til Frijs og Scavenius' til Estrup er blandt andet, at såvel Estrup som Scavenius godt er klar over, at alene den omstændighed, at Estrup trådte tilbage og lod en anden højreregering eller

30. Brevet kendes kun i koncept. Citeret efter Troels Fink 1986, I, s. 291.

31. Brev af 22. juli 1884 fra Jacob Scavenius til Estrup. Estrups arkiv på Skaftøgaard, her citeret efter Sigurd Rambusch: *Jacob Scavenius*, Århus 1988, s. 115.

32. *Frede Bojsens erindringer*, s. 97-99.

33. *Folketingstidende 1884-85*, sp. 146-148, citatet sp. 147.

et forretningsministerium³⁴ afløse sig, måske ville være tilstrækkeligt til, at Venstre opgav visnepolitikken. Det synes at vise, at han faktisk havde opdaget, at Venstres minimumskrav til regeringsdannelsen havde ændret sig. Når han valgte at blive siddende, kunne han og hans støtter altså ikke med rette hævde, at de sagde nej til hans afgang, fordi Venstre i strid med grundloven forlangte folketingsparlamentarisme. Det fik dog ikke Højre til at holde op med i propagandaen at påstå, at det var tilfældet. På Højres delegeretmøde den 10. december 1884 vedtog man således en resolution, der afviste Venstres krav om folketingsparlamentarisme og i øvrigt betegnede visnepolitikken som grundlovsstridig.³⁵ Selv om Højre gav det udseende af, at Venstres krav var folketingsparlamentarisme, mente partiet (og regeringen), at alene det at stille krav om et regeringsskift og søge det gennemtvunget ved hjælp af visnepolitik betød et brud på grundloven. Ligeegyldigt hvordan den parlamentariske situation udviklede sig, og hvor stort et valgnederlag det parti, som regeringen støttede sig til i Folketinget, led, var det kongens suveræne afgørelse, hvem han ville have til regeringschef. Det var budskabet i den adresse, højreflertallet i Landstinget vedtog i marts 1883 som svar på Folketingets adresse: Majestæten havde »en uomtvistelig ret« til at udnævne de rådgivere, han ønskede, hvorfor venstreflertallet i Folketinget ikke havde andet at gøre end at tage til efterretning, hvem der var ministre, og forhandle med disse.³⁶ At gøre sin stillingtagen til de forslag, regeringen forelagde, afhængig af, hvem der havde regeringsmagten, var utilstedeligt. Allerede i 1877 havde Nellemann formuleret standpunktet, at kongen frit valgte sine ministre.³⁷ I rigsdagssamlingen 1884-85 nægtede Estrup overhovedet at gå ind i nogen diskussion om sin forbliven eller ej, ligesom han heller ikke ville forklare, hvad der var grunden til, at han stadig var konseilspræsident og tilsyneladende agtede at forblive på denne post. Under førstebehandlingen af finanslovsforslaget for 1884-85 den 12. november havde Venstres ordfører, Holstein-Ledeborg, efter at have gjort opmærksom på, at der ikke var udsigt til, at Folketinget ville bevilge penge, som det også sidste år havde sagt nej til, f.eks. spurgt: »... er det ministerens [Estrups] mening blot at stille disse bevillinger for derigennem at vise, at det er hans ønske at få dem, men når han ikke kan få dem, da selv at trække

34. Med forretningsministerium mener Estrup næppe det samme som i dag. Det ville ikke give nogen mening at foreslå et forretningsministerium, der ikke måtte tage politiske initiativer. Det ville i alt fald spille magten over til Venstre. Det, han mener, er vel snarere en slags upolitisk ministerium af ansatte folk.

35. Th. Thaulow 1940, s. 197.

36. *Rigsdagstidende 1882-83. Forhandlingerne paa Landstinget*, sp. 1101, Tillæg A, sp. 2419.

37. Jf. den forestilling, der ledsagede den provisoriske finanslov, der blev udstedt den 12. april 1877, og som var skrevet af Nellemann. *Ministerial Tidende*, 1877 B, s. 327-331.

sig tilbage som en passende sortie?» Men han modtog hverken noget svar på dette eller de andre spørgsmål, han havde stillet.³⁸ Under debatten den 19. november 1884 havde konseilspræsidenten ganske vist genvundet mødet, men havde, sagde han, ikke noget nyt at sige, eftersom der ikke var fremkommet noget nyt: »Min stilling over for sagen [visnepolitikken] er ganske den samme, som den var i fjor og i forfjor.« Hertil replicerede Bojsen, at Estrup ikke havde helt ret, når han påstod, at han ikke havde haft noget nyt at sige: Han havde nemlig tilkendegivet, at selv efter at han for femte gang – den 25. juni 1884 – havde henvendt sig til vælgerne for at få deres »dom«, og disse »stærkere end nogensinde før havde udtalt, at de misbilligede regeringens politik«, gjorde det ikke indtryk på ham; han ville blive siddende. Estrups karakteristiske svar var: »Mig bekendt har regeringen ikke spurgt vælgerne om noget som helst ved det sidste valg.«³⁹

Helt så brysk afvisende var han dog ikke blandt sine tro støtter. Ved Højres vælgerfest i Kasino den 8. november 1884 havde han allernådigst løftet lidt af sløret for, hvorfor han nægtede at gå af: Han så det som sin opgave af al sin kraft at modsætte sig, at Folketingets forsøg på at gøre sig til eneherre i staten lykkedes. Det var i modstrid med grundloven, hvis løsen var en fri konge over et frit folk. Der var ikke andet at gøre – i betragtning af, at mange vigtige opgavers løsning pressede sig på –, end at parterne fandt sammen i et frugtbart samarbejde om de nødvendige reformer.⁴⁰ I kongens svar på de to adresser, fra henholdsvis Folketinget og Landstinget, han modtog i marts 1885, finder man det samme synspunkt, som Estrup som den, der kontraserede dette svar, naturligvis havde ansvaret for: »... Vort ministerium er ikke nogen gyldig hindring for, at de tvende ting indbyrdes kommer til den nødvendige overenskomst om finansloven. Vi kan ikke uden at opgive den kongen tilkommende forfatningsmæssige stilling lade os sætte det vilkår for en finanslovs vedtagelse af Rigsdagen, at vi skal afskedige vort ministerium.« Med formuleringerne i 1884 og 1885 lagde Estrup sig på et mere ekstremt synspunkt, end Landstinget havde gjort i sin adresse i 1883. Trådte han tilbage som regeringschef, ville det efter Venstres jordskredssejr og dets totale overvægt i Folketinget være det samme som at give efter for kravet om folketingsparlamentarisme. Landstinget lå helt på linje med ham i 1885, da det i marts måned som svar på venstrefolketingsflertallets advarsel mod broderkrig fastholdt, at Venstre alene var ude på at gennemtvinge folketingsparlamentarismen: »Den strid, der er op-

38. *Folketingstidende 1884-85*, sp. 26-48, citatet sp. 48.

39. *Folketingstidende 1884-85*, Estrup, sp. 146f, Bojsen og Estrup, sp. 154f.

40. *Morgenbladet* 15. november 1884.

kommet mellem Folketinget på den ene side og Deres Majestæts ministre med Landstinget på den anden side, er ikke ny, men mindst tolv år gammel. Dens udspring er Folketingets af grundloven uhjemlede, med vort tokammersystem uforenelige påstand, at ministeriet altid skal være i overensstemmelse med det af den almindelige valgret udgåede ting, det vil sige, at dets sammensætning ikke skal bestemmes af Deres Majestæt, men være afhængig af Folketingets flertal.«⁴¹

Det korte af det lange var, at Estrup under ingen omstændigheder ville gå af, og at hans såvel som andre ledende højrefolks argumentation havde en tendens til at skifte: Når det ene argument var brugt op, fandt man et nyt. I foråret 1883 havde han afvist at vige for den mistillidsdagsorden, Folketinget på forslag af Frede Bojsen vedtog på sit møde den 3. april: »Da tilvejebringelsen af den fornødne enighed om ordningen af landets forsvarsvæsen kræver en regering, der gør dette spørgsmåls løsning til sin alvorlige opgave, går tinget over til dagsordenen.« Som grund havde han angivet, at han syntes, »at denne fordring i det her foreliggende tilfælde er endnu mere uberettiget end sædvanlig, idet den ikke engang støtter sig på, at der har samlet sig et oppositionelt flertal om et positivt program... Flertallet har kun samlet sig om det rent negative at afvise regeringens forslag; der er ikke fremkommet noget, der endogså blot ligner et positivt program fra flertallets side... Men når forholdet skulle være dette, at fra et flertals side, som kun er enigt om, hvad det ikke vil, men ikke er enigt om, hvad det vil, bliver i hvert tilfælde den fordring: ... Gå din vej, for at jeg kan komme til, fuldstændig uberettiget.«⁴² Denne begrundelse var nu skudt i baggrunden, vel blandt andet fordi Venstre faktisk stod samlet op til valget og efter valget i 1884, selv om nogle omrokeringer som nævnt var på vej inden for Venstre på foranledning af Berg. Nu hamrede Højre løs på Venstre, fordi det krævede folketingsparlamentarisme. Det passede faktisk ikke: Venstre forlangte et konstitutionelt ministerium. Under debatten den 18. marts 1885 om en ny adresse til kongen slog Venstres ordfører, grev Holstein-Ledreborg, således fast, at Venstre naturligvis ikke forlangte, at Højre godkendte den politiske opfattelse, som oppositionen bestandig havde gjort gældende, i sin fulde skarphed. Dets krav var alene, at man skulle vende tilbage til den forudsætning, som grundloven byggede på: »Til lovlige tilstande og lovlig

41. *Folketingstidende 1884-85*, sp. 1533-1538. I almindelighed blev Frede Bojsen tillagt forfatterkabet, men ifølge hans erindringer skulle det have været den nationalliberale C.St.A. Bille, der havde været medlem af Folketinget til 1880 og nu var amtmand, der havde skrevet den. *Frede Bojsens erindringer*, s. 134f.

42. *Folketingstidende 1882-83*, Bojsens tale, sp. 3202-3212, selve dagordensforslaget, sp. 3212, Estrup, sp. 3236f, vedtagelsen, sp. 3515f.

udvikling hører begge tings overensstemmende vilje.«⁴³ I den øjeblikkelige situation var kravet om folketingsparlamentarisme ikke ultimativt, ja det blev ikke engang stillet. Kravet var en regering, der kunne komme overens såvel med Folketinget som Landstinget og kongen. Holsteins tale var meget lang, og hans afstandtagen fra kravet om folketingsparlamentarisme var vagt udtrykt. Tingen blev jo ikke nævnt ved dens rette navn. Så det kan måske ikke overraske, at Højres ordfører, general Thomsen, ikke bed mærke i, hvad han sagde, eller – snarere – bevidst misforstod det. I alt fald fortsatte Højre under debatten med at køre frem med påstanden om, at Venstre ønskede Folketingets enedominans.⁴⁴ I sit gensvar forsøgte Holstein at sige det tydeligere: »Det, vi siger, er ..., at en regering for at kunne fremme landets vel og interesser bør kunne arbejde sammen med Rigsdagen, med andre ord være en *grundlovsmæssig* regering.«⁴⁵ Selv om det naturligvis er evident, at ordføreren med sin betoning af grundlovsmæssig (som står kursiveret i *Rigsdagstidende*) klart siger, at folketingsparlamentarismen ikke var på Venstres dagsorden lige for øjeblikket, kvier han sig dog stadig ved at *undsige* kravet om folketingsparlamentarisme. Årsagen hertil var, at der var forskellige opfattelser blandt Venstres folketingsmedlemmer. Tredjemanden i den radikale gruppe, Jens Busk, betonedede således, at det, at han var medforslagsstiller til adressen, ikke betød, at han på nogen måde ville slå ind på noget nyt. Adressen var i konsekvens med Venstres hele politik siden 1870, hævdede han.⁴⁶ Baggrunden for signalforvirringen var altså uenighed blandt Venstres repræsentanter i Rigsdagen. De kunne nok blive enige om at lade være med at omtale kravet om folketingsparlamentarisme, men direkte adspurgt havde de svært ved at tage klart afstand fra det. Det var naturligvis en foræring til de politiske modstandere, men reel indflydelse havde det næppe. Estrup ville i alle tilfælde være blevet siddende.

Der er ingen tvivl om, at Estrups vægning ved at træde tilbage under de foreliggende omstændigheder var det første skridt i det statskup, der fandt sted i 1884. Ifølge grundloven og den forfatningssædvane, der havde udviklet sig siden grundlovens vedtagelse i 1849, havde han ikke andet at gøre efter sine mange valgnederlag. Der stod intet i grundloven om, at kongen frit udnævnte sine ministre. I såvel Junigrundloven som den reviderede grundlov fra 1866 stod der alene, at han udnævnte dem, hvilket slet og ret betød, at når der blev truffet en beslutning om udnævnelse af en regering, skulle den både have kongens og en ministers (den nye statsministers) underskrift.

43. *Folketingstidende 1884-85*, sp. 1555.

44. Jf. Højres ordfører, general Thomsen. *Folketingstidende 1884-85*, sp. 1562-1571.

45. *Folketingstidende 1883-84*, sp. 1610.

46. *Folketingstidende 1884-85*, sp. 1609f.

Heri lå der ikke, at kongen skulle have en specielt stor indflydelse; bestemmelsen om, at kongen som ansvarsfri ikke kunne handle på egen hånd ved udnævnelsen af en statsminister, men skulle have en ministerunderskrift var fuldstændig parallel til den, der gjaldt i lovgivningsanliggender. I grundlovens paragraf 2 stod der, at den lovgivende magt lå hos kongen og Rigsdagen i forening. Efter det skulle man have troet, at kongens indflydelse på lovgivningen var stor, men reelt lå den først og fremmest hos Rigsdagen og regeringen, der naturligvis igennem sin ret til at stille lovforslag og sit herredømme over administrationen også fik en del indflydelse på lovgivningen. Kongens magt indskrænkede sig alene til at nedlægge veto mod de vedtagne love, en magt, han kun brugte i ringe omfang indtil 1866 og derefter overhovedet ikke. Som kongens magt kun var ringe i lovgivningsanliggender, trods den flotte formulering af paragraf nr. 2 i grundloven, var det også meningen, at den skulle være ringe ved udnævnelse af et ministerium. Det lå simpelthen i den omstændighed, at han var ansvarsfri. Det politiske system, man havde indført med Junigrundloven, skulle virke på den måde, at regeringer skulle dannes/regeringsmedlemmer udnævnes på basis af deres politiske indsats og styrke i Rigsdagen. Heri lå ganske vist ikke, at kongen, når han udpegede sine ministre, skulle gøre det således, at regeringen var i overensstemmelse med Rigsdagens politiske flertal. Men han og hans politiske rådgivere skulle forsøge at danne en regering, der – som indenrigsminister P.G. Bang sagde i den grundlovgivende rigsforsamling den 8. marts 1849 – naturligvis skulle kunne samarbejde med repræsentationsorganet, men det var ikke ensbetydende med, at Rigsdagen dermed suverænt bestemte, hvem der skulle sidde i regeringen, for »... sædvanligvis viser det sig – og også her har det måske allerede vist sig –, at det just ikke altid er de mænd, der bliver valgt til ministre, som ville være blevet valgt, hvis herom skulle votes i Rigsdagen.«⁴⁷ Bangs indlæg sigtede på at fremhæve kongens indflydelse, men ikke desto mindre fortæller det, at han, der sammen med kultusministeren J.N. Madvig tegnede Novemberministeriet i grundlovsdebatterne, overhovedet ikke havde forestillet sig, at kongen i sin udnævnelse af ministre var fuldstændig suveræn.

Da Estrup tiltrådte, var det en etableret forfatningssædvane, at en regering, som Rigsdagen eller et af de to lovgivningskamre havde mistet tilliden til, måtte træde tilbage. Dette forfatningsspor kom man allerede ind på, før en grundlov var blevet vedtaget, men efter at kongen havde erklæret sig for

47. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen 1848-49*, P.B. Scavenius' indlæg, sp. 1789-1793, Bangs, sp. 1794f; jf. i øvrigt Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*, I, København 1892, s. 410f.

ansvarsfri. Da det første ministerium Moltke-Bregentved trådte tilbage 15. november 1848 for at blive afløst af et nyt ministerium, ledet af den samme premierminister, men uden deltagelse af de tre nationalliberale ministre, der i høj grad havde tegnet ministeriets profil, A.F. Tscherning, D.G. Monrad og Orla Lehmann, plus udenrigsministeren, grev F.M. Knuth, skete det, efter at der i den grundlovgivende forsamling var tilkendegivet stor utilfredshed med regeringens udenrigspolitiske kurs, specielt med den instruks, som regeringen så ud til at ville give den danske gesandt ved de forhandlinger med Storbritannien som mægler, der skulle finde sted i London; ikke mindst Monrad og Lehmann gjorde sig til talsmænd for, at instruksen som en sekundær mulighed skulle åbne op for en forhandling om en deling af hertugdømmet Slesvig. Da Frederik VII udnævnte Novemberministeriet, var det ikke noget, han blot selv fandt på. Der forelå en politisk situation, i hvilken meningstilkendegivelserne i den grundlovgivende forsamling spillede en afgørende – om end ikke den eneste – rolle.⁴⁸ I 1854 afskedigede den samme konge regeringen A.S. Ørsted, efter at denne var blevet utvetydigt undsaet af den samlede rigsdag og havde tabt det valg, hvor den indankede sin sag for vælgerne. Det skete oven i købet i en situation, hvor ministrene kun var delvis ansvarlige over for den danske rigsdag på grund af Januarkundgørelsen 1852 og udstedelsen af en fællesforfatning tidligere på året (1854).⁴⁹ Frijs af Frijsenborg trådte tilbage i 1870, da Folketinget havde nedstemt en bevilling på finansloven, som han insisterede på.⁵⁰ Såvel konseilspræsident Holstein-Holsteinborg (1870-74) som hans efterfølger, Fønnesbech, afgik, da det viste sig, at folketingsflertallet ikke ville samarbejde med dem. Hvad der yderligere taler for, at en regering, der mistede et af kamrenes eller begge kamres tillid, skulle gå, var de udtalelser, der som nævnt faldt, da den grundlovgivende forsamling debatterede spørgsmålet om udpegelsen af ministre og kongens rolle i den forbindelse. Her var de udtalelser, som talsmanden for grundlovsudvalget, A.F. Krieger, fremkom med, nok af endnu større betydning end P.G. Bangs, fordi det var hans opgave så bredt som muligt at dække den opfattelse, der var kommet til udtryk i dette udvalg. Under debatten den 8. marts 1849 sagde Krieger beroligende til højremanden P.B. Scavenius, der ikke ønskede Kongeloven ophævet, at der ikke var tale om, at grundloven indførte parlamentarisme. Kongen ville stadig have indflydelse på, hvem der kom til at sidde i regeringen, men på

48. Claus Friisberg: *Orla Lehmann – Danmarks første moderne politiker*, Varde 2000, s. 296, 311.

49. Claus Friisberg: *Kampen om Danmark. Orla Lehmann og det nationale demokrati*, Varde 2002, s. 92ff.

50. *Frede Bojsens erindringer*, s. 46.

den anden side indrømmede han dog også – hvad der er mest relevant i denne sammenhæng –, at »intet ministerium kunne holde sig, når det viste sig, at det var, ikke i en uopløselig modsætning, ikke i en kamp på liv og død, men kun i strid med majoriteten i folkerepræsentationen«. ⁵¹ I den givne sammenhæng anlagde Krieger – for at imødegå P.B. Scavenius' kritik – altså den mest konservative tolkning af, om grundloven indførte parlamentarisme. Men selv efter den er det klart, at de, der vedtog den endelig grundlov, var af den opfattelse, at nok skulle kongen spille en selvstændig rolle ved udnævnelsen af en regering, men hans magt gik ikke så langt, at han skulle fastholde en regering, der var kommet i et håbløst modsætningsforhold til folkerepræsentationen.

Et andet forhold, der viser, at grundloven forudsatte, at en regering, der havde mistet repræsentationens tillid definitivt, skulle gå af, var, at grundloven havde udstyret konseilspræsidenten med en opløsningsret. Meningen med denne var, at han kunne indanke sin sag for folket, hvis han ikke kunne få den politik igennem, som han havde søgt repræsentationens tilslutning til, eller hvis han havde fået en mistillids erklæring fra Rigsdagen. Det var det, konseilspræsident Bluhme gjorde i maj 1852, da han havde vanskeligheder med at få arvefølge loven igennem i den form, han ønskede den, og igen i januar 1853, da Folketinget havde givet toldloven et indhold, han ikke brød sig om. Begge gange havde han succes, idet han efter valgene fik de to love igennem med det indhold, han ønskede. ⁵² Derimod glippede det som nævnt for Ørsted i 1854. Da Folketinget i efteråret 1873 nedstemte finansloven, søgte konseilspræsidenten, Holstein-Holsteinborg, at få Folketinget på bedre tanker ved at opløse det. Selv om Venstre faktisk lige bevarede sit flertal, gav det sig alligevel på grund af et ubetydeligt mandattab og undlod igen at forkaste finansloven. Det tog det skuffende valgresultat som udtryk for, at befolkningen ikke ønskede dette kampmiddel benyttet. Så sent som i samlingen 1874-75 truede konseilspræsident Fønnesbech med, at hvis Folketinget vedtog en mistillidsdagsorden til kultusminister Worsaae, der havde givet en skolelærer Andersen en tilrettevisning, fordi han havde betegnet Christian IX som »den, der kalder sig konge«, ville han udskrive valg. ⁵³ Det er oplagt, at systemet hvilede på, at hvis regeringen vandt et opløsningsvalg efter at have gjort et spørgsmål til et kabinetsspørgsmål eller have modtaget et mistillidsvotum, blev den siddende og gennemførte den politik, Folketinget havde afvist før valget. Hvis vælgerne ikke gav den

51. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen 1848-49*, sp. 1798-1800.

52. Claus Friisberg 2002, s. 66ff.

53. *Folketingstidende 1874-75*, sp. 1144ff; *Frede Bojsens erindringer*, s. 65f.

medhold, måtte den træde tilbage. I og med at Estrup nægtede at gå af, når han havde lidt nederlag ved opløsningsvalg, som han så ganske eftertrykkeligt gjorde det i 1881 og 1884, havde han spillet sig det middel af hænde at kunne gøre et spørgsmål til et kabinetsspørgsmål. Det var denne uholdbare situation, der gjorde det muligt for Hørup så grundigt at håne regeringschefen i sin Hvad-skal-det-nytte-tale. Estrups optræden var et brud på forfatningens forudsætning, at en regeringschef skulle kunne gøre spørgsmål til kabinetsspørgsmål og skulle kunne anvende opløsningsvalgene som et kampmiddel, hvor et nederlag for regeringen ved valget naturligvis betød dens tilbagetræden.

Konklusionen er, at den danske grundlov såvel som forfatningssædvanen placerede regeringsdannelsen midt imellem to yderpunkter: at kongen frit udnævnte sine ministre, og at parlamentarismen havde vundet indpas. Dette forbrød Estrup sig groft imod, da han og hans regering proklamerede, at kongens ret til frit, dvs. uden hensyntagen til den politiske udvikling, at udnævne sine ministre, var forfatningens kernepunkt. Hvor forløjet og ude af trit med den faktiske forfatningsudvikling denne erklæring var, fremgår af, at den kun skulle gælde for Venstre, ikke for Estrup selv. I forfatningen stod der udtrykkeligt, at kongen udnævnte *sine ministre* – ikke sin regering. Det måtte, hvis man anlagde det syn på kongens frie udnævnelsesret, som justitsministeren f.eks. havde gjort sig til talsmand for, betyde, at kongen også frit udnævnte de enkelte ministre. Men sådan fungerede systemet ikke under Estrup. Kongen kunne få lov at udnævne ham, hvorefter han suverænt afgjorde, hvem han ville have som ministerkolleger. Grunden til, at Estrup holdt så stærkt på, at det var ham – ikke kongen –, der suverænt afgjorde regeringens sammensætning, var naturligvis, at Estrup mente, at han ikke kunne regere optimalt, med mindre han sammensatte sin regering ud fra politiske og saglige hensyn, som man så det, da han udpegede Bahnsen til krigsminister i 1884, Goos til justitsminister i 1891 osv. Den politiker, der udkæmpede en så hård kamp for at afværge parlamentarismen, var på denne måde med til at rydde vejen for den, eftersom en grundlæggende forudsætning for, at dette system kan virke, er, at en regeringschef selv sammensætter sit ministerium, så det kan stå som den kollektivt ansvarlige enhed, det skal være, for at det parlamentariske princip kan fungere. Hørup havde ganske ret – som ikke mindst Estrups brev til Frijs den 1. juli 1884 og Scavenius' af den 22. juli til Estrup viser –, da han den 16. april 1894 i en leder i *Politiken* beskrev Estrups adfærd på denne måde: »Hr. Estrup så straks, at kampen mod parlamentarismen først da ville blive helt god at sidde på, når den blev skåret således til, at ministerskifte overhovedet var parlamentarisme, og af det onde, også når det skiftede inden for Højre. Dette

var en hel revolution i Højre... Således fæstnedes den regeringsgrundsætning, ved hvilken hr. Estrup har holdt sig i nitten år. Parlamentarismen var ikke blot et venstreministerium, men ethvert andet ministerium end ministeriet Estrup, og at bekæmpe parlamentarismen var at holde på Estrup.« Hørup kalder det en revolution – vel i betydningen en grundlæggende ændring. Det er måske så meget sagt; men det blev det første skridt til et statskup: Det ene trak det andet med sig. Regeringen Estrup og Højre kunne ikke blive ved med at leve med at have en regeringsmagt, der var blevet en tom skal. Men den eneste måde, på hvilken Estrup på en gang kunne fortsætte som chef i regeringen og give den magt, var ved – på tværs af grundloven – at rejse den ideologiske fane og under dette banner gennemføre nogle mærkesager for Højre, selv om Folketingets flertal vendte tommelfingeren nedad, tilsidesætte Folketingets skattebevillingsret, indsnævre grænserne for ytringsfriheden, gennemføre politiske domme og politisk forfølgelse og oprette ekstraordinære domstole og et militærpoliti.

Hvorfor valgte regeringen 1884-85 til sit statskup? Ud over at Højres nederlag ved folketingsvalget i juni måned 1884 gjorde det nødvendigt, spillede det selvsagt også en rolle, at det hurtigt blev klart, at Venstres svar på, at regeringen ikke trådte tilbage, var en skærpelse af visnepolitikken, som regeringen i forvejen fandt det meget vanskeligt at leve med. Da Frede Bojsen den 19. november 1885 skærpede folketingsflertallets konflikt med regeringen ved at fremsætte denne dagorden: »Idet folketinget efter valget den 25. juni med forøget styrke må fastholde, at en forhandling om reformer med dette ministerium er ørkesløs, går tinget over til næste punkt på dagsordenen«, udtalte han samtidig en sønderlemmende kritik af, at regeringen ikke var gået af efter valget den 25. juni: Regeringen havde troet, at befolkningen ved valget den 25. ville have tilkendegivet sin misbilligelse af visnepolitikken. Men det modsatte havde været tilfældet. Befolkningen var træt af en regering, der »satte al ting til side for det ene hensyn at bevare det nuværende regeringssystem. Derfor lød vælgernes svar simpelthen således: Befri os fra dette ministerium... Det må blive tydeligt, at denne regering har intet at vente, intet at håbe over for dette folketing...« Højesteretsassessor C.C.V. Nyholm, der som Christopher Hage tilhørte den liberale opposition i København uden endnu at have sluttet sig til Venstre, var helt enig i, at regeringen burde træde tilbage: »... jeg tror, at ministeriet med al anerkendelse af det ikke vil kunne vise fædrelandet en større tjeneste end ved at trække sig tilbage... Hvor meget man end vil anerkende ... ministrenes hæderlighed og dygtighed enkeltvis, og hvor lidet man end tvivler om deres rene fædrelandskærlighed og fædrelandssind, så må det være umiskendeligt for alle ..., at regeringen i sin almindelighed ikke er i stand til at regere...«⁵⁴

Hverken Hørup eller Edvard Brandes havde ordet under debatten, men i sin nytårshilsen i *Politiken* den 1. januar 1885 skrev Brandes, at det rette svar på regeringens forbliven måtte være at udsulte den, ikke blot for at visne den bort, men også for at den – så længe den blev siddende – skulle lave så få ulykker som muligt: Det værste, man kunne have, var en regering, der på en gang regerede stærkt og forkert. Langt bedre var en forkert regering, der ikke kunne udrette noget. Og det allerbedste var en regering, der visnede. Derfor var regeringen Estrup for øjeblikket så god, som man nogensinde havde haft den. Derimod – skrev Brandes – var der ikke nogen grund til at erklære storm, for landet var ikke lagt øde, og Venstre var ikke på grund af partiinteresser tvunget til at forcere regeringens afgang. Denne holdning var der antagelig almindelig tilslutning til i både Det Europæiske Venstre og Danmarks Venstre, som i øvrigt stadig var i et snævert samarbejde med hinanden gennem et fællesudvalg, selv om Berg og hans nærmeste tilhængere havde tilsluttet sig Bojsen og Høgsbro og deres folk. Hvad Brandes ikke tog højde for i sin programerklæring, var, at den ganske givet har bestyrket højrefolkene i deres beslutning om at gå videre ad statskuppets vej. I marts måned kunne ingen venstremand være i tvivl om, at det var regeringens plan at gøre sig stærk ved at udsende en provisorisk finanslov, der rummede bevillinger, som Folketinget ikke ville være med til. Ikke desto mindre fastholdt Venstre sin linje; der var næsten heller ikke andet at gøre, både fordi et tilbagetog ville have fået Venstres tidligere erklæringer om at fortsætte visnepolitikken med forøget styrke til at virke hule, og fordi et tilbagetog på sin vis ville have sat regeringen i stand til at tvinge sin vilje igennem på tværs af Folketinget, uden at den formelt havde benyttet sig af ulovlig tvang. Havde Venstre givet sig, ville det, som det i grunden havde været tilfældet, lige fra det første finansprovisorium blev udstedt i 1877, have affundet sig med fortsat at leve under et skin af regelmæssighed. Så var det bedre at leve under et åbenlyst, for som Hørup skrev i *Politiken* efter finansprovisoriets udstedelse: »Vi ser nu, hvad der har været under, og vi vender ikke mere tilbage til dette uværdige spilfægteri.«⁵⁴ Bag denne tankegang lå der formodentlig også en formodning om, at regeringen ville finde det så ubehageligt at overskride grundlovens grænser, at den hurtigst muligt ville søge ind på grundlovens grund igen. Sin indstilling gav Venstre udtryk for i en adresse, som folketingsflertallet vedtog den 16. marts 1885. Heri hed det blandt andet: »Med en regering, der har vilje og evne til at samar-

54. *Folketingstidende 1884-85*, Bojsens tale, sp. 94-98, Nyholm, sp. 102, forslagetets vedtagelse med 63 stemmer mod 18, sp. 155.

55. *Politiken* 3. april 1885, her efter V. Hørup i *Skrift og Tale*, II, s. 36-38.

bejde med Rigsdagen og formår at fremkalde den samstemmende beslutning af alle statsmagterne, der kræves til enhver lov og bevilling, er Folketinget villigt til at forhandle... Store opgaver, der hidtil er standset af den politiske konflikt, venter på deres løsning, og en frugtbar, heldbringende virksomhed vil stå åben for en regering, der magter stillingen og kan vinde Rigsdagens tilslutning. Det beror på Deres Majestæts beslutning, om ... grundlovens bud skal vrides og forvanskes ved sofistiske fortolkninger – for så vidt man ikke drister sig til at tilsidesætte dem – i hvilken den ene yderlighed vil fremkalde den anden, og i hvilken vort lille lands kræfter vil blive opslidt i fortærende broderkrig, *eller* om historien fra dette øjeblik ... skal kunne regne en periode af nyttigt og enigt arbejde til folkets og fædrelandets vel under overholdelse af ånd og sandhed af den grundlov, i hvilken Deres Majestæt og vi ved vor aflagte ed har anerkendt det uantastelige grundlag for det danske folks politiske frihed.«⁵⁶ Venstre var ikke til at rokke fra visnepolitikken, så længe regeringen ikke gik.

Den sidste årsag til, at Højre netop nu valgte kuppets vej, var, at de nationalliberale politikere, der hidtil havde kunnet moderere regeringens politik, omsider var derhenne, hvor de havde mistet så godt som hele deres indflydelse – enten fordi de var faldet som Rimestad i København, eller fordi de havde opgivet ævred og søgt andre politiske græsgange som Hage og Nyholm, eller fordi de – som de stærkt affældige tidligere ministre A.F. Krieger og Andræ – ikke besad fordums styrke. Det er meget sigende, at da lederen af Landstingets Højre, general Haffner, på et møde i landstingsgruppen i august måned spurgte, om man skulle stille sig bag den nuværende regering eller forlange et nationalliberalt eller venstreministerium, gik alle mødets deltagere – bortset fra den københavnske liberale C.A. Broberg – ind for, at man skulle fortsætte med regeringen Estrup. A.F. Krieger og nationalbankdirektør Werner Ussing var ikke til stede.⁵⁷ Grosserer Broberg, der havde tilhørt den samme børsopposition som Christopher Hage, men uden at indtage en så skarpt fronderende holdning i forhold til regeringen som denne, meldte sig ud af partiet den følgende dag. Omsider var det gået i opfyldelse, som Hørup allerede i december 1878 havde fastslået som en realitet – i øvrigt i den samme tale, hvor han udtalte de berømte ord: Ingen over og ved siden af Folketinget – nemlig, at de nationalliberale havde begået en kapitalbrøler ved i deres afsky for Venstre at kaste sig i armene på

56. *Folketingstidende 1884-85*, sp. 1533-1538.

57. Th. Thaulow 1940, s. 196; C.A. Broberg: *Populære politiske Betragtninger og min Udtræden af Højre*, København 1885, s. 25-31. Der lå næppe nogen politisk protest i, at Krieger ikke var til stede. På den anden side er det klart, at han i alt fald ikke ønskede noget grundlovsbrud, for at regeringen kunne fortsætte. *Frede Bojsens erindringer*, s. 134ff.

godsejerne. For nok havde de kunnet holde Venstre væk for magten, men til gengæld var de ved at blive kvalt i godsejernes »kærlige« omfavnelser. De var blevet så svækkede, at da de så, at de ligheds- og frihedsidealene, som de havde fået nedfældet i den grundlov, der i høj grad var deres værk, var i fare, havde de ikke længere den kraft, der skulle til for at vriste sig ud af godsejernes kvælergreb for at forsvare deres livsværk.⁵⁸ En af årsagerne til, at de nationalliberale end ikke overvejede at kræve regeringen Estrups afgang i 1884, var, at de mærkeligt nok synes at have troet på, at kongen faktisk havde indflydelse på, om regeringen fortsatte eller ej. Det tyder den nationalliberale P. Vedels brevveksling med A.F. Krieger i alt fald på. I et brev 26. juni 1884 til A.F. Krieger, der på det pågældende tidspunkt opholdt sig i Norge, skrev Vedel således – efter at have brokket sig over, hvorledes det var lykkedes Estrup i løbet af sin regeringsperiode at forene det splittede Venstre og reducere et mandattal i Folketinget på nogle og fyrrer til 18: »Nu skal vi se, om det ikke vil gøre kongen betænkelig at se sit tro København falde fra, thi jeg ved, at ved sin afrejse [til Wiesbaden] var han fuldt overtydet om, at det aldrig kunne svigte!« Den 4. juli skrev han til vennen: »Hos os har den trodsige stemning hos Estrup efterhånden givet plads for en vis nedslagenhed, navnlig som smitte fra Nellemann... Men jeg tror dog, at alt vil komme an på, hvorledes kongen tager sagen efter sin hjemkomst. Forlanger han, at Estrup skal blive, antager jeg, at denne bilder sig ind, at han har pligt dertil, så meget mere som denne meget nødig trækker sig.«⁵⁹ Formodentlig har Krieger delt Vedels vurdering af kongens betydning – i alt fald indvender han ikke noget mod den. I dag ved vi – blandt andet på grund af Troels Finks undersøgelser af, hvorledes forholdet var mellem kongen og Estrup⁶⁰ – at førstnævnte overhovedet ikke spillede nogen rolle. Ikke ret meget overdrevet kan man sige, at denne, der kun nødtigt havde taget ham til regeringschef i 1875, var blevet som voks i Estrups hænder. Men det var naturligvis en fordel for Estrup, at han – når han ønskede at fortsætte som regeringschef trods den barske lussing, vælgerne havde givet ham – kunne henvise til, at det var kongens vilje, og vel at mærke blive troet af højrefolk – herunder de nationalliberale. Det var medvirkende til, at de stak piben ind, selv om de – som f.eks. Vedels bemærkninger viser – bestemt ikke var glade for Estrup. En anden grund til de nationalliberales passivitet var selvsagt, at de havde meget lidt til overs for venstrealternativet. Trådte Estrup tilbage, var der ingen vej uden om. Så måtte Venstre og dermed Berg til som

58. Referat af politisk møde i *Morgenbladet* den 31. december 1878.

59. Aage Friis og Just Rahbek (udg.) 1940, s. 331, 333f.

60. Troels Fink 1986, I, s. 77ff, II, s. 273ff.

Finalen.

Christen Berg som konen med æggene, efter at den første provisoriske finanslov, der indeholdt udgifter, som Folketinget ikke havde godkendt, var udsendt. Det satiriske ugeblad Punch, der stod på Højres side og ikke kunne blive træt af at latterliggøre venstrepolitikerne, var udmærket klar over, at det betød den endelige afslutning på hans drømme om at blive statsminister. (Punch 9. april 1885, her efter Klaus Mortensen (red.): Uden for murene, København 2002, s. 126).

konseilspræsident. Men netop han stod vel omtrent som det mindst spiselige alternativ af alle på grund af den måde, på hvilken han havde ført sig frem i begyndelsen af 1870'erne, hvor han i anledning af den såkaldte Kældernæssag havde udtalt sig lidet respektfuldt om kongen og oven i købet ved en given lejlighed havde undladt at rejse sig og deltage i udbringelsen af et leve for denne. Siden denne ukloge optræden havde Berg altid haft en

meget dårlig højrepresse. Højres aviser havde sjældent forsømt nogen lejlighed til at tegne billedet af en plump, udannet mand, hvis umådelige selvfølelse kun blev overgået af hans grænseløse ambition efter at blive regeringschef. Typisk er det, at da Christiansborg brændte den 3. oktober 1884, blev en udtalelse i *Morgenbladet*, som Berg ikke havde noget med at gøre: »På denne tomt rejses intet Christiansborg for tredje gang«, tillagt ham, hvorefter en had- og smædekampagne løb af stabelen i Højres blade. Blandt andet bragte de historier om, at Berg, der på det pågældende tidspunkt var Folketingets formand, havde haft mere travlt med at redde sine personlige ejendele ud af formandslejligheden på Christiansborg end med at tage sig af selve slottets tilstand. Hvor urimeligt det end var, er der ingen tvivl om, at denne kampagne var med til at befæste indtrykket af, at en sådan mand kunne man ikke gøre til konseilspræsident.⁶¹ Resultatet var handlingslammelse blandt de nationalliberale politikere og deres tilhængere. Rigsarkivar A.D. Jørgensen, som stod i tæt forbindelse med A.F. Krieger, og som kulturelt og politisk stod på et nationalliberalt grundlag, selv om han i sin historieskrivning bebrejdede de nationalliberale, at de var gået for langt i demokratisk henseende under grundlovsforhandlingerne 1848-49, er et godt eksempel herpå. Han ville på ingen måde indrulleres i den front, der kæmpede mod Venstre, og måtte derfor afslå en indbydelse fra Carl Ploug til at tale på et møde i Højres vælgerforening i Hovedstaden: »Vore indre politiske kampe har i de sidste 8 år for mig kun været genstand for den dybeste bekymring og forargelse, og jeg har derfor ikke på noget punkt kunnet deltage...«, skrev han til Ploug 18. oktober 1885.⁶² På den anden side følte han sig også uendelig stødt af den voldsomhed, med hvilken Venstre for frem under den politiske kamp – hvorfor han i øvrigt med sine kontakter til forskellige højskolefolk, der igen stod i forbindelse med ledende venstrepolitikere, forsøgte at mane Venstre til at optræde mere roligt efter udstedelsen af provisorierne i 1885 og ligefrem i det skjulte arbejdede på at forlige de stridende parter, dog uden held.⁶³ Men grundlæggende delte han den foragtelige holdning, som f.eks. Ploug havde til venstrepolitikere. De havde simpelthen ikke den dannelse og duelighed, der skulle til for at sidde i et lands regering. »Venstre, som det nu er, bugnende af fraser, uden alvor, uden politisk dygtighed, uden den fædrelandskærlighed, som formår at bringe ofre, er umuligt som grundlag for vor fremtid...«, skriver han 20. december 1885 til højskoleforstander

61. *Frede Bojsens erindringer*, s. 66, 127, 131.

62. Harald Jørgensen (udg.): *A.D. Jørgensens Breve*, København 1939, brev 113, s. 151.

63. Harald Jørgensen (udg.) 1939, brev 115, 118 og 120, s. 152f, 155f.

Ernst Trier.⁶⁴ A.D. Jørgensen er så at sige et fuldgyldigt udtryk for den vanskelige situation, de nationalliberale kom i på grund af det tætte samarbejde, de havde med godsejerne, for hvad der drev ham til at søge at trække i trådene bag scenen, var netop, at han følte nogle vigtige principper truet: »Gør, hvad De kan i Deres kreds, kære Trier... Vil vi bevare friheden, må vi give den dette faste rygstød, den er i sandhed hårdere truet, end de fleste tror«, skriver han i samme brev til Trier. Det var ikke kun i Venstre, at man følte, at regeringen efter udstedelsen af provisorierne i 1885 handlede uden for forfatningen og lod hånt om de rettigheder, den gav folket.

Den provisoriske finanslov

Den 2. april 1885 kom konflikten med regeringens udsendelse af en provisorisk finanslov for 1885-86, der indeholdt udgiftsbevillinger, som folketingsflertallet havde sagt nej til. Det måtte være konsekvensen af, at regeringen hermed fik ret til »at opkræve de bestående skatter og afgifter samt til foreløbig at afholde de til statsstyrelsens forsvarlige førelse nødvendige udgifter – heriblandt de udgifter, som er vedtaget af Rigsdagens afdelinger ved finanslovens sidste behandling, dog således at de hovedsummer og særskilte poster, der er opført på det af regeringen fremsatte forslag til finanslov for finansåret 1. april 1885 til 31. marts, ikke overskrides.«⁶⁵ Hvor Landstinget og Folketinget begge ved den afsluttende afstemning om finansloven i henholdsvis Folketinget og Landstinget havde bevilget den samme udgiftssum, ville regeringen ikke bruge mere end bevilget. Hvor Landstinget og Folketinget var uenige, fordi Landstinget som foreslået af regeringen bevilgede et større beløb end Folketinget, ville regeringen føle sig frit stillet til at anvende den sum, som efter dens skøn var nødvendig for, at statsstyrelsen kunne fungere forsvarligt. Ikke mindst i udtrykket forsvarligt lå der et signal om, at regeringen ville føle sig ret frit stillet til at bruge det beløb, den havde foreslået – uanset at Folketinget havde nedskåret eller helt bortskåret beløbet. Ja, den ville oven i købet i visse tilfælde bruge mere, end Landstinget havde bevilget. Det kunne ske, hvor Landstinget for at vise sig imødekommende var gået ind på en del af den besparelse, Folketinget havde vedtaget – uden at de to parter dog var blevet enige.

64. Harald Jørgensen (udg.) 1939, brev 117, s. 154f.

65. Harald Jørgensen (udg.): *Statsrådets forhandlinger 20. april 1872 – 5. maj 1912*, København 1976, s. 311f; Jens Himmelstrup 1948, s. 120ff.

Forud for udstedelsen af provisoriet havde man kunnet konstatere, at Folketinget og Landstinget ikke kunne blive enige om finansloven inden fristens udløb den 1. april 1885. Folketinget og Landstinget havde i slutningen af marts vedtaget finansloven i hver sin form med en difference mellem det beløb, som Landstinget bevilgede og Folketinget ville gå med til, på næsten ni millioner kr. Herefter gik de afgørende forhandlinger i fællesudvalg, hvor Venstre – takket være støtte fra C.A. Broberg – havde flertal. Under intensive forhandlinger lykkedes det efterhånden at indsnævre forskellen mellem de to ting til tre millioner kr., men længere ned kom man altså heller ikke, selv om Frede Bojsen, der var formand for udvalget, gjorde sig store anstrengelser for at få hver part – Højre og Venstre – til at give sig med hver halvanden million. Den uafhængige venstremand, juristen C. Juel gjorde et sidste forgæves forsøg på at finde en udvej gennem et forslag om en midlertidig finanslov, der i modsætning til en provisorisk finanslov faktisk var godkendt af begge ting, og som skulle give forhandlerne lidt mere tid til at få den endelige finanslov på plads.⁶⁶ Under dramaet i fællesudvalget forholdt regeringschefen sig helt passiv. Hans begrundelse har antagelig været, at han i hvert fald ikke ville udsætte sig for at være skyld i finansprovisoriet, fordi han havde blandet sig. Med denne holdning troede han formodentlig, at han levede op til, hvad der flere gange var blevet udtalt i Landstingets adresser og kongens svar på adresserne, at hvis blot Venstre ville lade spørgsmålet om regeringens forbliven ude af forhandlingerne, var regeringen villig til at forhandle. Holdningen var naturligvis håbløs, fordi den spillede magten i hænderne på landstingsflertallet anført af den aggressive Henning Matzen og de forligsfjendtlige inden for ministeriet som krigsminister Bahnson og kultusminister Jacob Scaevinius. Den 1. april 1885 hjemsendte Estrup herefter Rigsdagen, og da en ordinær finanslov ikke var vedtaget, mente han og hans regering, at den situation forelå, som efter grundlovens paragraf 25 gav regeringen ret til at udstede en provisorisk finanslov: I særdeles påtrængende tilfælde kan kongen, når Rigsdagen ikke er samlet, udstede foreløbige love, der dog ikke må stride mod grundloven, og altid bør forelægges den følgende rigsdag.⁶⁷

Såvel i samtiden som i eftertiden har man meget indgående diskuteret, om udstedelsen af denne provisoriske finanslov var et grundlovsbrud. Såvel landstingsmand Henning Matzen, der var professor i jura, som justitsminister Nellesmann, der havde været professor i jura, havde tidligere argumenteret for lovligheden af en provisorisk finanslov. Blandt andet mente Mat-

66. *Folketingstidende 1884-85*, sp. 1875, 1898.

67. Jf. referaterne af statsrådsmøderne den 7. marts og den 1. april 1885. Harald Jørgensen (udg.) 1976, s. 309-331; Troels Fink 1986, II, s. 28ff.

zen i sit skrift fra 1873,⁶⁸ at der ikke var noget i vejen for at bruge provisoriske finanslove, for ganske vist stod der i grundlovens paragraf 49, at skatterne ikke måtte opkræves, med mindre der var vedtaget en finanslov, og ingen udgift afholdes, der ikke havde hjemmel i denne lov. Det syntes at gøre en provisorisk finanslov til en umulighed, for som udstedt var den netop ikke vedtaget af Rigsdagen. Det var dog ikke noget problem, hævdede Matzen, for så man nøjere efter, var der flere eksempler på, at man tidligere havde brugt glosen vedtaget om love, som kongen havde udstedt – således selve grundloven af 5. juni 1849. En provisorisk finanslov var derfor også vedtaget, nemlig af kongen, der – som det fremgik af forfatningen – også havde lovgivende myndighed. Argumentationen var det rene sofisteri. Matzen havde nok ret i, at der var flere eksempler på, at man havde brugt ordet vedtaget om en lov eller et aktstykke, som kongen alene udstedte uden om Rigsdagen. Det var blot ikke særlig relevant, for spørgsmålet var naturligvis, hvad ordet vedtaget betød lige præcis i grundlovens sammenhæng. Og her fremgår det med al ønskelig tydelighed, at »vedtaget« betegnede en finanslov, som Rigsdagens kamre havde stemt ja til. Ordet vedtaget stod i en sammenhæng, der handlede om Rigsdagens rolle og magt i forbindelse med skattebevilling, jf. paragrafferne 48-49, og det ville have været mere end ejendommeligt, hvis det pludselig skulle gå på den kongelige vedtagelse, jf. paragraffernes ordlyd: »På hver ordentlig rigsdag, straks efter at samme er sat, fremlægges forslag til finansloven for det følgende finansår, indeholdende et overslag over statens indtægter og udgifter. Forslag til finansloven og tillægsbevillingslovene behandles først i Folketinget. – Forinden finansloven er vedtaget, må skatterne ej opkræves. Ingen udgift må afholdes, som ikke har hjemmel i finansloven eller en tillægsbevillingslov.«

Spørgsmålet er så, hvordan det kunne gå til, at Matzen kunne rode sig ud i en så besynderlig tolkning. Årsagen er ganske givet, at han – selv om han selv holdt på det modsatte – som de fleste jurister argumenterede teleologisk. Det vil sige, at han fortolkede grundlovens paragraffer ud fra det formål, de efter hans mening skulle opfylde. For ham stod det åbenbart som et kernepunkt i grundloven, at kongen stadig skulle have en betydelig magt, og at han som tidligere anført frit skulle kunne udnævne sine ministre. I sin statsforfatningsret skærpede han oven i købet synspunktet i forhold til *Grundloven og Folkets Selvstyrelse* fra 1873 så vidt, at han anførte, at de eneste betingelser, kongen var underkastet, når han valgte en regeringschef, var, at han skulle udpege en kompetent mandsperson, der tillige var myndig, havde dansk statsborgerret og ikke havde begået nogen handling, der

68. Henning Matzen: *Grundloven og Folkets Selvstyrelse*, København 1873, s. 54ff.

nedsatte ham i det almindelige omdømme, kort sagt en, der opfyldte valgrets-kriterierne.⁶⁹ Matzens synspunkt på, hvad der var kernepunktet i grundloven, var helt ved siden af. Dens hovedformål var ikke at sikre, at kongen frit udnævnte sine ministre. Den var at overdrage lovgivningsmagten til et organ valgt af folket og i endnu højere grad at overdrage skattebevillingsmagten til lovgivningsorganet. Et blik på den historiske udvikling ville have vist Matzen, at dette var tilfældet. I såvel Danmark som England og Frankrig (i England ses det i forbindelse med »The Glorious Revolution« 1688 og »Bill of Rights« 1689, i Frankrig i forbindelse med indkaldelsen af generalstænderne i 1789 og i Danmark i stænderforsamlingernes tidsalder fra 1834-48) var hovedkravet, at folkets repræsentanter skulle have skattebevillingsmagt, medens kravet om lovgivningsmagt kom i anden række. Det var på denne historiske baggrund, at den danske grundlov var blevet til, og de bestemmelser, der skulle sikre, at skattebevillingsretten lå hos repræsentationsorganet, havde en helt anden detaljeringsgrad end bestemmelsen om kongens ret til at udnævne ministre. Derfor er det klart, at hvis det kom til en konflikt mellem de to sæt bestemmelser: man kunne ikke på en gang hævde kongens ret til at udnævne ministrene og Rigsdagens skattebevillingsret, ville den sidste have forrang. Denne analyse viser, at Matzens argumentation var politisk bestemt. Som konservativ havde han svært ved at erkende, at Danmark faktisk ikke havde en monarkisk konstitutionel forfatning, men en konstitutionel monarkisk forfatning, forstået på den måde, at hovedmagten herefter lå hos lovgivningsmagten – ikke hos kongen eller hans hjælpere.⁷⁰ Det er klart, at når al positiv lovgivningsmagt blev lagt i folkerepræsentationens hænder – fordi den vedtog ændringsforslagene til lovforslagene og lovene i deres endelige skikkelse, medens kongens lovgivningsmagt alene bestod i det negative, at han kunne undlade at underskrive lovene –, lå den største magt hos repræsentationsorganet. Man har sagt, at den danske grundlov hvilede på en overenskomsttankegang – selve grundloven var en overenskomst mellem kongen og et repræsentationsorgan: den grundlovgivende forsamling –, og lovene var også tænkt som overenskomster mellem kongen og det folkevalgte organ. Men i og med at det var repræsentationsorganet, der udformede enkelthederne i aftalen (det vedtagne lovforslag), var det naturligvis stærkere stillet end kongen. Selv om grundloven opererede med tanken om magtens adskillelse, er det oplagt, at lovgivningsorganet havde mere at sige end de andre, ganske enkelt fordi de

69. Henning Matzen: *Den danske Statsforfatningsret*, II, København 1881, s. 79.

70. Også Himmelstrup mener, at Matzen – og i endnu højere grad Nellemann – opfattede forfatningen som udtryk for det monarkiske princip. Jens Himmelstrup 1948, s. 253, note 92.

måtte holde sig inden for de rammer, som det satte. Bestemte Rigsdagen, at den tid, de værnepligtige skulle være inde, skulle forhøjes til 18 måneder, havde den udøvende magt ikke andet at gøre end at parere ordre, selv om den naturligvis kunne vælge mellem forskellige mulige måder, som det kunne gøres på. Nedsatte Rigsdagen strafammen for en given forbrydelse, var der ikke andet at gøre for domstolene end at rette sig herefter. Som et yderligere middel til at styre en regering – også i dens administrative handlinger – havde Rigsdagen finansbevillingerne. Hvis en minister viste for meget initiativ på et område, Rigsdagen ikke fandt så vigtigt som ministeren, kunne det reducere bevillingerne. Eller hvis han var lidt for efterladende på et givet område, sætte dem op.⁷¹ Matzens fejlagtige tolkning af grundloven udsprang af, at han ikke ønskede, at grundloven skulle placere så megen magt hos det folkevalgte organ, som den faktisk gjorde. Det var det, han prøvede at lave om på gennem sin ejendommelige tolkning af den. Nellemann gik ikke ind i en så detaljeret argumentation som Matzen. For ham var det, han kaldte statens tarv, det overordnede hensyn. I statsrådsmødet den 9. oktober 1885 fremkom han med denne markante formulering: »§ 25 indeholder en ret for kongen til at sørge for statens tarv, når nødvendigheden kræver det.«⁷² Nellemann var godt klar over, at regeringen strengt taget kom i konflikt med paragraf 49, når den udstedte en provisorisk finanslov. I sin tolkning af grundlovsparagrafferne måtte man imidlertid se på, hvad der var formålet med grundloven. Formålet kunne umuligt være, at det skulle gøres umuligt for en regering at regere; det ville jo gå ud over statens tarv. Derfor var det almindeligt anerkendt, at en regering ikke i alle situationer

71. Mit synspunkt er blandt andet inspireret af Alf Ross, der betoner overenskomsttankegangen og skriver, at lovgiverens kompetence ikke er materielt begrænset, og at udtrykket den lovgivende magt derfor må fortolkes som den »almindelige, grundlovsumiddelbare, retsanordnende magt«. Lovgivningsmagten har ret til at vedtage enhver retsanordning, som grundloven ikke udtrykkeligt henlægger til et andet organ. »Lovgivningsvejen er.« hedder det videre, »den brede sluse, hvorigennem retsdannelsesprocessen strømmer fra grundloven og ned til den afledte retsdannelse, der sker i henhold til lov«. Konsekvensen af denne opfattelse er altså, at grundloven ikke, som Poul Meyer forgæves har søgt at vise, gav regeringen kompetence til at lovgive på egen hånd uden om Rigsdagen – undtagen for så vidt det drejede sig om provisoriske love, der dog skulle godkendes, når Rigsdagen igen trådte sammen. Regeringen havde kun ret til at udstede anordninger, der havde hjemmel i en lov. Peter Germer definerer lovgivningsmagtens kompetence lidt snævrere, idet han påpeger, at grundloven sætter grænser »også uden for ejendomsrettens og den personlige friheds område«. Modifikationen betyder dog ikke stort, da danske domstole traditionelt har været uhyre tilbageholdende med at erklære en lov for grundlovsstridig. Alf Ross: *Dansk statsforfatningsret*, 2. udg., København 1966, s. 227, 419-426; Peter Germer: *Statsforfatningsret*, I, Århus 1988, s. 11 ff; Poul Meyer: »Regering og Rigsdag 1849-1866«, *Historie*, Ny række 16, 2, 1986, s. 211, 212-218, 231-233.

72. Harald Jørgensen (udg.) 1976, s. 324.

kunne tage alle grundlovens bestemmelser helt bogstaveligt. Bestemmelsen om, at ingen udgift måtte afholdes, som ikke havde hjemmel i finansloven eller tillægsbevillingslovene, var det f.eks. ikke muligt at overholde efter bogstaven, for det var blevet almindelig praksis, at en minister kunne bruge penge, som hverken stod opført på finansloven eller i en tillægsbevillingslov – blot han havde sikret sig, at udgiften efterfølgende ville blive optaget i tillægsbevillingsloven. De provisoriske finanslove var nødvendige, for at statsstyrelsen kunne køre videre, hvis Folketinget i strid med grundloven søgte at presse en regering, som kongen ikke ønskede at skille sig af med, til at gå af. I den forestilling til kongen, der ledsagede den provisoriske finanslov, argumenterede ministeriet (med Nellemann som den drivende kraft) med, at når Venstre prøvede at gennemføre en grundlovsforandring – uden at følge grundlovens regler for, hvorledes en sådan skulle finde sted – var der ikke andet at gøre end at benytte sig af de muligheder, der lå i paragraf 25 (om udstedelsen af provisorier). For ministeriet var forsøget på med finansloven og visnepolitikken som kampmidler at gennemtvinge folketingsparlamentarismen udtryk for en bestræbelse på at ændre grundloven på ulovlig vis.⁷³ Nellemanns argumentation udsprang altså af nøjagtig den samme fejlagtige mangel på erkendelse af, at grundloven fra 1849 (og 1866) havde gjort folkerepræsentationen til det centrale magtorgan, som alle andre som Josefs brødre måtte neje sig for. Desuden burde han som politiker vide, at forfatningsforandringer godt kan forekomme gennem en ændret praksis, der efterhånden bliver til en forfatningsædvane, f.eks. i form af parlamentarisme – specielt hvis der i den måde, grundloven er udformet på faktisk, er lagt op til denne forfatningsskik.⁷⁴ Det var jo det, der var sket i England gennem underhusparlamentarismens gradvise indførelse. Her var der ikke nogen, der havde påstået, at der var tale om et forfatningsbrud med indførelsen af parlamentarismen, fordi denne statskik ikke var blevet lovliggjort gennem vedtagelsen af en lov. (I Storbritannien er der som bekendt ikke nogen samlet grundlov).

Det skulle blive endnu værre. En ting var, at det principielt stred mod grundloven at udstede en provisorisk finanslov, noget andet var, hvorledes regeringen rent faktisk fortolkede det, når den bebudede, at den ville bruge de til statsstyrelsens forsvarlige førelse nødvendige udgifter. Desuden var det også et spørgsmål, om regeringen ville lade Rigsdagen få det afgørende ord, når den igen blev samlet. Ville regeringen bøje sig, når Folketinget til-

73. »Forestilling ...«, *Ministerial Tidende*, B, 1885, s. 133-136. Jf. også Nellemanns argumentation på statsrådsmødet den 7. marts 1885. Harald Jørgensen (udg.) 1976, s. 309f.

74. Således som jeg har påvist det i Claus Friisberg: *Demokratiets triumf*, Varde 1999, s. 199ff.

kendegav, at det ikke ønskede at godkende den provisoriske finanslov og riffelprovisoriet (se nedenfor) som permanente love? I sin frygt for, at befolkningen skulle gribe til våben – eller i alt fald, som Nellesmann udtrykte det på statsrådsmødet den 5. maj 1885, »lægge et tryk på politiske modstandere« – havde regeringen nemlig 5. maj 1885 fulgt finansprovisoriet op med et civilt provisorium, riffelprovisoriet, der forbød indførsel af, uddelelse af og indøvelse i betjening af rifler.⁷⁵

Venstres reaktion

Venstre var ikke i tvivl om, at der forelå et grundlovsbrud; det viser den udtalelse, partiets fællesbestyrelse udsendte samme dag, provisoriet blev udstedt:⁷⁶ »Vi møder ikke vore modstandere uden for loven; lad dem blive der. Vi holder os strengt inden for loven, og der har vi midler nok til vor rådighed, midler, der sikkert vil føre til sejr for os, dersom enhver vil gøre sin pligt.« Hørup sagde det mere poetisk på et møde i Havdrup i sin valgkreds den 18. maj 1885: »Vi står hverken på grundlovens grund eller på lovens grund eller noget af den slags. Vi står på *bar bund*. Danmark er trådt ud af de frie staters række. Vi har ingen bevillingsret længere, og en fri forfatning uden bevillingsret – det er en sky uden regn...« Fællesudtalelsen viser for det første, at venstrelederne – trods de truende ord, som menige folketingsmedlemmer kunne lade falde ude på møderne – bestemt ikke havde tænkt sig at stille sig i spidsen for nogen væbnet opstand. Trods den optimisme, som ordene: Vi har midler nok til vor rådighed, tydede på, var venstrelederne i virkeligheden rådvilde, for når regeringen først var kommet ind på den vej at lade hånt om grundlovens bestemmelser, var det unægtelig et spørgsmål, hvor mange midler Venstre egentlig havde til sin rådighed. Den ene mulighed var at presse regeringen yderligere ved i protest at nedstemme de provisoriske love og at nægte det ordinære finanslovsforslags overgang til anden behandling. Den anden mulighed var selvsagt at erkende, at spillereglerne var blevet anderledes og mod visse indrømmelser at forhandle regeringen bort. Partiet valgte den første mulighed med Berg og Bojsen som dens ivrigste fortalere, medens Hørup, Holstein og Brandes nok tilsluttede sig den noget mere forbeholdent. For f.eks. Hørup kom det som et chok, at regeringen virkelig syntes at være villig til at gå hele planken ud, for efter hans analyse ville det slet ikke være i Estrups interesse. Dennes forfatnings-

75. Harald Jørgensen (udg.) 1976, s. 312f.

76. *Morgenbladet* 3. april 1885.

Demonstrationer på Kongens Nytorv i København på grundlovsdag. Man ved ikke, hvilket år fotoet stammer fra. Det kan lige så godt være 1884 som 1885. Men at den ophedede politiske konflikt i midten af 1880'erne, før arbejdernes demonstrationsdag den 1. maj var kommet til verden, fremkaldte større demonstrationer på grundlovsdag end i nutiden, er i alt fald klart. (Københavns Bymuseum, her efter Klaus Mortensen (red.): Uden for murene, København 2002, s. 130f).

ideal var, at der skulle være en balance mellem de tre magtorganer: Landstinget, Folketinget og regeringen. Satte man Folketinget skakmat – hvilket ville blive resultatet af udstedelsen af provisorierne –, ville Landstinget vinde frem og regeringen tilsvarende blive svækket. Et hurtigt forlig med Estrup, der betød, at de provisoriske tilstande hørte op, ville efter denne analyse absolut være inden for mulighedernes grænse. For Estrup var kommet ud, hvor han slet ikke ønskede at være. Valgte Venstre at sætte hårdt mod hårdt, ville det blot drive regeringen ud i det endnu mere ekstreme. At han havde sine tvivl om, hvorvidt den vej, fællesudtalelsen anviste, var den rette, kom frem i hans tale den 18. maj 1885 i Havdrup: »Folketinget har ingen selvstændig tilværelse uden for grundloven. Det er ikke en magt, som kan sige ...: Retten har de krænket og knust, men magten er tilbage. Al Folketingets magt ligger i dets grundlovssikrede ret... Anderledes med regeringen ... når retten er borte, er magten tilbage. Regeringen vedbliver at kommandere over embedsmændene, over politiet over hæren, og så længe de parerer ordre, er regeringen regering.« Det, Hørup knyttede sit håb til, var, at Højre ikke i længden ville kunne holde til at bryde grundloven: »Et parti

kan blæse ad lovgivningen en tid, men den storm river ingen mand om, som ikke falder over sine egne ben. Til sidst beder enhver regering om godt vejr...«⁷⁷ I sit politiske tilbageblik fra århundredskiftet bekræftede Hørup, at han i 1885 havde været tilhænger af en moderat linje. De radikale opråbte moderat, de moderate radikalt – de sidste ud fra devisen: »Jo mere spræl, des snarere er det overstået, jo større larm, des før bliver der stille. De havde i deres nybagte herlighed som ægte, danske venstremænd en særlig opfordring til at vise deres skumleste ansigt, den grimmigste mine.«⁷⁸ Omvendt var han tilhænger af – skriver han –, at man netop for at holde ud skulle starte protesterne forholdsvis stilfærdigt for siden – efterhånden som forfatningskampen trak ud – at skrue mere og mere op for protesterne. Det sidste er ganske givet udtryk for en efferationalisering, derimod står hans oplysning om, at han ønskede, at man tog grundlovsbruddet besindigt, til troende, men nok ikke fordi han forudså et meget langvarigt forløb – mere fordi han ikke rigtig kunne tro på, at Estrup ønskede en langvarig forfatningskamp. Fejlen i hans analyse var formodentlig, at han tillagde Estrup for megen magt. Som følge af dennes stivsindehed var det faktisk umuligt at nå nogen overenskomst med ham; det kunne de mere rabiante højrefolk som Scavenius, Bahnson og Matzen benytte sig af.

De sidste faser i statskuppet

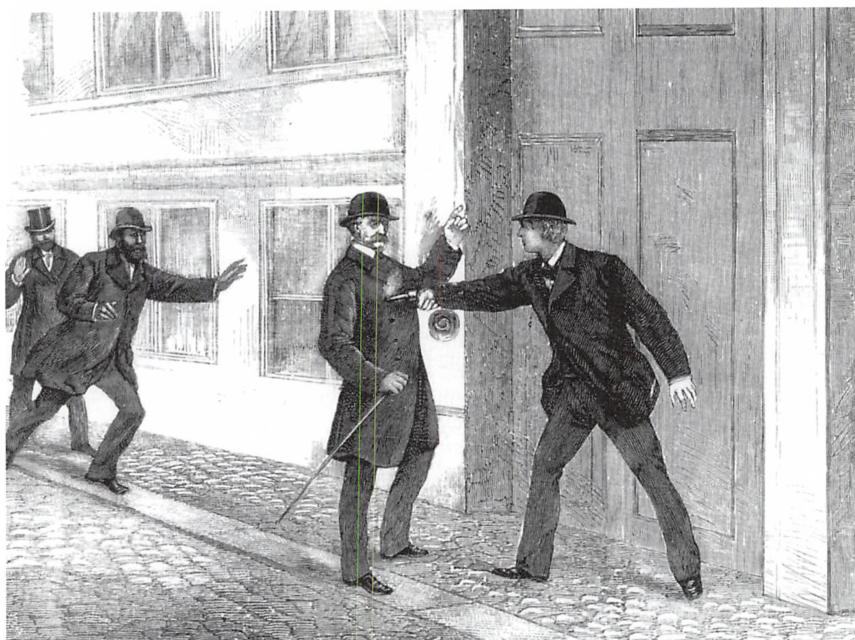
Den 5. oktober 1885 mødtes Rigsdagen på ny. Venstre demonstrerede sin harme mod grundlovsbruddet ved at forkaste finanslovsforslaget for det kommende finansår 1886-87 og ved, da regeringen ikke straks forelagde de to provisoriske love (finansprovisoriet og riffelprovisoriet), at lade den gamle bondeven C.C. Alberti forelægge dem, hvorefter de blev nedstemt.⁷⁹ Regeringen holdt dog på, at den alene havde ret til at forelægge de foreløbige love for Rigsdagen, og at den ikke var bundet til at gøre det så hurtigt som muligt, fordi grundloven blot noterede, at provisorier skulle forelægges for Rigsdagen i den rigsdagssamling, der fulgte efter udstedelsen af de foreløbige love.⁸⁰

77. V. Hørup i *Skrift og Tale*, II, s. 51-59, citaterne s. 53f. At Hørup ikke ønskede et væbnet opgør, kommer frem i hans omtale af riffelforeningerne: »Derfor priser jeg riffelforeningerne, lige så meget efter at de har stoppet riflerne som før. Dels for tanken, der ligger deri, og mest for sindelaget.« (s. 57).

78. V. Hørup i *Skrift og Tale*, III, s. 365ff. Jf. *Frede Bojsens erindringer*, s. 140ff.

79. *Frede Bojsens erindringer*, s. 147f; *Folketingstidende 1885-86*, sp. 91.

80. Jf. referatet af statsrådsmødet den 9. oktober 1885. Harald Jørgensen (udg.) 1976, s. 321-324.

Ugebladet Illustreret Tidendes tegning af, hvorledes attentatet på Estrup den 21. oktober 1885 foregik. Begivenheden var enestående. Trods de oprørte politiske tilstande var der ellers ikke attentater på politikere. Estrup, hvis knap blev ramt af et af skuddene – det andet gik forbi –, havde ikke brug for krisehjælp, men gennemførte sin kortaften som planlagt hos familien Holmblad på Amager, hvortil han var på vej, da typografen Julius Rasmussen dukkede op med sin revolver. (Illustreret Tidende 25. oktober 1885, her efter Klaus Mortensen (red.): Uden for murene, København 2002, s. 129).

Den 21. oktober fik regeringen en foræring, da Estrup overlevede et attentat, som Højre naturligvis gav Venstre og socialdemokraterne ansvaret for, fordi de igennem deres agitation havde opdildnet befolkningen til had mod ministeriet. Det var ikke nogen undskyldning, hævdede Højres blade og tilhængere, at den unge mand, en typograf ved navn Julius Rasmussen, havde handlet helt på egen hånd. Derefter blev Rigsdagens møder udsat, og den skræmte regering udstedte yderligere tre provisoriske love for at holde urolige og revolutionære elementer i befolkningen nede: Der blev oprettet et beredent militært politi, der skulle udstationeres rundt omkring i landet for at kunne gribe ind over for optøjer og det, der lignede. Endvidere fik politiet tilført flere penge og korpset udvidet. Senere fulgte straffeprovisoriet, der indskrænkede den politiske ytringsfrihed, fordi loven i meget upræcise

vendinger⁸¹ kriminaliserede ytringer, der opfordrede til forbrydelser, op-hidsede andre til had og voldshandlinger samt spredte falske rygter med det formål at gøre regeringens handlinger til genstand for foragt og had. Især den sidste bestemmelse kunne bruges mod regeringens kritikere.

Da Rigsdagen igen mødtes den 18. december efter den sidste udsættelse, forelagde Estrup omsider finansprovisoriet for finansåret 1885-86. Venstre var trods alt ikke så principfast, at det undlod at forkaste det, selv om det jo var partiets påstand, at det i grunden var unødvendigt, da det jo allerede havde nedstemt det en gang (da folketingsmand C.C. Alberti forelagde det). Estrups plan havde været – når finansprovisoriet som forventeligt blev forkastet – da at udsætte Rigsdagen endnu engang for på ny at udstede det forkastede provisorium. Men med den uventede udsættelse af møderne efter det mislykkede attentat blev denne plan kuldkastet, fordi han så ville komme på tværs af grundlovens bestemmelser om, at en rigsdagssamling ikke måtte vare mindre end to måneder. I stedet valgte han at udstede finansloven som en kongelig resolution. Hermed var det sidste juridiske figenblad taget fra ham, selv om der i den kongelige resolution tillagdes regeringen en mindre vidtgående beføjelse end i den provisoriske finanslov; for regeringen fik kun ret til at afholde de løbende udgifter foreløbig indtil videre, som det hed med en sproglig pleonasme. Ordet forsvarlig og nødvendig var gledet ud. Men det ændrede jo ikke på sagens realitet, at det hermed var soleklart, at regeringen var uden retsgrundlag for at opkræve skatter og afholde udgifter, jf. grundlovens paragraf 49. På sin vis var dette jo en alvorligere overtrædelse af grundloven end ikke at overholde grundlovens bestemmelser om, at Rigsdagen mindst skulle være inde i to måneder. Når denne vej alligevel blev valgt, var det vel for det første, fordi en tilsidesættelse af bestemmelserne måtte være åbenbar for enhver, for det andet fordi en overtrædelse heraf også ville ramme Landstinget og Landstingets Højre.

I sin indstilling til kongen argumenterede regeringen nødretsligt: Der var ikke noget alternativ til en kongelig resolution, hvis ikke staten skulle blive opløst og anarkistiske tilstande indfinde sig.⁸² Argumentet var kun rigtigt, hvis det stod fast som en ufravigelig kendsgerning, at regeringen hverken havde mulighed for at gå af eller udskrive valg, men det havde den selvsagt. Når det ikke faldt den ind at vige eller udskrive valg, var det formelt, fordi den ville sikre, at kongens magt ikke blev indskrænket. Reelt var grunden naturligvis en anden, nemlig at den ikke ville afgive magten.

81. Jf. højsteretsdommer Kochs vurdering i hans votum den 15. oktober 1886: »Den provisoriske straffelov er en højst vanskelig lov at forstå, idet ordene er meget vide og ample og passer omtrent på enhver injurie.« Jens Himmelstrup 1948, s. 339.

82. Forestillingen er citeret i Jens Himmelstrup 1948, s. 128f, note 74.

Da de to måneder, Rigsdagen skulle være inde, var gået, udstedte regeringen på ny den provisoriske finanslov i den fra den 2. april 1885 kendte skikkelse, hvorved denne kom til at gælde for hele finansåret. I den følgende periode til og med 1893 fortsatte den med, hver gang det blev 1. april, at udstede en provisorisk finanslov, der gav den samme bemyndigelse, som den provisoriske finanslov fra 2. april 1885 havde givet den. Det lykkedes den med forskellige fiflerier at komme uden om Folketingets forkastelse af de provisoriske finanslove. I den første samling efter udstedelsen af den provisoriske finanslov for 1885-86 greb den som nævnt til en kongelig resolution. Da Venstre blev klar over, at Folketingets forkastelse af den provisoriske finanslov ikke fik nogen effekt, men tværtimod gav regeringen mere råderum, fordi den besvarede en forkastelse med at indskrænke rigsdagssamlingen til den kortest mulige periode, gik det over til en anden fremgangsmåde. Når Folketinget mødtes, nedstemte dets flertal den provisoriske finanslov, som en af dets medlemmer havde indbragt ved privat initiativ. Det tog regeringen ikke hensyn til, den forelagde selv finansprovisoriet på et senere tidspunkt som en tillægsbemærkning til et forslag om en midlertidig finanslov. Da Venstre en gang havde forkastet den provisoriske finanslov, var der ikke nogen grund til at gøre det igen – argumenterede partiets finanslovsordfører –, for derved ville man også afskære sig fra en behandling af forslaget om den midlertidige lov. Efter debatten blev forslaget henvist til finansudvalget, hvor det blev liggende (det blev på en vis måde begravet). Hvad det ordinære finanslovsforslag angik, havde regeringen i samlingen 1885-86 set bort fra, at folketingsflertallet havde nægtet forslagets overgang til anden behandling og alligevel forelagt det for Landstinget, så den efter 1. april 1886 kunne udstede en provisorisk finanslov, der havde det forslag, Landstinget havde vedtaget, som forlæg. Fremgangsmåden var utraditionel, fordi et lovforslag, som Folketinget havde forkastet, ikke gik videre til Landstinget. De to ting havde jo gensidigt en vetoret. Hvis et forslag først blev forelagt i Landstinget og blev forkastet der, kunne det heller ikke gå videre til Folketinget. Da Folketinget så, at dets nægtelse af finanslovsforslagets overgang til anden behandling blot betød, at landsting og regering fik eneindflydelsen på finansloven, gik tinget fra samlingen 1886-87 over til at vedtage sit eget finanslovsforslag. På denne måde kunne det dog håbe på på nogle punkter at få sin bevillingsret respekteret, hvilket da også skete i et vist omfang i sager, der ikke havde med forsvar og fæstningsbyggeri at gøre. Hvad de civile love angik, forelagde regeringen dem for Landstinget, der undlod at færdigbehandle dem, hvorved Folketinget blev afskåret fra at stemme dem ned. Regeringen tog ikke hensyn til, at et folketingsmedlem så selv forelagde dem for Folketinget med efterfølgende forkastelse som resultat.

En vurdering af regeringens optræden

Det er let at se, at regeringen med den nævnte handlemåde kom i flagrant modstrid med forfatningen. I udtrykket foreløbig ligger selvsagt, at regeringen, når der ikke var rigsdagssamling, og omstændighederne var særdeles påtrængende, har ret til gennemføre nødvendig lovgivning, der ikke kunne udsættes, indtil man kunne få samlet Rigsdagen. Alene den omstændighed, at regeringen bevidst skabte den situation, at Rigsdagen ikke var inde – for at den kunne få lov til at bestemme – betegnede et brud på forfatningens paragraf 25. Illustrativt er det således, at udstedelsen af de civile provisorier i november 1885, da regeringen udsatte Rigsdagens møder efter attentatet på Estrup, gav anledning til nogle juridiske problemer, som klart demonstrerede, at paragraf 25 blev anvendt ud over enhver rimelig grænse. Fra oppositionens side var der røster fremme om, at den omstændighed, at møderne i Rigsdagen blev udsat, ikke var ensbetydende med, at Rigsdagen ikke var samlet, og derfor var betingelserne for udstedelsen af provisoriske love ikke opfyldt.⁸³ Tilsyneladende afficerede det ikke justitsminister Nellemann, men det må nu alligevel have fremkaldt noget hovedbrud, for spørgsmålet var, hvorledes han skulle opfylde paragraf 25's krav om, at de provisoriske love skulle forelægges den følgende rigsdag. Denne fandt jo først sted fra oktober 1886 til ind i 1887. Ikke desto mindre forelagde han de provisoriske love for Landstinget allerede i februar 1886, altså i samme samling, som de var udstedt, ikke – som der stod i grundloven – i den følgende samling. Denne lidt ejendommelige fremgangsmåde var vel ikke i sig selv et grundlovsbrud – der må også være en vis fleksibilitet i administrationen af en lov, her grundloven –, men at Nellemann i det hele taget med sin fremgangsmåde rodede sig ud i denne mærkværdighed, vidner dog om, at paragraf 25 slet ikke passede til det, den blev brugt til. Grundlovsfædrene havde ment noget helt andet med paragraffen. Deres mål havde været at indskrænke regeringens muligheder for at benytte sig af provisorisk lovgivning.

Den groveste overtrædelse af forfatningen var, at regeringen forhindrede Folketinget i at sætte de provisoriske love ud af kraft. Specielt når det gjaldt den provisoriske finanslov, var grundlovsbruddet flagrant. Finansloven var speciel, fordi den jo kun havde en virkningsperiode på et år; herefter skulle den afløses af en ny finanslov. Den omstændighed, at regeringen ikke straks forelagde den, men lod en rum tid hengå, før det skete, for derefter i 1886, da Folketinget omsider havde fået lejlighed til at nedstemme den provisoriske

83. Dette synspunkt var Sigvald Olsens forsvarer f.eks. inde på, jf. Jens Himmelstrup 1948, s. 335ff.

ske finanslov, lod den afløse af en kongelig resolution, viste jo klart, at regeringen ikke ville acceptere, at lovgivningsmagten erobrede sin grundlovssikrede skattebevillingsmagt tilbage. I den følgende samling havde venstrepolitikerne i baghovedet, at regeringen meget sandsynligt ville besvare deres forkastelse af den provisoriske finanslov ved at hjemsende Rigsdagen og derefter udstede en ny. Herefter undlod de at nedstemme den provisoriske finanslov, fordi de indså, at de ville blive yderligere magtesløse, hvis Rigsdagen blev hjemsendt. Det vil sige, at regeringen i praksis berøvede Rigsdagen muligheden for at sige nej til de provisoriske finanslove. Dermed gjordes de såkaldte provisoriske finanslove altså permanente. Selv hvis man bedømmer handlemåden ud fra Matzens forståelse af grundlovens provisorieparagraf i hans skrift fra 1873, kom fremgangsmåden i strid med forfatningen. Som sagt var en finanslov efter hans mening vedtaget, også hvis den udsendtes som provisorisk lov, men han indrømmede dog, at det ikke var den endelige lov: »En lov skal foreligge, men at den er endelig behøves ikke.«⁸⁴ Denne sætning giver kun mening, hvis det indebærer, at en foreløbig lov på et eller andet tidspunkt bliver afløst af den endelige, nemlig når den har gennemgået den sædvanlige procedure for vedtagelse, hvor såvel rigsdag som konge har medvirket. Men da de provisoriske finanslove, regeringen udstedte 1885-94, aldrig blev endelige, var der altså også efter Matzens meget regeringsvenlige tolkning tale om, at den gik ud over grundlovens grænser.

På denne måde overtog regeringen den skattebevillingsmagt, som lå hos Rigsdagen, og i praksis primært hos Folketinget, fordi finansloven som den eneste lov ifølge grundloven først skulle forelægges for Folketinget. Hvad de civile provisoriske love angik, var det ikke alene et brud på grundloven, men også på almindelige juridiske principper: Det er svært at finde anden betegnelse for det end magtfordrejning, at regeringen først forelagde disse love i Landstinget i den hensigt, at Folketinget ikke skulle have lov til at behandle dem. I det øjeblik man bruger nogle regler, in casu reglen om, at det var regeringens frie valg, om den først forelagde et lovforslag (og hermed også en provisorisk lov) i Landstinget eller Folketinget, til at opnå noget, der er reglerne uvedkommende, ja, som de slet ikke sigter på, må der være tale om magtfordrejning. I øvrigt viser autoritative udtalelser, først fra grundlovskomiteen, der udformede grundlovsparagraffen om den provisoriske lovgivning, derefter i 1857 fra et landstingsudvalg, i hvilket så fremtrædende politikere og juridisk kyndige personer som Orla Lehmann, M.P. Bruun og Madvig havde sæde, og til sidst fra et folketingsudvalg i 1862, at

84. Henning Matzen 1873, s. 56f.

man her anså det for en selvfølge, at hvis regeringen ønskede at køre videre med en foreløbig lov, var kravet, at den forelagde den for Rigsdagen, og at denne vedtog den. I grundlovskomiteens betænkning stod der således, at den provisoriske lov skulle forelægges den umiddelbart følgende rigsdag, »uden hvis vedtagelse loven bortfalder«. ⁸⁵ Det var dette princip, landstingsudvalget holdt fast ved, da det i sin udvalgsbetænkning anførte, at regeringen skulle forelægge loven *til vedtagelse*. Baggrunden herfor var, at det synspunkt var fremkommet – trods grundlovskomiteens klare ord –, at en provisorisk lov først bortfaldt, hvis Rigsdagen forkastede den. Heroverfor understregede landstingsudvalget, at bevisbyrden så at sige lå hos regeringen. Hvis den ønskede, at en provisorisk lov skulle bestå, måtte den sikre sig Rigsdagens vedtagelse. Derimod havde Rigsdagen ikke pligt til at nedstemme den provisoriske lov, hvis den ønskede den afskaffet. Forelagde regeringen den ikke, behøvede lovgivningsmagten ikke at foretage sig noget, hvis den kunne leve med, at den provisoriske lov var i kraft rigsdagssamlingen ud. Forelagde regeringen den for et af lovkamrene, kunne det aflive den provisoriske lov ved f.eks. ikke at færdigbehandle den inden samlingens slutning. ⁸⁶ Særlig interessant er, hvad folketingsudvalget udtalte i 1862 i anledning af en foreløbig lov om byfogedembedet i Skagen, at princippet om, at en foreløbig lov tabte sin gyldighed, hvis den ikke blev vedtaget i løbet af den efterfølgende rigsdagssamling, måtte gælde med forøget styrke, hvor den foreløbige lovs genstand er at bevilge en udgift. Heri var justitsministeren enig under forhandlingerne i Folketinget. ⁸⁷

Over for denne forfatningstradition påberåbte regeringen sig fra den 15. oktober 1886, at Højesteret havde sagt god for lovligheden af de civile provisorier, skønt de havde fået lov at bevare deres gyldighed uden at være godkendt af den efterfølgende rigsdag. Kun hvis begge kamre sagde nej til de civile provisorier, var de bortfaldet. Studerer man dommen nøjere, får man indtryk af en regering, der var meget nøjsom. Forhistorien var, at Højesteret den 15. oktober 1886 havde stadfæstet den straf, som Criminal- og politiretten havde idømt redaktør Sigvald Olsen for en af de tre artikler, han

85. Jf. *Udkast til Grundlovskomiteens Betænkning og Afskrift af Grundlovsudvalgets Forhandlingsprotokol* i A.F. Kriegers privatarkiv, nr. 5810. J.2.d. (pk. 11), Rigsarkivet. Det ses ikke, at formuleringen har givet anledning til diskussion, hvilket ikke udelukker, at den har været der, da forhandlingsprotokollen er ret lapidarisk.

86. Distinktionen kan synes hårfin. Men faktisk blev en del lovforslag aldrig vedtaget, fordi Rigsdagen blev opløst, før de var færdigbehandlede. Især Landstinget var ikke meget for direkte at forkaste en lov. Brød det sig ikke om den, trak behandlingen som regel så meget ud – f.eks. på grund af langsommeligt udvalgsarbejde – at lovforslaget ikke nåede til tredje behandling.

87. *Rigsdagstidende 1862*, Anhang B, sp. 17-20; *Folketingstidende 1862-63*, sp. 17-20.

havde offentliggjort i *Socialdemokraten* omkring årsskiftet 1885-86. I den ene af artiklerne havde han efter rettens mening svunget sig så højt op, at han havde overtrådt straffeprovisoriets paragraf 3. Heroverfor gjorde Sigvald Olsen gældende ved Højesteret, at han ikke kunne dømmes i henhold til en lov, der ikke længere var gyldig. Folketinget havde jo udtrykkeligt forkastet straffeprovisoriet, efter at folketingsmand Alberti havde forelagt det for Folketinget ved privat initiativ. Det gjorde altså ikke indtryk på flertallet af Højesterets dommere. Læser man på den anden side de vota, som dommerne afgav som begrundelse for deres kendelse, får man det indtryk, at Højesteret nærmest erkendte, at den måtte bøje sig for en regering, der ikke ville leve op til grundlovens ånd. Medens dommerne ikke var ret meget i tvivl med hensyn til, om man kunne tillægge Folketingets forkastelse af den provisoriske straffelov, således som den var forelagt af Alberti, nogen betydning – det kunne man ikke –, rystede dommerne adskilligt mere på hånden over for spørgsmålet, om en provisorisk lov, som Rigsdagen ikke udtrykkeligt havde godkendt i den følgende rigsdagssamling, kunne overleve denne. Der var ganske vist flertal for at følge regeringens påstand, at det kunne den godt, men flere af de højesteretsdommere, der tilsluttede sig dette standpunkt, henviste i deres argumentation til, at det ikke ville få praktisk betydning, hvis de gik imod regeringens opfattelse. For fulgte de den tolkning, som havde vundet hævd, kunne regeringen jo blot udstede den på ny. Argumentet for, at straffeprovisoriet var gyldigt, selv om Rigsdagen ikke havde vedtaget det på den samling, der fulgte efter dets udstedelse, var altså på sin vis, at hvis domstolen underkendte regeringens fremgangsmåde, ville regeringen lynhurtigt sætte domstolens afgørelse ud af kraft ved på ny at udstede en provisorisk lov. Dommerne kom altså betænkelig tæt på at erklære, at magt er ret. Højesteret havde ikke muskler til at udfylde rollen som kontrollerende og afbalancerende i forhold til den udøvende magt. Særlig tydeligt udtrykte højesteretsdommer Koch det i sit votum: »... Det kan tænkes, at en regering ville 'sulte' den provisoriske lovgivning i det regeringsvenlige ting og derved forhindre, at den nåede til behandling i det andet ting, så den blev gældende fra det ene år til det andet. Men hertil må dog bemærkes, at grundloven gennemgående ikke skaber stærke garantier mod konstitutionelle misbrug, ligesom det da overhovedet er meget svært at skabe en virksom garanti mod en myndig regering; dog kunne slige misbrug fra regeringens side altid af Folketinget mødes med en anklage for rigsretten.«⁸⁸ Ret meget tydeligere kunne man vist ikke sige, at forfatningen

88. »Tillæg. Højesterets Votering til dommen af 15. oktober 1886«, Jens Himmelstrup 1948, s. 335-353; citatet s. 336. Det kan undre, at Koch kun omtalte det som en mulighed, at rege-

ikke efter Kochs opfattelse havde givet Højesteret en position, så den kunne gå imod en regering. Hans bemærkning, at de konstitutionelle garantier ikke er stærke, kunne tyde på, at han erkendte, at det blot ville blive et tomt slag i luften.

Regeringens forelæggelse af det finanslovsforslag for 1886-87, som Folketinget lige havde nedstemt, for Landstinget var naturligvis et meget klart lovbrud, men det viser også, hvilke juridiske problemer man får, i det øjeblik man begynder at bøje bestemmelserne. Man kan selvsagt godt argumentere for, at en finanslov er noget særligt, der ikke uden videre kan side-stilles med andre love, jf. f.eks., at den kun har gyldighed for ét år, at den med andre ord ifølge sin natur er en midlertidig lov, og at den alene skal forelægges først for Folketinget etc. Men ved at insistere på, at den paragraf, nr. 25, der handlede om udstedelse af provisoriske love, også omfattede finanslovsområdet, havde regeringen jo tilkendegivet, at finansloven principielt var en lov som andre love. Men deri lå der naturligvis også, at de regler, der gjaldt for det almindelige lovgivningsarbejde, skulle overføres på finansloven: Hvis den blev forkastet i det ene kammer, kunne den ikke gå videre til det andet kammer.

Regeringen brugte finansprovisorierne 1885 til 1894 til at bygge den landbefæstning rundt omkring København, som Venstre så tydeligt havde afvist i samlingen 1882-83 og igen i den følgende samling. Og da landbefæstningen var færdig omkring 1890, tog regeringen fat på at bygge en søfæstning, Middelgrundfortet, uden for hovedstaden, som Venstre også var imod. Det første år, da der var håb om, at de stridende parter hurtigt ville kunne komme overens, brugte regeringen 2,5 millioner kr. til ekstraordinære forsvarsforanstaltninger, først det følgende år brugte den 3,3 millioner kr. til bygning af de første dele af fæstningsanlægget, nemlig Kastrup- og Charlottenlundforterne. Desuden blev der anvendt penge til at administrere i henhold til de civile provisorier. I forhold til grundlovens bestemmelser var regeringen naturligvis kommet meget, meget langt ud. Til nød kunne man måske hævde, at betingelserne for udstedelsen af en provisorisk finanslov var opfyldt, hvis Venstre enten forkastede finansloven i Folketinget eller gik så langt i sine nedskæringer, at der ikke var penge til statens løbende udgifter

ringen kunne sylte den provisoriske lovgivning, for det havde den jo allerede gjort i samlingen 1885-86. Nellesmann havde forelagt de civile provisoriske love for Landstinget, der undlod at afslutte behandlingen og oversende dem til Folketinget. Muligvis har Koch ikke anerkendt, at forelæggelsen allerede i den pågældende samling opfyldte grundlovens krav om forelæggelse i den følgende samling. Men om ikke andet har regeringens handlemåde kunnet give ham den mistanke, som han udtaler i sit votum, at regeringen havde til hensigt at sylte de civile provisoriske love.

eller regeringens nødvendige førelse. Denne situation forelå aldrig i proviso-riærene. Det år, hvor forhandlingerne gik i hårdknude, var Venstre alligevel så imødekommende, at man ikke kunne sætte spørgsmålstegn ved, at en ordi-nær finanslov, der indeholdt, hvad der havde været Venstres sidste tilbud i marts 1885, ville have sat regeringen i stand til at leve op til, hvad den selv proklamerede som hensigten, at den skulle have bevilget, hvad der var nød-vendigt for at kunne styre staten forsvarligt.⁸⁹ Endnu mere evident er det, at det ikke faldt ind under begrebet »penge til den nødvendige og forsvarlige statsstyrelse«, at der skulle afsættes penge først til en landfæstning omkring København og derefter en søfæstning udenfor. Faktisk stred det nærmest mod Danmarks udenrigspolitiske interesse at bygge en landfæstning, hvilket Estrup også – i lighed med sin direktør for Udenrigsministeriet, P. Vedel⁹⁰ – selv mente; det var derfor, han havde taget så koldsindigt på den op til 1884.⁹¹ Grunden var, at det var regeringens udenrigspolitiske mål at have et godt forhold til den store nabo mod syd, Tyskland, men det var svært at se en landbefæstning som udtryk for andet end mistillid til tyskerne. Hvis de inva-derede, ville man i alt fald i hovedstadsområdet være parat til at modtage dem. Men når man nu byggede landbefæstningen, var det bedst at følge den op med en søbefæstning, for den var snarere vendt mod russerne eller eng-lænderne. På denne måde kom der balance i billedet. For Estrup tjente fæst-ningsbyggeriet alene indenrigspolitiske formål. Takket være det kunne han samle tilslutning i nationalistiske højrekredse og retfærdiggøre sin ejendom-melige omgang med grundloven med, at det tjente et højere formål: at gøre Danmark stærkt – og her talte det ikke blot, at landet rent faktisk øgede sin forsvarsevne, men også at nationen viste livsvilje ved på denne måde at til-kendegive, at den ønskede at forsvare sig selv.

Dybest set var bygningen af fæstningerne og regeringens overtagelse sammen med Landstinget af store dele af skattebevillingsmyndigheden ud-tryk for manglende respekt for demokratiet, dvs. at man kunne overlade al-mindelige mennesker at træffe de politiske beslutninger gennem brug af

89. Ditlev Tamm, der som tidligere omtalt ikke mener, at regeringen gjorde sig skyldig i grundlovsbrud, skriver som begrundelse for sit synspunkt, at vel forudsatte grundloven ikke udstedelse af provisoriske finanslove, men den forudsatte heller ikke, »at et flertal i Folketinget ville foretage finanslovsnægtelse«. Som det fremgår af teksten, havde Venstre opgivet finanslovsnægtelse som politisk kampmiddel, efter at det havde nægtet finanslo-vens overgang til anden behandling i efteråret 1873 og derefter var gået tilbage ved det valg til Folketinget, der fulgte. Ditlev Tamm 2002, s. 128.

90. Jf. Vedels brev af 7. august 1887 til Krieger. Aage Friis og Just Rahbek (udg.) 1940, s. 337-339.

91. Jf. Kristian Hvidt: *Venstre og forsvarssagen 1870-1901*, Århus 1960, s. 99; Troels Fink 1986, II, s. 46ff.

valgretten. En vaskeægte repræsentant for denne antidemokratiske holdning var den person, der havde fæstningsbyggeriet som sit ressortområde, krigsminister Bahnson, der kort efter sin udnævnelse til krigsminister afleverede dette credo i en tale i Landstinget: »Derfor tillægger jeg ikke vælgerbefolkningens mening så overordentlig betydning, fordi jeg ikke tror, at den med rette kan tale med om den slags ting [forsvar og fæstningsbyggeri]. Den kan måske dømme om, hvor meget man har råd til at anvende – det kan gerne være – men ikke om detaljerne. Om man netop skal have fæstninger til forsvar, om befæstningerne skal ligge i København eller i Jylland, kan den ikke have nogen begrundet dom over.«⁹² Endnu tydeligere kom despekten for vælgerne til udtryk hos justitsminister Nellesmann på det statsrådsmøde den 26. januar 1886, hvor ministeriet drøftede, hvad det skulle gøre i anledning af, at Folketinget havde forkastet den provisoriske finanslov. Da regeringen ikke kunne hjemsende rigsdagen, fordi den så ikke ville være inde de to måneder, valgloven krævede, havde den mulighed for at forsøge at komme ud af klemmen ved at udskrive valg. Men det ville vælgerne opfatte på den måde, at de skulle afgøre striden mellem folketingsflertal og regering. Så det gik ikke, fordi de lige så lidt som Venstre i Folketinget havde ret til at tvinge kongen til at afskedige et ministerium.⁹³ Led Højre imidlertid nederlag ved et sådant opløsningsvalg, ville det være overordentlig svært for regeringen at stå fast over for et endnu stærkere folketingsflertal i sit forsvar for det princip, at en regering ikke måtte gå, hvis den blev truet med, at der ellers ikke ville blive bevilget penge til statsstyrelsen.⁹⁴ Regeringschefen selv nærede heller ikke tillid til den almindelige valgret. Som ung havde han den 11. marts 1848 i et brev til onkelen C.T. Engelstoft erklæret, at den almindelige valgret i en tid, der var rig på dårskab, dog var den største dårskab, man kunne tænke sig.⁹⁵ Det kunne naturligvis være et ungdommeligt synspunkt, som han senere havde forladt. Men intet tyder derpå. Således skrev han f.eks. i sit tilbageblik, *Politisk Beretning fra April 1899*, at hans udholdenhed som regeringschef i det væsentligste skyldtes hans »had til masseherredømmet«, hans »faste overbevisning om, at den almindelige valgrets eneheredømme eller dog overherredømme måtte føre til Danmarks undergang og samfundets opløsning«.⁹⁶ Som en af de ledende politikere under kampen om en revision af Junigrundloven havde hans ho-

92. *Landstingstidende 1884-85*, sp. 77.

93. Harald Jørgensen (udg.) 1976, s. 328f.

94. Albert Olsen 1953, s. 139.

95. Povl Bagge m.fl. (udg.): *Danske politiske breve fra 1830'erne til 1840'erne*, København 1958, s. 397f.

96. J.B.S. Estrup: »Politisk Beretning fra April 1899«, Th. Thaulow 1940, s. 343.

vedsynspunkt jo også været, at den almindelige valgrets overherredømme skulle begrænses, hvilket som bekendt også lykkedes, for godt nok bestod den almindelige valgret til Landstinget, men til gengæld blev den ulige på en for godsejerne særdeles gunstig måde.

Højres styrke og Venstres fejl

Når det lykkedes Højre at gennemføre et statskup, var årsagen naturligvis primært, at det havde viljen og magten dertil. Højres store fordel var, at det dels havde nogle mennesker, der kunne støbe kuglerne (Bahnsen, Matzen og Scavenius), dels en leder, der ikke lod sig afficere af de mange angreb, han blev udsat for. Da han først havde besluttet sig for at forblive som regeringschef, var det fuldstændig umuligt for oppositionen at gøre indtryk på Estrup. Han stod blot urokkelig fast. Holstein talte for døde øren, når han under eneste behandling af finansloven for 1885-86 harmdirrende sammenlignede regeringen, der erklærede, at den fortsat ville opkræve skatter, selv om der ikke var vedtaget nogen finanslov, med en forbylder. »Det er omtrent samme ræsonnement, som en mand ville gøre gældende, når han sagde til en anden: Hvis du ikke giver mig de penge, jeg vil have, så er der ingen kriminallov mere... hvis man virkelig stiller sig således over for dette ting, at man siger: Ét af to: Enten går I ind på vort forlangende, eller også tager vi selv pengene og hjælper os, som vi kan – så må man kunne sige sig selv, at dette ting ikke har den ringeste interesse i at give en lovlig form for en politik, der er et rent og klart grundlovsbrud, en politik, der finder sit udtryk i sådanne ytringer som: Det, som vi anser for politisk nødvendigt!«⁹⁷ Hørup forsøgte sig, som man kunne vente af ham, med den ironiske til det hånlige grænsende form, da han den 31. marts 1885 under andenbehandlingen af Holstein-Ledreborgs forslag til en midlertidig finanslov, forundredes over, at Estrup ikke længere ville have den form for midlertidig finanslov, som han ellers havde udtalt sig så stærkt til fordel for i 1880, da en folketingsmand stillede et ændringsforslag til den. Det var dog mærkeligt, at han i år »svigter den konservative vedhængen ved alt, som ellers udmærker ham i så høj grad... Nu er han i år rede til på sit ansvar og efter sit initiativ at vende op og ned både på form og indhold af den midlertidige finanslov... Jeg skal selvfølgelig ikke sige, at den højtærede conseilspræsident i år har stillet ændringer til den gamle midlertidige finanslov, fordi det forekom ham at være den visse vej til den 1. april både at stå uden ordinær finanslov og

97. *Folketingstidende 1884-85*, sp. 1695-1697.

uden midlertidig finanslov... Det er derfor min forventning, at den højtærede konseilspræsident vil komme til bedre erkendelse...«⁹⁸ Nej, han skulle ikke sige det og fik det så netop sagt.

Venstres fejl var først og fremmest, at det undervurderede sine modstanderes styrke. Den politik, som partiet førte fra 1881 til 1886, lå i naturlig konsekvens af den, det var slået ind på kort efter sin dannelse, og som havde haft til formål at tvinge folketingsparlamentarismen igennem. Da Venstre ikke kunne blive enig med sig selv om, hvorledes det skulle takle det første finansprovisorium i 1877 og var blevet splittet i en radikal og moderat fløj, var der ganske vist i nogle år kommet en afbrydelse i den politiske kurs fra første halvdel af 1870'erne. Men fra 1881 var Venstre tilbage i det gamle spor – om end man ikke længere talte om folketingsparlamentarisme, men blot om at tvinge regeringen Estrup til at gå. Desuden var midlerne andre, men så konsekvent visnepolitikken blev ført igennem, kan de ikke betegnes som ret meget blidere end dem, partiet havde anvendt 1872-77. Denne konfronterende politiske kurs havde Berg faktisk allerede bebudet i den tale, han holdt i Folketinget i 1866 forud for afstemningen om den reviderede grundlov. Her slog han fast, at han havde besluttet sig for at stemme ja til grundlovsrevisionen, selv om han i grunden følte, at der på denne måde skete det danske folk uret. For 5. junigrundloven var folkets moralske ret. Men han ville lade det komme an på en prøve. De, der hævdede, at den reviderede grundlov ville skabe et glimrende samarbejde mellem Folketingets små og Landstingets store bønder, skulle have lov at bevise det. Tog de fejl, ja så ville tiden være kommet til at indlede en forfatningskamp. I den situation ville det være anderledes let end nu at samle folket til kamp for dets ret, for da ville det have troen i hænde. Det var hans overbevisning, at når folket så, at de store kom til at dominere Landstinget, ville de små gøre en indsats for at blive så meget desto stærkere repræsenteret i Folketinget. Dette og den omstændighed, at Landstinget ville være svækket i demokratisk legitimitet på grund af begrænsningen af den almindelige valgret, ville – håbede Berg – sætte folket i stand til at erobre tilbage, hvad det havde sat til i indflydelse ved forfatningsrevisionen. Som Berg formulerede det: »Dette flertal [i Landstinget] hviler ikke på en så fast basis og ... har ikke den styrke som det demokratiske flertal i Folketinget, der er udgået af den folkestemning, når det taler folkets sag for fædrelandets skyld.«⁹⁹

En væsentlig drivkraft for Berg, når han ud fra sin tese om Junigrundloven som folkets moralske ret drev så hårdt på, for at Landstinget blev trængt

98. *Folketingstidende 1884-85*, sp. 1883-1886, citatet sp. 1885.

99. *Folketingstidende. Overordentlige Samling 1866*, sp. 304, 309ff.

mest muligt tilbage i indflydelse, var følelsen af, at han og folket var blevet snydt.¹⁰⁰ De nationale godsejere havde med Estrup som deres mest fremtrædende repræsentant lovet et frugtbart samarbejde og havde dermed fået mange brave venstremænd – herunder Berg – til at svigte deres overbevisning, hvorefter de ikke havde leveret den vare, de havde stillet dem i udsigt. Det var for galt. Men dette udgangspunkt for at rejse og føre forfatningskampen kom til at skygge for evnen til rationelt at analysere den politiske situation. En rationel analyse burde have fået Berg og de andre venstreledere (jf. Hørup: Ingen over og ved siden af Folketinget) til alvorligt at overveje, om Landstinget egentlig var blevet svækket med grundlovsreformen. Ideologisk kan man naturligvis godt anføre argumenter til fordel for Bergs synspunkt, eftersom det vel er oplagt, at et landsting, hvis medlemmer til dels er udpeget af kongen, og som er valgt ved en meget ulige valgret, ikke kan være så repræsentativt som et ting, der som Folketinget ubeskåret er valgt ved den almindelige valgret. På den anden side kunne man jo også argumentere for, at Landstinget som følge af den overrepræsentation, de rigere grupper opnåede, bedre afspejlede den faktiske økonomiske og sociale magtfordeling i samfundet. Hvis man ønskede reformer, fik man dem ikke gennemført uden at tage afgørende hensyn hertil. Og det ville 1866-landstinget bedre sikre end 1849-landstinget. Det helt afgørende moment var dog nok det rent praktiske, at i og med at grundlovsrevisionen af 1866 sikrede, at Landstinget ikke blot med nogle få års forsinkelse blev et ekko af Folketinget, ville det naturligvis blive et mere selvstændigt repræsentationsorgan. Når magtfulde samfundsgrupper fik en langt stærkere repræsentation end tidligere, ville dette ting helt anderledes end under Junigrundloven søge at gøre sin vilje gældende. Med sin moralske tilgang til politik undervurderede Berg, hvad han var oppe imod. I den forbindelse kommer man ikke uden om, at visnepolitikken virkelig trængte modstanderne op i et hjørne. De betegnede den da også som grundlovsbrud.¹⁰¹ Selv om det nok er at overdrive, for statens institutioner fungerede jo stadigvæk, og det er svært at påvise, at politikken påførte samfundet nogen varig skade, er der vel ikke ret megen tvivl om, at Højre i nogen grad følte sig i sin gode ret til at handle, som det gjorde: Når Venstre ikke betænkte sig på at sætte det politiske system i stå, var der ikke andet at gøre for regeringen og Højre end selv at gribe til ekstreme midler. Deraf kom regeringens påstand, som Holstein-Ledreborg har-

100. Søren Mørch udtrykker det sin sædvane tro drastisk: »Gårdejernes repræsentanter ... blev snydt, så vandet drev af dem.« Søren Mørch: »Det moderne gennembrud«, Klaus P. Mortensen (red.) 2002, s. 116.

101. F.eks. Nellemann på statsrådsmødet den 16. februar 1885. Harald Jørgensen (udg.) 1976, s. 309f.

celerede så voldsomt over, at provisoriepolitikken var nødvendig. Klogt kan det ikke kaldes at tvinge den modstander, der har muligheden for at ændre kampens regler til sin fordel, fordi han har den fysiske magt, til rent faktisk at gøre dette. Hvad skulle Venstre så have gjort? I udgangspunktet skulle det næppe så bastant have rejst kravet om folketingsparlamentarisme. I 1870'erne kunne Venstre have nøjedes med at rejse det krav, at regeringen i højere grad, end tilfældet var, også skulle afspejle partistyrken i Folketinget. Nu denne fejl var begået, havde det nok efter Estrups udfordrende opløsning af Folketinget to gange i træk og hans vægning ved at drage konsekvensen af sine nederlag været en god idé at træde i skarp opposition til regeringen på nogle punkter, som stod dens hjerte nær: ikke mindst med hensyn til fæstningerne, men på andre punkter, hvor den politiske forskel ikke var særlig stor, at have præget regeringens forslag i en retning, som man kunne have været bekendt over for sine vælgere. Det ville også have gjort det muligt for Venstre at køre egne reformforslag igennem, for bagsiden af visnepolitikken var, at Landstinget og regeringen så heller ikke ville forhandle de forslag, Venstre indbragte ved privat initiativ. Ud over at det altid virker godt på befolkningen (herunder også politiske modstandere), at man er i arbejdstøjet, ville det have haft den sidegevinst, at staten ikke ville have fået de årlige budgetoverskud, der satte regeringen i stand til at bruge store beløb på fæstningsanlæggene. Dermed ville regeringen hurtigere være kommet i en finansiell klemme. De sidste bemærkninger er naturligvis præget af bagklogskab. I situationen var det ulige vanskeligere at analysere, hvad det var rigtigt at gøre.

Berettigelsen af betegnelsen statskup

Grunden til, at det efter min mening er berettiget at betegne regeringen Estrups fremgangsmåde i 1884 og de følgende to år som et statskup, er, at en regering, der ud fra en politisk såvel som juridisk bedømmelse helt åbenbart skulle have trukket sig, blev siddende og omskabte betingelserne for den måde, love blev til på, og skattebevillingsretten brugt. Alt i alt betød det en magtforskydning, der afgørende svækkede det lovgivningskammer, hvor det, man dengang kaldte den almindelige valgret, bedst slog igennem. Omvendt øgede det lovkammer, hvor de rige i land og på by var klart overrepræsenteret (i godsejernes tilfælde næsten grotesk overrepræsenteret), sin indflydelse. Det betød, at samfundets økonomiske elite tiltog sig en større politisk magt, end grundloven tildelte den. En sådan magtforskydning er typisk, når et højreorienteret kup finder sted. Et andet typisk forhold er, at

kupmagerne sætter sig på magten i kraft af, at de har herredømmet over militær og politi. Om de rent faktisk sætter militæret og politiet ind, er mindre vigtigt for at bedømme, om der er tale om et statskup. Hvis truslen om magtanvendelse plus en sporadisk indsættelse af politiet er tilstrækkeligt, går de naturligvis ikke videre.

Regeringen Estrups magtovertagelse var alene mulig, fordi den sad på magtapparatet (hær, flåde og politi). Vel brugte den det ikke i nævneværdigt omfang, men samtiden var pinligt bevidst om, at det ikke var Nellemanns og Matzens ejendommelige tolkninger af grundloven, der satte regeringen i stand til at skyde Folketinget til side, det var dens voldsmonopol. Så forskellige personer som en konservativ højesteretssagfører Koch (jf. hans votum til Højesteretsdommen i 1886) og den radikale politiker Viggo Hørup (jf. hans tale i Havdrup i 1885) kunne blive enige herom. For at tvinge sin politik igennem tog regeringen ikke i betænkning at indskrænke den politiske ytringsfrihed ganske betydeligt, lokalt indføre undtagelsestilstand efter uroligheder, forfølge politiske modstandere gennem afskedigelser, dæmpe oppositionslysten med trusler om, at de embedsmænd, der ikke stemte, som de burde, ville blive sat tilbage i karrieren osv.¹⁰² Såvel Chresten Berg som Viggo Hørup kom i fængsel, Berg i 1886, Hørup i 1889-90, under forfatningskampen på et grundlag, der var tvivlsomt og vanskeligt kan ses som andet end politisk forfølgelse (Hørup blev således dømt for injurier for en artikel i *Politiken*, som han i øvrigt ikke selv havde skrevet, men som ansvarshavende redaktør måtte han gå tre måneder i fængsel). Berg var i fængsel i seks måneder og blev imod Folketingets protest indsat til afsoning, medens Rigsdagen stadig mødtes, selv om grundloven indeholdt en paragraf om rigsdagsmedlemmernes immunitet. Også Hørup blev indsat til afsoning under rigsdagssamlingen 1889-90.¹⁰³

Kuppet omskabte de politiske betingelser og fik Folketinget til at affinde sig med foranstaltninger, det ellers ikke ville være gået med til. Ikke mindst fæstningsbyggeriet kom til at stå som et monument over, at det var muligt at gennemføre foranstaltninger, som Folketinget ikke havde godkendt.

Det statskup, som regeringen iværksatte, tilhørte den type, som Peisistratos iværksatte i Athen. Formelt blev forfatningen ved at bestå, men på afgørende punkter blev den reelt sat ud af kraft, den blev en skinforfatning.¹⁰⁴ Et mere nutidigt eksempel på det samme er statskuppet i Tjekkosllovakiet i 1948, der i flere henseender minder om det danske i 1884-86 – ikke alene

102. Troels Fink 1986, II, s. 36ff.

103. Torben Krogh: *Viggo Hørup*, København 1984, s. 279ff, 318ff; Valdemar Koppel: *Politikens Historie*, I, København 1946, s. 67-69; Frode Aagaard 1929, s. 193-202.

104. Herodot: *Historie*, I, 59.

ved at voldsanvendelsen var forholdsvis begrænset, men også ved, at kupmagerne tilsidesatte den eksisterende forfatning, uden at den dog formelt blev sat ud af kraft. Efter kuppet kørte forfatningen videre som fri f.eks. med valg til repræsentationsorganet, i hvilket flere partier deltog, hvad der gav kupmagerne mulighed for – som i Danmark i 1884-86 – at påstå, at der slet ikke havde fundet noget kup sted, samtidig med at de gradvis befæstede deres position.¹⁰⁵

Enden på historien

Selv om det altså er klart, at et kup fandt sted i Danmark, er det lige så klart, at såvel landsting som regering ikke rigtig var glade for det og tidligt begyndte at ryste på hånden.¹⁰⁶ Estrup personligt tog det næppe særlig nøje med, om nogle mente, at han havde overtrådt grundloven. Når Venstre så trodsigt pressede på for imod forfatningens hensigt at give Folketinget enehæredømmet, måtte det finde sig i, at man satte hårdt mod hårdt. Nej, det, der pinte Estrup, var snarere, at han næppe havde kæmpet så indædt for at forhindre folketingsparlamentarisme for i stedet at havne i landstingsparlamentarisme, eller i alt fald i en tilstand, hvor regeringen blev afhængig af Landstinget. Det værste i denne verden var folketingsparlamentarisme, det næstværste var landstingsparlamentarisme. Deraf kommer det, at der meget hurtigt kom forligsbestræbelser i gang, hvor Estrup og Hørup mærkeligt nok synes at have været nogle af de mest ivrige. Hvis de to alene havde kunnet ordne spørgsmålet, var man formodentlig snart kommet ud af de provisoriske tilstande. Problemet var, at Estrup selv ikke forstod at forhandle, og at han var lidet fleksibel. Forligsmodstanderne havde dermed let ved at lægge tingene sådan til rette, at et forlig stod som uantageligt for Estrup. I Venstre var situationen den, at der ikke var en samlet leder, der havde autoritet til at få venstrefolketingsmændene til at acceptere et forlig. Hørup var hæmmet af, at han havde været så kompromisløs, lige indtil forliget blev udstedt.

Ikke desto mindre øgede Folketinget gradvis sin indflydelse igen – en omfattende reformlovgivning kom i gang især fra 1890, og år efter år blev der brugt så mange penge, at man snart kunne se bunden i statskassen, der

105. Erling Bjøl: *Duellen uden ende. Den internationale politiks historie efter 1945*. 1, København 1972, s. 144-152.

106. Jf. Estrups forslag til en grundlovsforandring, der skulle anviser en sikker metode til at løse fremtidige konflikter om finansloven mellem Folketinget og Landstinget, fremlagt på statsrådsmødet den 16. december 1886. Harald Jørgensen (udg.) 1976, s. 326-328.

ellers havde svulmet med penge som følge af visnepolitikken. Samtidig samarbejdede de moderate dele af Højre og Venstre for fuld damp om at gennemføre den nævnte reformlovgivning. I en sådan situation var der bestemt ikke stemning for at skride til et så groft skridt som provisorisk lovgivning om forhøjede skatter. Det var baggrunden for forliget i 1894.¹⁰⁷ De moderate inden for begge partier var kommet så tæt på hinanden, at regeringen ikke kunne tage nye initiativer med hensyn til provisorisk lovgivning. Så længe regeringen Estrup fortsatte, ville folketingsflertallet ganske givet ikke gå med til at vedtage skattelove, der forøgede statens indtægter. For den måtte jo se i øjnene, at der var risiko for, at regeringen suverænt afgjorde, hvorledes indtægterne skulle bruges. Men blev indtægterne ikke øget, blev det i grunden mindre interessant at udsende provisoriske finanslove, for med den knaphed på midler, der nu rådede, og med de mange reformlove, der var vedtaget, var det råderum, regeringen havde til selvstændigt at kunne bestemme indtægternes anvendelse, væsentligt indskrænket. Som statskuppet blev gennemført uden en ophævelse af forfatningen, blev det sat ud af kraft – ikke gennem en ny forfatning, men ved at den eksisterende igen blev brugt efter sin hensigt, for siden at blive reformeret i 1915 med inddragelse af de erfaringer, man havde gjort under provisorierne. Det samme skete i øvrigt i Athen, da Peisistratos' søn, Hippias, blev fordrevet i 510 f.v.t. Herefter trådte Athens forfatning ud af sin skyggetilværelse for snart efter at blive demokratiseret gennem Kleisthenes' reformer.¹⁰⁸

Summary

Claus Friisberg: The Coup d'état 1884-86 and the Political Parties
In Denmark, the Right Wing Party suffered a severe defeat to the liberal Left Wing Party in the general election of 25th June 1884 to the 'Folketing' (Assembly of the People), the second chamber of the Danish Parliament. Subsequently, it was widely expected that the government would resign and a new government be formed, headed by Christen Berg, a former school-teacher, who was the leader of the opposition. The only alternative was a coup. After a brief period of hesitation, J.B.S. Estrup, the incumbent Prime Minister, and other members of the cabinet (with the Minister of School and Church Jacob Scavenius and the Minister of War Jesper Bahnson as the most ardent supporters) chose just that. The coup comprised three elements:

107. Albert Olsen 1953, s. 134f.

108. Herodot V, 66-67.

1. Estrup ignored his party's overwhelming defeat in the election and went on as head of the government. 2. He began to issue provisional decrees on the state budget every year from 1885 to 1894, and 3. He followed the first provisional decree on the budget up with civil decrees, which gave the government the power to regulate and ban demonstrations and to limit the possibility of criticizing the government. The author of the article claims that these steps, individually and as a whole, constituted a coup. Neither the Constitution of 1849 nor the Revised Constitution of 1866 provided for a parliamentary system, but it is clear from the whole of the Constitution, as well as from the political life as it developed from 1850 until Estrup took over as Prime Minister, that a government which had lost the confidence of the whole Parliament or one of its chambers had no other choice than to resign or call an election. If the latter opportunity was used and the election was lost, the Prime Minister had to resign. Estrup and the other members of the cabinet claimed that the Constitution gave the King unrestrained power to choose any man he wanted as his Prime Minister. This interpretation of the Constitution was absurd. The words merely meant that when there was a change of cabinet, the King and a minister had to sign the letter of resignation of the old cabinet and endorse the nomination of the new. Similarly, the issue of the provisional decrees on the annual budget was unconstitutional. The Constitution stated that Parliament, and Parliament only, had the power to levy taxes and decide on the expenditure of the money that the state had thus received. Fortifications on land and sea around the capital were constructed as a result of the government issuing provisional decrees on the budget, and it cost millions of Danish 'Kroner'. The government had thus usurped the authority of the legislative power in a very central case. The argument of the cabinet, that the Folketing had not granted it sufficient money to govern the country, was invalid. The Folketing had not been ready to grant the government all the money that it wanted, but it had been willing to furnish it with enough money to make it possible to govern the country. The Estrup-cabinet succeeded in clinging to power until 1894, and the Right Wing Party to occupy the post as Prime Minister until 1901. Thanks to the coup, the classes that supported the cabinet, the great landowners and the bourgeois class in the cities, were able to build a large complex of fortresses at Copenhagen. The introduction of reforms, for which the supporters of the liberal Left Wing Party were hoping, e.g. a reform of the taxation system, so that taxes were transferred from land to income and fortune, was delayed till after 1901.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

I hagekorsets skygge

De danske nazister i Aalborg 1931-45

Af Martin Larsen

Dansk nazisme set fra en lokalhistorisk synsvinkel er over det meste af landet en glemt og fortrængt fodnote til besættelseshistorien. De danske nazister var repræsenteret over hele landet, og selv den mindste flække havde sine lokale nazister. Disse mennesker var overalt særdeles forhadte, og af samme årsag har de dramatiske fortællinger om lokale patriotiske frihedskæmpere ofte overskygget historien om disse landsforrædere. Cand.mag. Martin Larsen fokuserer i denne artikel på den stærke lokale nazisme i Aalborg, der blev etableret i begyndelsen af 1930'erne og kulminerede i årene 1940-42. Artiklen bygger dels på DNSAP's centrale kildemateriale i Bovrup-arkivet, dels på lokalt materiale fra nazisterne og deres kommunistiske modstandere i Aalborg.

Indledning

De fleste danske nazister var samlet omkring partiet Danmarks Nationalsozialistiske Arbejder Parti (DNSAP), der eksisterede i perioden 1930-45. Dansk nazisme var et landsdækkende fænomen, og DNSAP var repræsenteret i de fleste større byer. DNSAP var opstillet til valgene 1932-43, men det var først i forbindelse med folketingsvalget i 1939, at partiet opnåede en vis succes og faktisk blev repræsenteret i Folketinget med tre mandater. DNSAP opstillede også til folketingsvalget i 1943 og fik ligeledes tre mandater, og dermed var det endeligt slået fast, at partiet aldrig fik et reelt tag i danskerne. Den eksisterende forskning om dansk nazisme, senest med John T. Lauridsens *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*, betragter stort set alle de danske nazister som én samlet, landsdækkende gruppe mennesker. Der er hidtil ikke blevet forsket synderligt i enkelte lokalområder, hvilket kan åbne op for nogle nye spændende problemstillinger omkring den danske nazisme.

De danske nazister var stærkest repræsenteret i Sønderjylland, men dernæst stod DNSAP forholdsvis stærkt i Aalborg Amt med Aalborg by som højborgen. Det er måske ikke så svært at forstå, hvorfor der boede mange nazister i Sønderjylland, hvis man tænker på genforeningen i 1920 og den

geografiske nærhed til den originale nationalsocialisme i Tyskland. Derimod er det mere vanskeligt at forklare koncentrationen af nazister i Nordjylland. Med denne artikel vil jeg forsøge at komme sandheden omkring disse forhadte mennesker lidt nærmere.

Kilder om de danske nazister

Hovedkilden om dansk nazisme er Bovrup-arkivet, som fysisk har til huse på Rigsarkivet og er karakteriseret som »ikke umiddelbart tilgængeligt arkivmateriale«. Selve arkivet omfatter et mægtigt materiale om DNSAP's virke samt partiets medlemmer, men det er på mange måder vanskeligt at udnytte. Det største problem ved Bovrup-arkivet er den mangelfulde registrering af materialet, som komplicerer søgningen efter relevant stof, og som i tidens løb har været en barriere for historikere og andre forskere, der har villet undersøge de danske nazister. En stor del af materialet er opdelt efter sysler, og i mit tilfælde har det drejet sig om Himmer Syssel. Efter et langvarigt og trættende ansøgningsforløb lykkedes det at få fat i en stor del af det relevante materiale. Materialet har den fordel, at det er nazisterne selv, som har skrevet det internt til hinanden, og derfor er dokumenternes troværdighed høj. Bovrup-arkivet indeholder et hav af forskellige oplysninger om de lokale nazister, herunder navne og adresser på medlemmerne, men det giver også mulighed for at komme ind bag det lokale partiapparat, hvor forskellige breve og andre papirer vidner om nazisternes virke og problemer, både internt og eksternt i Aalborg og omegn. Med det meget omfangsrige og detaljerede materiale til rådighed er det muligt at redegøre og levendegøre den ofte mytologiserede historie om disse mennesker.

Andre vigtige kilder til at belyse Aalborgs nazister er det materiale, som findes i forbindelse med Danmarks Kommunistiske Parti (DKP) fra Aalborg Stadsarkiv. De lokale kommunister var særdeles aktive og havde registreret en lang række personer, som de mente på den ene eller anden måde ikke havde rent mel i posen. Materialet indeholder en række lister, f.eks. anholdelsesliste, sikkerhedsforvaring for mænd, marinevægttere, mistænkelige personer og en mindre bog med navne og personlige oplysninger på folk med tilknytning til DNSAP. Alle disse oplysninger har været med til at nuancere billedet af de lokale nazister, men bidrager også til en forståelse af den aalborgensiske borgers opfattelse af de lokale nazister. Det illegalt udgivne »Bovrup-Kartotek« fra 1946 findes også i DKP-materialet og indeholder blandt andet en registrering af personer i Aalborg, der indmeldte sig i DNSAP. Et problem og en generel mangel ved Bovrup-Kartoteket er, at

langt fra alle DNSAP's medlemmer er registreret. Dette kartotek indeholder navne på 22.689 personer, der i perioden 1930-45 indmeldte sig i DNSAP,¹ men undersøgelser har påvist, at dette antal ikke stemmer overens med virkeligheden, og at DNSAP havde 39.000 medlemmer i sin levetid.² Bovrup-Kartoteket indeholder navne på godt 1.100 personer fra Aalborg, men dette tal er sandsynligvis alt for lavt, idet flere hundrede personer sikkert ikke er blevet registrerede. Disse oplysninger er præget af en række fejl og skævheder, men alligevel kan Bovrup-Kartoteket med stor fordel bruges til at vise forskellige tendenser inden for den lokale nazisme, blandt andet med hensyn til kønsfordeling, indmeldelsesudvikling, alder og beskæftigelse.

Nazismen i Aalborg i 1930'erne

Den danske nazisme blev etableret i efteråret 1930, men de første par år var den uden den store tilslutning, hvilket også var gældende for Aalborg. Det første reelle, man ser til nazismen i Aalborg, er i 1932, hvor DNSAP's stifter og »Fører« Kay Lembcke var på nationalsocialistisk Danmarksturne³ og besøgte Aalborg den 19. januar, hvor han talte i Enighedslund kl. 14.00. I den lokale dagspresse blev dette offentlige møde lanceret med følgende ordlyd: »Ingen Forsoning! Ned med Parlamentarismen og Socialdemokratiet! Forholdene bedres ikke før begge er udryddede. Frem til Kamp for Det nationale Diktatur. Den eneste virkelige varige Hjælp.«⁴

Dagen efter ritmester Lembckes møde var der et referat i *Aalborg Stiftstidende*, hvor det blandt andet omtales, at mødet havde tiltrukket ca. 400 unge arbejdsløse, af hvilke de fleste var omkring 20 år. *National-Socialisten* omtaler også mødet, og ifølge den nazistiske avis var der mødt 600 op til mødet, hvoraf de 400 var arbejdsløse.⁵ Den danske nazisme var fra starten god til at overdrive udbredelse og tilslutning, hvilket ses af denne omtale samt en lang række andre møder, hvor DNSAP's egen presse overdriper mødernes omfang. Ifølge *Aalborg Stiftstidende* havde Lembcke indledt med at rette et angreb på den jødiske indflydelse, der havde medført »...Bløddagtighed, Unatur, Fejghed. Denne Radikalisme har bestræbt sig paa at gøre os saa usle, at den uden Vanskelighed kan regere. Dette radikale Krapyl er det, Socialdemokraterne er gaaet i Samarbejde med, og der van-

1. Søren Eigaard: *Frø af ugræs*, 1981, s. 17.

2. Malene Djursaa: *DNSAP*, 1981, bind 1, s. 9.

3. Eigaard 1981, s. 60.

4. *Aalborg Stiftstidende*, 17-01-1932.

5. *National-Socialisten*, 31-01-1932.

De lokale nazister i Aalborg demonstrerede flere gange i byens gader. Her er et billede fra Ny-torv 1932, der viser en mindre flok nazister under en protestmarch gennem Aalborg. (Privat foto).

ker nu af Kniplerne til Arbejderne (Hør!), næste Gang kommer Turen til Bønderne (Munterhed). Regeringen har ikke kunnet skaffe Arbejde, har kun kunnet fordoble Arbejdsløsheden. Socialdemokraterne tænker kun paa, hvorledes de kan opretholde den Kapitalisme, som de siger, at de vil bekæmpe.« Efter angreb på parlamentarismen, jøderne og Socialdemokratiet var der en kort pause, hvorefter der var lagt op til diskussion, og ved denne lejlighed talte otte kommunister. Mødet var selvfølgelig præget af store politiske uoverensstemmelser, men Lembcke blev også udsat for personlige beskyldninger, herunder at han »...aldrig havde bestilt noget og havde en fuglehjerne.«⁶

I løbet af efteråret 1933 blev der afholdt en række mindre møder i og omkring Aalborg, blandt andet et gruppemøde den 12. september, hvor enkelte nye medlemmer blev indtegnet, et møde den 10. oktober og et medlemsmøde den 5. november. Allerede i juli drøftede Arne Hindsholm DNSAP's program og muligheden for at etablere en afdeling i Aalborg med en række aalborgensere, og i *National-Socialisten* den 23. juli hedder det: »Vi ønsker de nye Medlemmer i Aalborggruppen velkommen i vore Rækker, og haaber at

6. *Aalborg Stiftstidende*, 20-01-1932.

Arbejdet for vort Parti maa krones med Held i det ellers saa 'røde' Aalborg!« Den 29. september havde de lokale nazister indbudt til møde i Frejlev Forsamlingshus, hvor Udal Frederiksen og Dybdal skulle tale. Der blev ifølge *Aalborg Stiftstidende* den 30. september tale om et »Bevæget Nationalsocialist-Møde i Frejlev«, hvor omkring 50 kommunister fra Aalborg havde cyklet til politisk møde. Inden mødet rigtigt kom i gang, afbrød kommunisterne og begyndte at synge »Internationale«. Mødet kulminerede da to-tre kommunister overfaldt de to talere, og politiet var nødt til at rykke ud, men inden da var de røde forduftet på cyklerne til Aalborg med DNSAP's partiprotokol samt et hagekorsembel. Helt fra begyndelsen mødte nazismen hård modstand i Aalborg, og denne kamp blev forstærket i takt med den nationalsocialistiske udvikling i byen, der nåede sit klimaks under besættelsen.

Den 17. juni 1934 blev der igen afholdt et nationalsocialistisk møde, denne gang i Aalborghallen mod entre på 50 øre, med DNSAP's nye fører Frits Clausen som taler samt andre ledende personer, herunder blandt andre Ejner Jørgensen og pastor Malling. *Aalborg Stiftstidende* havde en reporter på stedet, og dagen efter kunne man i avisen læse om mødet, der havde samlet ca. 1.500 mennesker. Politiet var mødt talstærkt op med knippelbevæbnede betjente, men mødet foregik uden voldelig ballade på trods af heftige skændrier mellem de få nazister og de stærkt repræsenterede modstandere, der var mødt op i hallen, hvor Dannebrog og hagekors var »smukt« forenet. En del af de unge nazister gjorde tjeneste som billetkontrollører og fanevagter, og disse vagter morede publikum en del. Kaptajn Arildskov åbnede mødet og forsamlingen sang »I alle de Riger og Lande«, hvorefter købmand Ejner Jørgensen talte om krisen i Danmark. Frits Clausen blev modtaget med trampen i gulvet, og føreren talte glødende om Dannebrog, de økonomiske forhold i Sønderjylland før og efter genforeningen og pantsættelsen af den danske jord. Mødet var præget af diskussion for og imod nazismen, og en kommunist fra Aalborg udtrykte sin harme over, at fascismen var trængt ind i arbejdernes by Aalborg. Mødet endte med et stort skænderi, som udviklede sig til lidt af en farce med kamp på stemmen, hvor de tilstedeværende kommunister sang »Internationale«, samtidig med at nationalsocialisterne sang »Vi er Danmarks Haab«. Afslutningen på mødet blev ifølge reporteren følgende: »Alle ordentlige Folk herop! Kommanderede Jørgensen, og lidt modvilligt udskilte en lille Flok sig af den 1500 Mand store forsamling for at slutte sig til Nationalsocialisternes Kor, som sang 'Slut op i vore Rækker' medens Hallen tømtes.«⁷

7. *Aalborg Stiftstidende*, 18-06-1934.

Nazismens første indtog i Aalborg forløb forholdsvis roligt og uden de voldsomme tumulter i modsætning til København, hvor nazister og kommunister ofte kom i direkte slagsmål. *Berlingske Tidende* bragte i januar 1934 en reportage om den nordjyske nazisme, og i artiklen stod der, at den nordjyske nazisme ikke var uniformeret og efter evne undgik enhver form for uroligheder. Yderligere hævdede nazismens ledere i Nordjylland, at hvert møde, som var forløbet i ro og uden sammenstød med anderledes tænkende, havde medvirket til at understrege nationalsocialismens fredelige karakter. Uden at nævne navnet omtaler artiklen desuden, at en stor del af arbejderne på en større fabrik ved Aalborg var nationalsocialistisk indstillede.⁸ I begyndelsen gik det stille for sig i Aalborg, men der var heller ikke ret mange nazister, hvilket Bovrup-Kartotekets 10 registrerede indmeldelser i 1934 tydeligt viser. Men »succes« kan også måles i opmærksomhed, og det faktum, at ca. 1.500 mennesker mødte op i Aalborgshallen til et nationalsocialistisk møde, viste, at Aalborgs borgere ikke var ligeglade med nazismen, men tog stilling til den. Aalborgs borgere ønskede at tilkendegive deres holdning til nazismen og mødte talstærkt op til dette møde, men de havde ikke meget tilovers for nazismen. Et mindre kor råbte under mødet »Ned med Nazisterne«.⁹

Den 6. december 1934 afholdt DNSAP igen et stort møde i Aalborg, denne gang i Haandværkerforeningens store sal, hvor Frits Clausen, Philip Hofmann-Madsen og flere andre talte. Ifølge et avisreferat var der tale om et »Bevæget Nazist-Møde i Aalborg«, og der var truffet omfattende foranstaltninger til afværgelse af uro. Seks-syv politibetjente var posteret dels på gaden foran bygningen, dels i forhallen og dels i salen, og udenfor var der samlet en skare arbejdsløse, der prøvede at komme gratis ind. I salen var der »...et stort Opbud af nationalsocialistiske Stormtroopsfolk fra Oplandet med dannebrogfarvede Armbind«, og »...Mødet havde samlet saa mange Tilhørere som Salen kunne rumme.« Frits Clausen fremførte, at »Regeringen er kørt fast igen...de fleste Folk er klar over den er evneløs. ...Det er Diktatur vi skal have. Vi har i øjeblikket Finansdiktatur med en Jøde i Førerstilling, og saa Stauning-Diktaturet, som kan bestemme alt her i Landet.« Under stadige afbrydelser afsluttede Frits Clausen sin tale med at nævne de væsentlige punkter i DNSAP's program.¹⁰ Det var regeringen og jøderne, der blev udsat for angreb, men mødet var også præget af store politiske og ideologiske uoverensstemmelser, hvilket resulterede i buh'en og

8. *Berlingske Tidende*, 16-01-1934.

9. *Aalborg Stiftstidende*, 18-06-1934.

10. *Aalborg Stiftstidende*, 07-12-1934.

andre afbrydelser fra de tilstedeværende kommunister. Her var endnu et nationalsocialistisk møde, der tiltrak en del mennesker, hvilket igen bekræfter, at byens borgere ikke så på nazismen med lige gyldige øjne, men tog stilling til den. 1934 blev året, hvor nationalsocialismen i Aalborg spirede og begyndte at vokse.

I forbindelse med folketingsvalget i 1935 var nationalsocialismens valgmanifest trykt i *Aalborg Stiftstidende*, og på et vælgermøde på Afholdshottellet i Nørresundby mødte nationalsocialisternes kandidat, Ejner Laursen, stor modstand. Ifølge et avisreferat foregik den del af mødet på følgende måde: »Ud med ham! Brølede et halvt Hundrede Mennesker i Kor. Hver Gang Laursen aabnede Munden, forstærkedes Spetaklet. Dirigenten: Jeg troede, at Laursen var for klog til at vise sig i saadan en Arbejderforsamling. Jeg maa fralægge mig Ansvar for Spetaklet. Vi staar overfor en skæbnsvanger... fik Laursen netop raabt, saa brød Larmen ud paany. Laursen: Vil I ikke vise det Frisind at høre paa mig (nej – ud med ham den Skruebrækker). Men jeg har jo ikke sagt noget ondt endnu (nej men du har det Hagekorsmærke i Knaphullet)«. ¹¹ Ejner Laursen fik ikke lov til at tale, men blev buh'et ud. Nazisterne i Aalborg havde det ikke altid lige let, og ofte fik de ikke lov til at komme til orde i offentlige forsamlinger.

I 1935 indmeldte 10 personer sig i partiet, det samme antal som i 1934, en forholdsvis begrænset tilgang til partiet. I perioden 1931-35 var der indmeldt 24 personer, men disse tal stemmer ikke overens med en intern medlemsopgørelse fra Aalborgs nazister. Listen fra 1935 indeholder navne på 42 personer, hvilket viser, at Bovrup-Kartoteket som tidligere nævnt langt fra indeholdt navne på alle DNSAP's medlemmer. De 42 personer var fordelt på 40 mænd og to kvinder, og ved 25 af personerne var der anført beskæftigelse. Fem personer var faglærte arbejdere, tre var ufaglærte arbejdere, 10 var selvstændige, og syv var funktionærer/akademikere. Arbejderne udgjorde altså mindre end en tredjedel af medlemmerne i første halvdel af 1930'erne. ¹²

DNSAP's valgresultat på 217 stemmer i Aalborg ved valget i 1935 kan ikke karakteriseres som nogen succes, men alligevel er 217 nationalsocialistisk indstillede personer udtryk for en begyndende tilslutning til nationalsocialismen. Som ved alle andre partier var der for nazisterne en opstartsfasen, hvor det lokale partiapparat skulle etableres, hvilket sandsynligvis har påvirket nazismens udvikling i begyndelsen af 1930'erne. I 1936 indmeldte 13 personer sig i partiet, hvilket heller ikke kan betegnes som no-

11. *Aalborg Stiftstidende*, 21-10-1935.

12. Rigsarkivet, Bovrup-arkivet. Lb.nr. 8. Emne 3c-28. Korrespondance 1934-35.

get specielt. Der blev også kun afholdt to møder i 1936, nemlig den 5. juli et nationalsocialistisk sommermøde i Lundby Krat, hvor blandt andre Frits Clausen talte, og hvor der efter mødet var arrangeret kammeratskabsaften, og den 4. december på Odd Fellow Palæet.¹³ Nazismen i Aalborg havde også andre problemer, idet en lang række korrespondancer vidner om interne problemer i partiet. Flere af de fremtrædende folk var ikke enige om den politiske strategi for nazismen, hvilket resulterede i personlig ballade og endte med ekskluderinger, hvilket sandsynligvis heller ikke har gavnet partiet.¹⁴

DNSAP's geografiske inddeling af Danmark i forskellige sysler optræder for første gang i 1936, og hermed hørte Aalborg under Himmer Syssel. I hvert syssel var der en sysselleder, og Himmer Syssel var i perioden 1936-45 ledet af flere forskellige folk, hvor Ejner Laursen, der ledede fra februar 1941 til sin død i januar 1945, var den mest iøjnefaldende.¹⁵ C.O. Jørgensen var Himmer Sysseles første leder og fungerede i perioden januar-august 1936. Den næste sysselleder var Otto Lønskov, som fungerede fra august 1936 til april 1939, da han blev efterfulgt af Frede Otto Jørgensen, der var leder indtil februar 1941, hvor Ejner Laursen blev sysselleder. Fælles for disse sysselledere var, at de alle var selvstændige og havde indmeldt sig i partiet på et forholdsvist tidligt tidspunkt. Frede Otto Jørgensen var ejendomsrådgiver i Hadsund, havde udgivet et par pjecer om Landsarbejdstjenesten (LAT) og var i 1941 blevet landsleder for DNSAP's arbejdslejre, hvorfor han var blevet erstattet af Ejner Laursen.¹⁶ Otto Lønskov var gårdejer og en meget benyttet taler inden for DNSAP, men havde »... en beskidt Kæft«. I 1941 udtrådte han fra DNSAP og var medstifter af et andet nationalsocialistisk parti ved navn Den danske Front.¹⁷

Da fundamentet var skabt i Aalborg, udviklede nazismen sig i slutningen af 1930'erne til at blive stærkere og mere synlig i bybilledet. I 1937 afholdt DNSAP syv møder, i 1938 otte møder, og i 1939 blev der afholdt seks møder. Året 1937 blev det år, hvor nazismen i Aalborg for alvor blev stærkere, med blandt andet mange møder, heriblandt en demonstrationsmarch den 28. februar gennem Aalborgs gader. Demonstrationsmarchen med hagekorsfa-

13. *Aalborg Stiftstidende*, 03-06-1936 og 02-12-1936.

14. Rigsarkivet, Bovrup-arkivet. Lb.nr. 8. Emne 3c-28, 3c-29 og 3c-30. Korrespondance 1934-35.

15. Den organisatoriske udvikling og udskiftning i Himmer Syssel kan følges i *National-Socialisten* i DNSAP's sysseloversigt i perioden 1936-45.

16. Frants Jensen: «Den danske Lands Arbejds Tjeneste – LAT». *Sønderjysk Månedsskrift*, 75, 1999, s. 315-320.

17. Aalborg Stadsarkiv, Reg.nr. 4175-637. DKP-Aalborg.

De lokale nazister indviede den 6. juni 1938 Cimbrehytten i Lillevorde plantage. På billedet ses en mindre parade til ære for Frits Clausen, som var hovedtaler ved arrangementet. (Aalborg Stadsarkiv).

ner og musik begyndte på Banegaardspladsen kl. 16.00 med ca. 250 deltagere. Ifølge et avisreferat havde der været tusinder af tilskuere ved Banegården, og optoget var blevet fulgt af en meget stor skare mennesker i alle aldre. Samme aften blev der afholdt et møde på Højskolehotellet, hvor DNSAP's ledende folk, Frits Clausen, grev Knuth og Ejner Jørgensen, holdt taler. Salen var smykket med flag og plakater med nazistiske slagord, og mødet blev indledt med den nazistiske hilsen. Ejner Jørgensen talte om regeringens uduelighed, og Frits Clausen fremhævede, at »Vi er kommet hertil for at bringe Uro, ikke paa Gaden, – dér har vi fundet os i sjofle Tilraab og Snebolde, – nej vi vil skabe Uro hos Bedsteborgerne, som synes, at det hele gaar saamænd meget godt.« Til begge arrangementer var der udkommanderet en betydelig politistyrke, men både demonstrationen og mødet forløb i ro og orden.¹⁸

Et andet interessant DNSAP-arrangement var indvielsesfesten af den første frivillige arbejdslejr, Cimbrehytten i Lillevorde Plantage, den 6. juni 1938, hvor Frits Clausen talte. Også dette nationalsocialistiske arrangement

18. *Aalborg Stiftstidende*, 01-03-1937.

forløb uden optræk til ballade, hvilket var karakteristisk for langt de fleste af DNSAP's møder i Aalborg i 1930'erne. Cimbrerhytten blev under besættelsen en af de centrale lejre, Landsarbejdstjenesten benyttede i sit arbejde for et bedre Danmark. Landsarbejdstjenesten havde tilknyttet omkring 500 frivillige mænd og kvinder, fortrinsvis unge nazister eller personer med relation til DNSAP.¹⁹ En stor del af inspirationen og idégrundlaget til Landsarbejdstjenesten kom fra Tyskland, hvor de tyske nazister allerede tilbage i 1935 havde oprettet den tyske arbejdstjeneste Reich Arbeits Dienst (RAD). Selve formålet med Landsarbejdstjenesten i Danmark var at give en opdragende og karakterdannende uddannelse til Danmarks ungdom med udgangspunkt i praktisk arbejde. Opholdet i Landsarbejdstjenesten henvendte sig til både kvinder og mænd i alderen 18-25 år, men enkelte har kun været 15-17 år, hvorimod andre har nærmet sig de 40 år.²⁰

Nazisterne i Aalborg troede selv på fremtiden, mottoet for 1938 var »Fremad – Fremad«, og i et medlemsbrev den 1. januar 1938 stod der blandt andet: «Vi var faa, vi er blevet mange, vi var svage, vi er blevet stærkere, hvad vi ikke er, vil vi i utrættelig Kamp forsøge at blive».²¹ Bovrup-Kartoteket vidner også om fremgang for DNSAP i slutningen af 1930'erne, hvor der i 1937 indmeldte sig 27 personer i partiet, og hvor det havde nogenlunde samme tilgang i årene 1938 og 1939. Som før nævnt indmeldte kun 37 personer sig i perioden 1931-36, hvorimod 79 personer indmeldte sig i perioden 1937-39. En yderligere måde at se nazismens fremgang i slutningen af 1930'erne på er i forbindelse med folketingsvalget 1939. Ved dette valg fik DNSAP 606 stemmer, hvilket vidner om, at nationalsocialismen havde en synlig tilslutning i Aalborg, uden dog på nogen måde at slå folkeligt igennem. Kontingentlister for Himmer Syssel fra september 1939 til januar 1940 kan nuancere forståelsen af nazismen umiddelbart inden besættelsen. Denne liste vidner om 279 betalende nazister i januar 1940, hvor 200 var mænd, 24 var kvinder, og 55 var drenge indmeldt i NSU (Nationalsocialistisk Ungdom). Disse tal dækker hele Himmer Syssel, og det er derfor svært direkte at sammenligne med Bovrup-Kartoteket, men alligevel er det værd at bemærke, at ungdomsnazisterne begynder at gøre sig bemærkede.²²

Perioden 1931-36 var en slags opstartsfasen uden den store tilslutning, hvorimod nazismen langsomt voksede sig stærkere og mere synlig i årene

19. Rigsarkivet, Bovrup-arkivet, Lb.nr. 426-428; LAT Stamblade.

20. Rigsarkivet, Bovrup-arkivet, Lb.nr. 24. LAT. Staben. Diverse, formularer, brevark.

21. Rigsarkivet, Bovrup-arkivet. Lb.nr. 8. Emne 3c-30. Korrespondance 1936-38.

22. Rigsarkivet, Bovrup-arkivet. Emne 4d. 2. Hovedkassen. Kontingentlister for Himmer Syssel.

Tabel 1. Kønsfordelingen for DNSAP's medlemmer i Aalborg

Køn	Antal	%
Mænd	885	79,6%
Kvinder	227	20,4%
<i>I alt</i>	1112	100%

Kilde: Bovrup-Kartoteket s. 174-190, 424-425

1937-39, hvor også flere indmeldte sig i DNSAP. De to valg i henholdsvis 1935 og 1939 var yderligere med til at bekræfte nazismens fremgang i Aalborg. Nazismen i 1930'erne agiterede på flere forskellige måder, og den undgik stort set ballade i form af voldelig konfrontation med politiske modstandere. Selv om nazismen ikke politisk slog igennem, formåede den alligevel at skabe opmærksomhed omkring sig, idet der ved et par forskellige lejligheder i Aalborg var fremmødt et temmelig stort antal mennesker, hvilket på ingen måde kan karakteriseres som ligegyldighed over for nazismen i Aalborg.

Bovrup-Kartoteket

Navnene på Aalborgs nazister kan ses i Bovrup-Kartoteket på siderne 174-190 samt siderne 424-425. På trods af en række kildemæssige vanskeligheder giver dette kartotek mulighed for at undersøge flere forskellige oplysninger vedrørende nazisterne, herunder køn, indmeldelsesår, alder og beskæftigelse.

Som det ses af tabel 1, havde DNSAP i Aalborg en iøjnefaldende kønsfordeling, idet næsten 80% af samtlige medlemmer var mænd, hvorimod kun omkring 20% var kvinder. Mændenes politiske engagement var altså større end kvindernes, men det var ikke usædvanligt i denne periode, og ifølge Malene Djursaa's undersøgelse fra 1981 var 21% af DNSAP's samlede medlemsskare kvinder, så Aalborg fulgte stort set landsgennemsnittet, hvad det angår.²³

Ser man på, hvornår de forskellige medlemmer indmeldte sig i DNSAP, viser der sig en klar tendens. Som det kan ses i tabel 2, var der en synlig sammenhæng mellem, hvornår folk indmeldte sig i DNSAP, og den politiske udvikling i ind- og udland. I perioden 1931-39 indmeldte 116 personer

23. Djursaa 1981, bind 1, s. 94.

Tabel 2. Indmeldelsesudviklingen for DNSAP i Aalborg

År	Samlet antal	%	Mænd	%	Kvinder	%
1931	1	0,01	–	–	1	0,44
1932	2	0,02	2	0,23	–	–
1933	1	0,01	1	0,11	–	–
1934	10	0,91	9	1,02	1	0,44
1935	10	0,91	8	0,90	2	0,88
1936	13	1,18	13	1,47	–	–
1937	27	2,45	25	2,82	2	0,88
1938	25	2,27	25	2,82	–	–
1939	27	2,45	25	2,82	2	0,88
1940	227	20,60	206	23,28	21	9,25
1941	362	32,85	241	27,23	121	53,30
1942	204	18,51	147	16,61	57	25,11
1943	58	5,26	46	5,20	12	5,29
1944	95	8,62	88	9,94	7	3,08
1945	39	3,53	39	4,41	–	–
<i>I alt</i>	1102	100	876	100	226	100

Kilde: Bovrup-Kartoteket s. 174-190, 424-425

sig, svarende til ca. 10% af samtlige indmeldelser, hvorimod 986 personer indmeldte sig i perioden 1940-45, svarende til næsten 90% af alle indmeldelser.²⁴ Langt de fleste personer indmeldte sig i partiet under besættelsen 1940-45, hvilket peger på, at den danske nazismes udvikling var præget af den tyske tilstedeværelse i Danmark samt den politiske udvikling i Tyskland. I årene 1940-42 indmeldte 793 personer sig i DNSAP, svarende til næsten 72% af samtlige indmeldelser i perioden 1931-45, og i årene 1943-45 indmeldte kun 192 personer sig, svarende til ca. 17%.

De nationalsocialistiske kvinder skilte sig en del ud i forhold til mændene, idet mere end 96% af dem indmeldte sig i partiet under besættelsen. Få kvinder indmeldte sig i DNSAP i 1943 og 1944, og ingen indmeldte sig i 1945. Kvinderne indmeldte sig i partiet i den generelt bedste periode for DNSAP og undlod at indmelde sig i nedgangsperioden. Dette skyldes ikke, at de nationalsocialistiske kvinder var specielt opportunistiske, men er mere

24. DNSAP's medlemskartotek blev efter Frits Clausens magtovertagelse i 1933 rekonstrueret, så det kun omfattede de personer, der blev i partiet, hvilket skal holdes for øje, når tabellen læses.

Tabel 3. Aldersfordelingen inden for DNSAP i Aalborg

Alder	Samlet antal	%	Mænd	%	Kvinder	%
- 20 år	85	13,89	74	16,16	11	7,14
21-25 år	142	23,20	117	25,55	25	16,23
26-30 år	134	21,90	95	20,74	39	25,32
31-35 år	88	14,38	70	15,28	18	11,69
36-40 år	59	9,64	35	7,64	24	15,58
41-45 år	46	7,52	27	5,90	19	12,34
46-50 år	28	4,58	18	3,93	10	6,49
51- år	30	4,90	22	4,80	8	5,19
<i>I alt</i>	612	100	458	100	154	100

Kilde: Bovrup-Kartoteket s. 174-190, 424-425

et udtryk for, at kvinderne var »påhæng« til de nazistiske mænd, der trak kvinderne ind i det nationalsocialistiske miljø. Ved at undersøge Bovrup-Kartoteket kan man konstatere, at de nazistiske kvinder i mange tilfælde var gift med mænd, som også var medlemmer af DNSAP. Dette kan ses, hvis man kigger på et lidt specielt efternavn, hvor der optræder en mand og en kvinde, som boede på samme adresse. Man må formode, at der var tale om et ægtepar, og det er interessant, at manden i næsten alle tilfælde var indmeldt i partiet før kvinden, og kun i enkelte tilfælde var begge parter indmeldt på samme tidspunkt. Der har altså været en tendens til, at mændene indmeldte sig først i partiet og derefter har påvirket deres hustruer til også at indmelde sig i DNSAP. Ved størstedelen af disse kvinder var der ikke oplyst beskæftigelse, så man kan formode, at en del af dem sikkert har været hjemmegående husmødre.²⁵

Meget tyder også på, at der blandt nazisterne i Aalborg har været hele familier, hvor alle var medlem af DNSAP, og børnene var medlem af NSU, indtil de var gamle nok til at indmelde sig i selve partiet. Et eksempel herpå er den berygtede Frants Toft, som Bjarne Wagner-Augustenborgs bog *Den vildfarne* handler om. Frants Toft kom fra en familie, hvor hans ældre bror havde indmeldt sig i DNSAP i 1940 og senere meldte sig som østfrontfrivillig. Frants Toft selv startede som barn med at være medlem af NSU og indmeldte sig i DNSAP i 1943. Der findes også eksempler på familier, hvor både far og mor var medlem af DNSAP, mens sønnen var i NSU og datte-

25. Detaljerede oplysninger om DNSAP's kvinder findes i Karen Steller Bjerregaard: »Det nye Danmarks Kvinder. Køn og politik i dansk nationalsocialisme 1930-45«, Utrykt speciale, Roskilde Universitet 2001.

Tabel 4. DNSAP's medlemmer i Aalborg fordelt på erhvervsgrupper

Beskæftigelse	Samlet antal	%	Mænd	%	Kvinder	%
Faglært arbejder	231	23,69	226	25,98	5	4,76
Ufaglært arbejder	433	44,41	381	43,79	52	49,52
Selvstændig	154	15,79	148	17,01	6	5,71
Funktionær/ akademiker	157	16,10	115	13,22	42	40
<i>I alt</i>	975	100	870	100	105	100

Kilde: Bovrup-Kartoteket s. 174-190, 424-425

ren i NSUP, så der er sikkert generelt blevet talt om de nationalsocialistiske idealer over aftensmaden. Disse familiære relationer blandt de danske nazister var et generelt træk og kan ses over hele landet, blandt andet også i Viborg, Hadsund, Thisted, Holstebro og Slagelse.²⁶

Bovrup-Kartoteket giver også mulighed for at undersøge aldersfordelingen blandt DNSAP's medlemmer i Aalborg, som kan ses i tabel 3. Det var de unge mennesker, der udgjorde grundstammen i DNSAP i Aalborg, hvor næsten 75% var 35 år eller derunder, og hvor kun ca. 9% var 46 år eller derover. Før man konkluderer, at DNSAP i Aalborg var et ungdomsparti, burde man sammenligne med andre partiers medlemmer, men dette har ikke været muligt, idet sådanne undersøgelser ikke eksisterer. Malene Djursaa har i sin undersøgelse inddraget folketællingen fra 1940 og sammenlignet med DNSAP's medlemmer generelt. Sammenligningen viste, at DNSAP's medlemmer som helhed var yngre end den danske befolkning.²⁷ Med dette i baghovedet kan jeg formode, at noget lignende var gældende for Aalborg. Det er vigtigt at nævne, at valgretsalderen til valgene 1932-43 var 25 år, og dermed var en stor del af DNSAP's medlemmer afskåret fra at stemme på partiet.²⁸

De sidste oplysninger, Bovrup-Kartoteket indeholder, vedrører personernes beskæftigelse, hvilket kan ses i tabel 4. DNSAP i Aalborg var stærkest repræsenteret blandt ufaglærte arbejdere, med ca. 44%, dernæst hos faglærte arbejdere, med omkring 23%, og ringest repræsenteret blandt selvstændi-

26. Martin Larsen: »Nazismen i Viborg – en glemt og fortrængt historie«, *Viborg Stifts Folkeblad*, 31-08-2002, s. 16-17; »Hagekorset i Hadsund«, *Hadsund Folkeblad*, 18-09-2002, s. 10; »Hagekorsfolkene i Thisted«, *Thisted Dagblad*, 28-04-2002, s. 10; »Med skrårøm og seler«, *Dagbladet Holstebro og Struer*, 19-07-2003, s. 11; »Nazismen i Slagelse«, *Sjællands Tidende*, 17/18-05-2003, s. 6.

27. Djursaa 1981, bind 1, s. 93-96.

28. Søren Schou: *De danske Østfrontfrivillige*, 1981, s. 14.

ge og funktionærer/akademikere, med hver omkring 16%. Sammenligner man med Malene Djursaa's undersøgelse, er resultaterne således, at DNSAP på landsplan var repræsenteret blandt selvstændige med 21,9%, funktionærer med 32,1%, faglærte arbejdere med 22,2%, ufaglærte arbejdere med 18,9% og pensionister og andre med 4,9%. Der var altså mere end dobbelt så mange ufaglærte arbejdere i DNSAP i Aalborg som i DNSAP på landsplan. De mange ufaglærte arbejdere i Aalborg var uden tvivl én af forklaringerne på, hvorfor den danske nazisme var relativt stærk i Aalborg. Ifølge folketællingen 1940 var 47,5% af befolkningen arbejdere,²⁹ og i Aalborg var tallet for nazisterne 67,7%, så nazismen i Aalborg har haft et godt tag i byens arbejdere. Denne erhvervsmæssige sammensætning var ikke unik for Aalborg, selv om Aalborg er kendt for at være en arbejderby, idet DNSAP i hele Nordjylland havde mange ufaglærte arbejdere, der formodentligt var blevet tiltrukket af arbejdet med tyske befæstningskonstruktioner.³⁰ Flyvepladsen ved Aalborg tiltrak under hele besættelsen et stort antal mennesker til byen, hvoraf mange var ufaglærte. Den tyske og nationalsocialistiske påvirkning på Jyllands største arbejdsplads under besættelsen har utvivlsomt påvirket en række personer til at indmelde sig i DNSAP.

Inden for DNSAP's ledende folk i Aalborg var der en tendens til, at de var beskæftiget som enten selvstændige eller funktionærer/akademikere, og kun en meget lille gruppe af nazismens synlige fortalere var faglærte eller ufaglærte arbejdere. F.eks. var sysselleder Ejner Laursen automobilforhandler, Bruno Jepsen var fabrikant, Frits Borup var medindehaver af en tøjbutik, og Arne Hindsholm var inspektør. Fælles for disse fire personer var, at de tidligt havde indmeldt sig i DNSAP, flere i begyndelsen af 1930'erne. Meget peger på, at en del af de folk, som indmeldte sig tidligt i partiet i Aalborg, også var fremstående medlemmer under besættelsen. Et andet, lidt kedeligt, fælles-træk ved de fire personer var, at de alle under besættelsen blev likvideret af modstandsbevægelsen, hvad jeg senere vil komme ind på.

Nazismens udbredelse i Aalborg

DNSAP var opstillet i Aalborg ved valgene 1935, 1939 og 1943, og jeg vil nu se nærmere på partiets valgresultater.

Som det kan ses ud fra tabel 5, fik DNSAP i Aalborg/Nørresundby 300 stemmer ved valget i 1935, hvilket var langt mindre i forhold til Bælum,

29. Djursaa 1981, bind 2, s. 102-103.

30. Djursaa 1981, bind 1, s. 104-105.

Tabel 5. DNSAP's stemmeandel i Aalborg Amtskreds ved en række valg

Aalborg Amtskreds:	1935	1939	1943
Aalborg Vest	103	303	587
Aalborg Øst	91	256	419
Bælum	283	381	435
Aars	196	239	229
Nibe	39	196	114
Nørresundby	106	249	298
<i>I alt</i>	818	1.624	2.082
<i>Jylland i alt</i>	8.510	14.077	16.441
<i>Hele Danmark</i>	16.257	31.032	43.309

Kilde: *Statistiske Meddelelser*. Valgene 1935, 1939 og 1943

Aars og Nibe, der tilsammen fik 518 stemmer. Ved valget 1939 var det samlede stemmeantal i Aalborg Amtskreds næsten fordoblet i forhold til valget 1935, og over halvdelen af stemmerne kom fra Aalborg Vest, Aalborg Øst og Nørresundby, hvilket vidner om, at nazismen udviklede sig fra at være bedst repræsenteret i landdistrikterne til at få flest stemmer i byområdet. Denne tendens fortsatte, hvilket kan ses ud fra valget 1943, hvor stemmeantallet i Aalborg Amtskreds i forhold til valget i 1935 var fordoblet halvdelen gang. Den største del af stemmerne kom fra Aalborg Vest, Aalborg Øst og Nørresundby, nemlig 1.304, hvilket svarer til 62,6 % af alle stemmerne.

Tabel 6 viser en række iøjnefaldende tendenser ved fordelingen af stemmer ved de forskellige valg. Som det kan ses, fik DNSAP flest stemmer fra

Tabel 6. DNSAP's stemmeandel fordelt på forskellige bydele i Aalborg

Bydel	1935	1939	1943
Aalborg Kbst., vestre del	71	221	484
Hasseris	32	82	103
Aalborg Kbst., østre del	70	171	288
Nøvling Sogn	2	3	3
Romdrup-Klarup	11	11	15
Sønder Tranders	0	2	2
Nørre Tranders	8	69	111
Nørresundby Kbst.	23	47	80
<i>I alt</i>	217	606	1086

Kilde: *Statistiske Meddelelser*. Valgene 1935, 1939 og 1943

En nazistisk nytårsspøg: hagekors malet på Aalborgs varetegn Cimbrertyrren ved årsskiftet 1939-40. (Aalborg Stadsarkiv).

Aalborg Købstad, vestre og østre del, dernæst fra Hasseris, Nørre Tranders og Nørresundby og færrest stemmer i Nøvling Sogn, Romdrup-Klarup og Sønder Tranders. Aalborg Købstad vestre og østre del, Hasseris og Nørresundby oplevede en markant forøgelse i antal stemmer ved valget 1939 i forhold til valget 1935, hvor Aalborg Købstad, vestre del, med den kraftigste vækst mere end tredobler stemmeantallet. Nørre Tranders oplevede dog den største fremgang ved at gå fra otte stemmer til 69, hvilket er mere end en ottedobling af antal stemmer. Ser man på de samme bydele ved valget 1943 sammenholdt med valget 1939, oplever de alle fremgang, men også ved dette valg var det Aalborg Købstad, vestre del, som oplevede den stærkeste fremgang med mere end en fordobling af stemmeantallet. Nørre Tranders oplevede også fremgang, men gik kun fra 69 til 111 stemmer og markerede sig ikke så eksplosivt som fremgangen fra valget 1935 til valget 1939. De tre bydele Nøvling Sogn, Romdrup-Klarup og Sønder Tranders havde ved valget 1935 ganske få stemmer, og denne udvikling ændrede sig stort set ikke i forhold til valgene 1939 og 1943. En af forklaringerne på, at DNSAP fik mange stemmer i vestbyen, er sandsynligvis, at dette område var et udpræget arbejderkvarter med flere større virksomheder, og en stor del af DNSAP's medlemmer i Aalborg var jo som sagt arbejdere.

Nazismen i Aalborg under besættelsen 1940-45

Nazismen i Aalborg, såvel som i resten af landet, var mest iøjnefaldende under besættelsen. I denne periode stod nazismen stærkest og havde langt de fleste medlemmer. Men besættelsen var også perioden, hvor den danske nazisme blev forbundet med landsforræderi, hvilket kunne have alvorlige konsekvenser i form af at blive chikaneret eller i visse tilfælde at blive likvideret af folk fra modstandsbevægelsen. Den udvikling, der begyndte den 9. april 1940, fortsatte og nåede sit klimaks i løbet af 1941 og 1942. Det var perioden, hvor nazismen i Aalborg fremstod mest markant, hvorefter den blev mere og mere svækket i løbet af 1943-45. DNSAP toppede i 1941 med 362 indmeldelser, svarende til næsten en tredjedel af de samlede indmeldelser, og i 1942 var antallet af indmeldelser faldet til 204 – en udvikling, der fortsatte resten af besættelsen og endte i 1945 med kun 39 indmeldelser.

1940

Året 1940 var et interessant år for nazismen i Aalborg. Ifølge *Aalborg Stiftstidende* blev der afholdt seks offentlige møder, hovedsageligt på A.K.G.-Palæet og i Haandværkerforeningens sal. Dagen før besættelsen, den 8. april, annoncerede DNSAP et offentligt møde på Hjallerup Kro, men af gode grunde blev mødet ikke kommenteret dagen efter, idet vigtigere sager fyldte spalterne!³¹ Ud over de annoncerede møder i den lokale avis var der yderligere annonceret en lang række medlemsmøder i den nyligt startede nationalsocialistiske avis *Fædrelandet*. Agitationsmæssigt benyttede DNSAP i mindre grad *Aalborg Stiftstidende* under besættelsen og brugte i større udstrækning de nazistiske blade og ikke mindst det lokale nazistiske blad *Hagekorset*. De sidste DNSAP-annoncer i *Aalborg Stiftstidende* kan ses i efteråret 1943, hvilket sandsynligvis har en del med nazismens »popularitet« at gøre i de sidste år af besættelsen, hvor det direkte kunne være livsfarligt at være nazist. Det var derfor en god idé at holde lav profil. I løbet af 1930'erne havde DNSAP afholdt en række nationalsocialistiske landsstævner, blandt andet i Kolding i 1939,³² og ifølge korrespondance mellem Himmer Syssel og hovedkontoret var Aalborg udset som ramme for landsstævnet i 1940, hvor lederne af de skandinaviske nationalsocialistiske partier skulle mødes. Landsstævnet blev aflyst, idet den originale tyske

31. *Aalborg Stiftstidende*, 03-04-1940.

32. John T. Lauridsen: *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*, 2002, s. 241-259.

nazisme var kommet til Danmark og havde forbudt den slags arrangementer, men selve planerne om stævnet vidner om initiativ og fremgang for Aalborgs nazister.³³

1941-42

Ser man på perioden, hvor nazismen var stærkest i Aalborg, vidner annoncerne i *Aalborg Stiftstidende* i 1941-42 om mindst 14 offentlige møder og desuden en lang række andre aktiviteter. I løbet af 1941 blev Himmer Syssel repræsenteret med en sektion i *Fædrelandet*, hvor oplysninger om de lokale aktiviteter kunne læses. Det har ikke været muligt at finde detaljerede oplysninger om ret mange af disse møder, men der findes referater fra et af DNSAP's største møder i Aalborg, nemlig den 2. februar 1942 i Haandværkerforeningens store sal. Ifølge den nazistiske presse foregik mødet således: »Himmer Syssels SA-Musikkorps forstærket med D.N.S.A.P.'s Lurblæsere havde i god Tid taget Opstilling og lod vore herlige gamle Kampsange lyde gennem Salen.« »Lurerne gjaldede, Dannebrog og Hagekorsstandarter foldedes ud, medens Forsamlingen rejste sig. Sysselleder Einer Laursen aabnede Mødet og gav ordet til Forfatteren Harald Tandrup, der indledningsvis ironiserede over Demokratiets Kamp om Folket som Stemmekvæg. Denne Fordummelseskampagne har ført Folket saa langt, at det ikke længere formaar at tænke selvstændigt, og saaledes ikke fatter National-Socialismen.« »Efter Talen sang man 'Rejs Jer Arbejdsfolk fra Norden' og saa talte Partiføreren hilst af hjerteligt Bifald. Partiføreren indledte med at spørge, om man virkelig troede at kunne holde en Bevægelse nede, en Bevægelse, der sejrrikt gaar over hele Europa.« »Partiføreren rettede nu et skarpt Angreb mod Systemet for dets Uduelighed. Folket bliver svigtet af Samlingsregeringen, og alligevel ser man op til de Mænd, som har bedraget det.« Herefter talte Frits Clausen om kampen på Østfronten og afsluttede sin tale med ordene: »Erkend dette, Landsmænd, slut op i vore Rækker og vær med til at sikre Danmark en Plads i Rækken af Europas Lande, en Plads, der er vort Fædreland værdigt.«³⁴ »Til Slut marcherede Landsarbejdstjenesten ind med Spaden paa Skulder; det var vel nok en Flok af raske unge Mænd og sikken Præcision over det hele. Endvidere var der Indmarch paa Scenen af K.M. i Nationaldragt og Sportsdragt, N.S.U. m.m. og et smukt udført Talekor. Det var i det hele taget en smuk og stilfuld Aften, der sikkert har faaet mange Mennesker til at tænke over, at National-Socialismen vist er god nok.«³⁵

33. Rigsarkivet, Bovrup-arkivet. Lb.nr. 8. Emne 3c-32. Korrespondance 1939.

34. *Fædrelandet*, 03-02-1942.

35. *Hagekorset*, Marts 1942.

Man fornemmer klart nazismens prangende fremtrædning i alle dens facetter med lurspil, hagekorsbannere og nationalsocialistisk optræden på scenen, hvilket er med til at skabe et billede af nazismen i Aalborg, når den var stærkest.

I november 1941 udkom det første nummer af *Hagekorset*, der i begyndelsen var et månedsblad for DNSAP i Aalborg og senere for hele Himmer Syssel. Bladet var trykt på henholdsvis Handelstrykkeriet og Reklametrykkeriet i Aalborg og udkom regelmæssigt i perioden indtil december 1942.³⁶ Et lokalt DNSAP-medlemsblad vidner om et vist initiativ fra nazismen i Aalborg, og bladet afspejler ganske godt nazismens udvikling i byen. Det har ikke været muligt, hverken hos Det kongelige Bibliotek eller Statsbiblioteket i Århus, at finde oplysninger om bladets oplag, som ellers kunne have givet et udmærket indtryk af nazismens udbredelse i de pågældende år. Det første nummer af *Hagekorset* fra november 1941 har et billede af Frits Clausen på forsiden og en slags lederartikel skrevet af Ejner Laursen, der hylder den danske fører og indsatsen på Østfronten, hvis mål er »Danmarks Plads i det storgermanske Livsrum«. Ellers indeholdt bladet DNSAP's partiprogram, mindre artikler om forskellige forhold, der rørte sig i Aalborg og Himmer Syssel, samt praktiske partioplysninger om forskellige møder og arrangementer. Og møder og arrangementer var der mange af hos DNSAP, der i december 1941 annoncerede omkring 20 forskellige arrangementer, herunder blandt andet S.A.- og NSU-møder.³⁷

Med *Hagekorset* får man en fornemmelse af DNSAP's underorganisationer i Aalborg, nemlig S.A., NSU/NSUP og kvindegupperne. Ifølge bladet var Aalborg geografisk opdelt efter følgende inddelinger: Aalborg vestre distrikt, Aalborg østre distrikt, Vejgaard distrikt, Hasseris distrikt og Nørresundby afdeling. De forskellige distrikter og afdelinger havde hver deres leder og hver deres træffetid på partikontoret i Skipper Clementsgade, men var alle underlagt syssellederen Ejner Laursen. DNSAP i Aalborg havde ud over de førnævnte underorganisationer også tilknytning til en række andre foreninger blandt andet N.S.S.F.-Frimærker, der var en nationalsocialistisk samlersklub, Hjemmefronten, Landsarbejdstjenesten LAT og en politisk studiekreds, hvor blandt andre Frits Borup var fremtrædende.³⁸

36. Jesper Vang Hansen: *Højreekstremister i Danmark 1922-1945*, 1982, s. 44.

37. *Hagekorset*, December 1941.

38. *Hagekorset*, Oktober 1942.

HAGEKORSET

Danmarks National-Socialistiske Arbejder Parti, Aalborg • Himmer-Syssel

Nr. 4

1. FEBRUAR 1942

1. Aargang

FRITS CLAUSEN

Partiføreren

kommer til Aalborg
og taler i Haandvær-
kerforeningens store
Sal Mandag den
2. Febr. Kl. 20

•

Partiføreren har sik-
kert meget at fortælle
os om Tidens aktuelle
Spørgsmaal, — endvi-
dere vil Forfatteren
Harald Tandrup
tale om: »De falske
Profetere. Det ventes
ogsaa, at D.N.S.A.P.s
Lurblæsere vil komme

•

Vi haaber, at den 2.
Februar skal blive en
magtfuld Tilkendegi-
velse for National-
socialismens Sejrs-
gang
i Himmer-Syssel

Sysselpropaganda-
lederen

DNSAP i Himmer Syssel udgav 1941-42 månedsbladet Hagekorset, som er et nuanceret vidnesbyrd om den lokale nazisme. Hagekorset indeholder blandt andet små artikler, reklamer fra lokale handlende samt mødelister.

S.A.

Sports/Storm-afdeling forkortet S.A. var DNSAP's kamporganisation, hvis medlemmer alle var medlem af partiet. S.A. begyndte i Aalborg kort tid efter, at DNSAP fik en afdeling i byen, og fik som resten af nazismen størst opmærksomhed under besættelsen. Formålet med S.A. var »...at opøve dansk Ungdom til Pligtfølelse, Disciplin, Udholdenhed, Viljestyrke og Kærlighed til Danmark, Jorden, Folket og Blodet.«³⁹ S.A. brugte i Aalborg megen energi på det sportslige og mødtes jævnligt for at dyrke forskellige sportsgrene, hvoraf boksning var den mest yndede, men S.A. havde også andre aktiviteter, blandt andet patruljetjeneste. Hvad angår antal, talte S.A.'ere ikke mange, ca. 68, da de var flest, og set i forhold til de andre grupper inden for partiet har de ikke i antal fyldt ret meget. Men hvad angår opmærksomhed, har det sandsynligvis været en del af disse unge mænd, som har profileret nazismen i Aalborg. Og det var sikkert også denne gruppe, der var involveret i ballade med politiske modstandere.⁴⁰

En stor del af disse unge nazister har også kæmpet som frivillige soldater på Østfronten, og meget tyder på, at denne gruppe nazister har været partiets mest fanatiske medlemmer, der var involveret i en stor del af den ballade, der foregik i Aalborg. Ifølge DKP's registrering fremgår det, at S.A. i Aalborg var opdelt i to grupper, nemlig Aalborg 1. Storm og Aalborg 2. Storm.⁴¹ S.A. i Aalborg holdt til på det, de selv kaldte »S.A. Skolen« i Skipper Clementsgade, samt i lokaler i Nørresundby og Vejgaard. I perioder var S.A.'erne særdeles aktive, hvilket blandt andet mødekalenderen i april 1942 vidner om, hvor der gives oplysninger om 11 S.A.-arrangementer.⁴²

NSU

Den nationalsocialistiske ungdomsorganisation NSU blev stiftet i 1934,⁴³ men det første, man hører til NSU i Aalborg/Himmer Syssel, er i foråret 1937, hvor de unge nationalsocialister sælger pjecer ved et møde.⁴⁴ NSU udviklede sig i løbet af slutningen af 1930'erne og nåede sit klimaks i årene 1940-43 i Aalborg, hvor de fik stor opmærksomhed i *Hagekorset*. Stort set alle numre af bladet indeholder artikler om NSU eller oplysninger om mø-

39. Niels Alkil: *Besættelsestidens fakta*, 1, 1945, s. 431. Uddrag af S.A.-reglement af 1941.

40. Rigsarkivet, Bovrup-arkivet. Lb.nr. 118. Korrespondance mellem Himmer Syssel og hovedkontoret.

41. Aalborg Stadsarkiv, Reg.nr. 4175-637. DKP-Aalborg.

42. *Hagekorset*, April 1942.

43. *Stormfanen*, Ekstraudgave i anledning af NSU's 10 års jubilæum 1944.

44. Rigsarkivet, Bovrup-arkivet. Lb.nr. 8, emne 3c-29. Korrespondance mellem Himmer Syssel og hovedkontoret.

De lokale nazister i Aalborg gjorde et stort nummer ud af at fremstå selvstændige og originale. Her ses DNSAP's brevpapir med et lokalt symbol, nemlig Skipper Clement foran hagekorset. (Privat brev).

der og lignende. Formålet med NSU var ifølge en artikel at opdrage dansk ungdom til »...jernhaard Disciplin, Pligttrøskab, Kammeratskab og Offervilje; vort Maal er en aandelig, moralsk og legemlig vel beredt Ungdom, der altid er parat til at ofre alt for Fører og Fædreland.«⁴⁵ Ovenstående citat kan give associationer til den tyske ungdomsorganisation Hitler Jugend, og i det landsdækkende NSU-blad *Stormfanen* lægges der heller ikke skjul på, at drengene senere kan tjene Danmark ved at gøre indsats på Østfronten. Indoktrineringen virkede tilsyneladende, idet flere nationalsocialistiske drenge fra Aalborg senere indgik i en frivillig Waffen SS-enhed.⁴⁶

NSU i Aalborg, der havde tilnavnet Thors Banner, var opdelt i to grupper, hirdsmænd og skjoldunger, hvis navne har rødder i den nordiske mytologi og dansk historie. Disse drenge mødtes med jævne mellemrum hovedsageligt i Skipper Clementsgade 3 eller i et lokale i Nørresundby.⁴⁷ Som en del af NSU var der også i Aalborg NSUP, der udelukkende bestod af nationalsocialistiske piger, opdelt i ungpiger og piger, der blandt andet benyttede sig af titlerne førerske og storflokkførerske, og disse piger samledes ugentligt.⁴⁸ De unge nationalsocialister var ret aktive i Aalborg og foretog sig mange forskellige aktiviteter, blandt andet modelbygning, cykelture, sang og kompaslære, ligesom de tog på forskellige ture rundt i landet. Endvidere blev der afholdt blandt andet fastelavnsfest og juletræsfest for de unge mennesker, og yderligere havde NSU sit eget orkester.⁴⁹

45. *Hagekorset*, December 1941.

46. Aalborg Stadsarkiv, Reg.nr. 4175-637. DKP-Aalborg.

47. *Hagekorset*, December 1941.

48. *NSU. Beredt for Danmark*, Maj 1943.

49. *Hagekorset*, 1941-42.

I december 1942 var der 82 NSU'ere og 37 NSUP'ere i Himmer Syssel, så de unge nazister har været en synlig del af nazismen i Aalborg.⁵⁰ I Himmer Syssels korrespondance i perioden 1937-39 omtales navne på omkring 40 NSU'ere, hvoraf en stor del kom fra Aalborg, og en liste fundet i Bovrup-arkivet lavet af modstandsbevægelsen vidner om 30 drenge fra Aalborg, Nørresundby, Lindholm, Hasseris og Vejgaard, der var medlem af NSU i 1940.⁵¹ En sammenligning af navnene med Bovrup-Kartoteket viser, at ca. en tredjedel af drengene senere havde indmeldt sig i DNSAP, hvilket vidner om, at NSU i en vis udstrækning havde held med at indoktrinere drengene i den nationalsocialistiske ånd. Selve antallet er ikke så betydningsfuldt, hvorimod det faktum, at der i Aalborg i perioden fra 1937 og frem til befrielsen har eksisteret en nationalsocialistisk ungdomskultur, er vigtig at bemærke og fastholde i denne redegørelse for nazismen i Aalborg.

NSU i Himmer Syssel havde i en kort periode eget medlemsblad, *NSU. Beredt for Danmark*, der udkom som månedsblad i tiden januar-juni 1943, og som vidner om en del aktivitet i Aalborg. NSU'ere og NSUP'ere skulle til møderne være uniformerede, og de har derfor været genkendelige, hvis de brød uniformsforbudet på gaden i Aalborg.⁵² Både *Hagekorset* og *NSU. Beredt for Danmark* indeholder oplysninger om forskellige marchture til naturområder uden for Aalborg, så de unge nationalsocialister må have været synlige i bybilledet. Ud over arrangementsinformationer indeholdt *NSU. Beredt for Danmark* også små artikler om forskellige forhold, blandt andet hvilken opførsel de unge nationalsocialister burde udvise over for andre mennesker. Gentagne gange opfordres de unge til at opføre sig ordentligt, f.eks: »Overfor Befolkningen skal vi vise vor nordiske Holdning ved Høflighed og Ridderlighed, især overfor de svage, Kvinder og ældre...«⁵³ Hvorledes de unge nationalsocialister har haft det i forhold til resten af byens borgere, er svært at sige, men de omtaler selv konfrontationer i medlemsbladet. En NSUP'er fortæller, at hun var blevet overfaldet i skolen og havde fået tæv samt blevet kaldt »Nazisvin«.⁵⁴ En anden NSUP'er var efter folkedans blevet overfaldet og var blevet slået i hovedet og i ryggen.⁵⁵

50. Rigsarkivet, Bovrup-arkivet. Emne 4d,2. Hovedkassen. Kontingentlister 1942. Himmer Syssel.

51. Rigsarkivet, Bovrup-arkivet. Lb.Nr. 628. Kildemateriale mrk. Nordjylland.

52. *NSU. Beredt for Danmark*, April 1943.

53. *NSU. Beredt for Danmark*, Marts 1943.

54. *NSU. Beredt for Danmark*, April 1943.

55. *NSU. Beredt for Danmark*, Maj 1943.

Kvindegrupperne

En anden synlig gruppe blandt nazisterne var de såkaldte kvindegrupper, der som følge af det nationalsocialistiske opsving i forbindelse med besættelsen blev mere markante. Kvinderne kom i denne periode til at fremstå mere selvstændige i forhold til resten af DNSAP og afholdt en lang række forskellige arrangementer, blandt andet talte forfatteren Olga Eggers på Hotel Hafnia i starten af juli 1941. Olga Eggers fortalte om sine erfaringer under sidste krig og var ikke i tvivl om, at »Vi hurtigst muligt maa have den danske National-Socialisme indført her i Landet. Vi maa have Stauning med jødisk Konsortium væk og have Frits Clausen til Magten.« Ved samme besøg talte Eggers også på Højskolehotellet, hvor »Forfatterindens Tale flere Gange blev afbrudt af stærkt Bifald og da hun gik ned fra Talerstolen, blev hun hilst af minutlangt Bifald«. ⁵⁶

Kvindegrupperne har også været aktive i arbejdet med støtte til østfrontfrivillige, og der er adskillige eksempler på, at de har samlet ind til de frivillige i samarbejde med hjemmefronten, der udelukkende havde til formål at støtte de østfrontfrivillige. Støtten til de frivillige kunne bestå af mange forskellige ting, f.eks. varmt tøj, mad, luksusvarer som tobak og alkohol, men det var også muligt at sende en hilsen via brev eller give økonomisk støtte. ⁵⁷ Ifølge materialet fra byens kommunister var der også nationalsocialistiske kvinder, som involverede sig med tyske værnemagtsoldater, og i et enkelt tilfælde står det oplyst, at kvinden havde påført soldaten en køns sygdom. ⁵⁸ Hvor udbredt nazistiske feltmadrasser har været i Aalborg, er vanskeligt at afgøre, men de har sandsynligvis været der. Anette Warring har undersøgt tyskerpigernes politiske anskuelse og fandt frem til, at ca. 16% af dem var nationalsocialister, og man må formode, at det tal også var nogenlunde gældende for Aalborg. ⁵⁹

Den gode tid

Perioden 1940-42 var tiden, hvor nazismen i Aalborg stod stærkest, hvilket kom til udtryk på flere forskellige måder. Først og fremmest viste medlems tilgangen til DNSAP nazismens styrke, men også de mange møder samt S.A., NSU og de nationalsocialistiske kvinders fremtrædende rolle var bemærkelsesværdig. Nationalsocialisterne var heller ikke selv i tvivl om, at de stod stærkt i Aalborg, og ambitionerne for fremtiden var også målrettede, hvilket følgende citat fra *Hagekorset* vidner om: »Vort Maal bør ikke være

56. *Fædrelandet*, 09-07-1941.

57. *Hagekorset*, April 1942.

58. Aalborg Stadsarkiv, Reg.nr. 4175-637. DKP-Aalborg.

59. Anette Warring: *Tyskerpiger*, 1994, s. 34.

mindre, end at Aalborg, som jo altid har været Foregangsby, ogsaa maa blive det rent national-socialistisk. Aalborg som Danmarks første national-socialistiske By, det maa være vort Maal. Vi maa sørge for, at det bliver i Overensstemmelse med Sandheden, naar Københavnerne siger, at Aalborg er en stor Nazi-By.«⁶⁰ De første år af besættelsen foregik nogenlunde stille og roligt, og det var først i slutningen af 1942, i forbindelse med Frikorps Danmarks orlov, at der for alvor blev ballade i byen. Det var i perioden efter disse episoder, at nazismens popularitet for alvor faldt, og chikane og vold blev hverdag for de nazister, der stod ved deres politiske valg.

Frikorps Danmark og Waffen SS

I løbet af Anden Verdenskrig oprettede Adolf Hitler og Nazi-Tyskland en række forskellige frivillige og ikke-frivillige korps og regimenter, der bestod af ikke-tyskere, som skulle kæmpe mod Tysklands fjender. En stor del af disse militære enheder, der hørte under Waffen SS, kom til at kæmpe på den hårdeste front under Anden Verdenskrig, Østfronten. Der har været uenighed om antallet af danskere, der var i tysk krigstjeneste, idet de angivne tal har svinget fra 6.000 til 9.000 mænd, men de seneste resultater peger på 6.000 mænd, hvoraf halvdelen indgik i Frikorps Danmark, der blev oprettet i juni 1941.⁶¹

Det første, man hører til hvervning af frivillige i Aalborg, er i forbindelse med en annonce i *Aalborg Stiftstidende* med ordlyden: »Kæmp mod Kommunismen! 'Regiment Nordland' indkalder til offentligt Hvervemøde Torsdag den 3. Juli Kl. 20 paa Højskolehotellet, Boulevarden 27.«⁶² Få dage senere var der igen en annonce i avisen, hvor der stod: »For Danmarks Ære, Frihed og Ret mod Bolsjevismen! Ind i Frikorps 'Danmark' eller Regiment 'Nordland'. Hvervekontor Aalborg: Dalgasgade 2.«⁶³ Selve sessionen til Frikorps Danmark blev i Aalborg afholdt den 31. juli 1941 på »Wehrmachtsheim« og blev ikke kommenteret yderligere i de lokale aviser.⁶⁴ Ifølge en artikel i *Fædrelandet* herskede der travlhed med hvervearbejdet i Aalborg, der modtog frivillige fra hele Nordjylland. Det oplyses ikke, hvor mange der meldte sig som frivillige, men der reporteres om, at »Alle Slags Folk møder op«, herunder unge nationalsocialister fra S.A., folk fra arbejdslejren Cimbrehytten, folk, der hidtil havde været politisk neutrale, entreprenørarbejdere, der havde været i kontakt med tyskere og hørt om den

60. *Hagekorset*, Marts 1942.

61. Claus Bundgård Christensen m.fl.: *Under hagekors og Dannebrog*, 2000, s. 15.

62. *Aalborg Stiftstidende*, 01-07-1941.

63. *Aalborg Stiftstidende*, 10-07-1941.

64. *Aalborg Stiftstidende*, 31-07-1941.

nationalsocialistiske opfattelse, samt mange tysklandsarbejdere.⁶⁵ Aalborg var under besættelsen på grund af flyvepladsen udstationering for mange tyskere, op mod 10.000 soldater og et stort antal danskere arbejdede på flyvepladsen.⁶⁶ Det er derfor sandsynligt, at den markant højnefaldende tyske tilstedeværelse i Aalborg har medvirket til at påvirke en del folk i nationalsocialistisk retning, herunder til at melde sig frivilligt til tysk krigstjeneste.

Hvor mange østfrontfrivillige, der kom fra Aalborg, er svært at sige med sikkerhed, idet der ikke findes fyldestgørende optegnelser over disse personer. En kilde, der kan sige lidt om den sag, er materialet fra de lokale kommunister, hvorefter 29 mænd har indgået i en frivillig enhed, blandt andet Frikorps Danmark.⁶⁷ Sammenhængen mellem frivillige til tysk krigstjeneste og danske nazister er blevet undersøgt og viser, at omkring 75% af de hvervede danskere til Waffen SS var nationalsocialister, og halvdelen af de frivillige var medlem af DNSAP.⁶⁸ Det må formodes, at disse tal også gælder for Aalborg, og derfor var der en intim forbindelse mellem de danske nazister og de østfrontfrivillige, hvilket skal holdes for øje, når disse to grupper omtales.

I løbet af 1942 foranstaltede DNSAP i Aalborg en række offentlige møder, hvorunder danske soldater fortalte om deres oplevelser på Østfronten. Blandt andet fortalte og fremviste en artillerikaptajn lysbilleder om »Sovjet Unionens Helvede...Kom og hør Sandheden«. ⁶⁹ I samme periode, hvor disse arrangementer med skildringer fra fronten afholdtes, fornemmes bagsiden af medaljen i form af en række dødsannoncer til ære for de frivillige, der var faldet på Østfronten.⁷⁰

Frikorps Danmark fik i Aalborg størst opmærksomhed under korpsets orlov i september-oktober 1942, hvor der opstod flere episoder mellem byens borgere og frikorpsfolkene. Aviserne var under besættelsen underlagt censur, og derfor blev disse begivenheder ikke omtalt før efter besættelsen. Det har været muligt at finde en politirapport vedrørende urolighederne samt to beretninger om begivenhederne, der ikke sparer på krudtet i bedømmelsen af, hvem der havde skylden for denne ballade. Ifølge et bidrag i *Det stod ikke i Avisen* var de frivillige fra Frikorps Danmark kommet til Aalborg i

65. *Fædrelandet*, 02-07-1941.

66. Per Bo Christensen og Jens Topholm: *Aalborg under stilstand og fremgang fra 1814 til 1970*, 1990, s. 387-389.

67. Aalborg Stadsarkiv, Reg.nr. 4175-637. DKP-Aalborg.

68. Bundgård Christensen m.fl. 2000, s. 39.

69. *Aalborg Stiftstidende*, 31-05-1942.

70. *Aalborg Stiftstidende*, 15-06-1942.

dagene mellem den 11. og den 14. september 1942, og der var mødt en del pårørende op på banegården for at tage imod dem. Der opstod en række mindre episoder på Boulevarden, men politiet fik hurtigt genoprettet ro. Der blev først for alvor ballade søndag den 4. oktober og nogle dage frem, hvor der var reelle slagsmål, og tilfældige forbigående blev involveret i balladen. En af ophavsmændene var »Rottenführer« Hans Peter Larsen, der beskrives som »...en lille bebrillet Mand med udpræget Forbryderfysiognomi.«⁷¹ Politirapporten omtaler også balladen mellem danske civilpersoner og medlemmer af Frikorps Danmark og tyske soldater, men indeholder den interessante detalje, at en købmand under urolighederne »...flere Gange havde bedt danske Personer om at slaa løs paa tyske Soldater og Medlemmer af 'Frikorps Danmark.'⁷² Det er derfor svært at afgøre, hvem der havde skylden for balladen i byen. En ting er sikker, og det er, at der var ballade i Aalborg i disse dage, og mange kom på sygehuset, og flere anmeldte til politiet, at de var blevet overfaldet. Et yderligere bevis for situationens alvorlighed kan læses i følgende redegørelse skrevet af overbetjent Lentz: »Kl. 18,20 er Situationen yderligere forværret, hvorfor jeg tillader mig uden Politimesterens Tilladelse at fremsætte efterfølgende Anmodning pr. Fjernskriver til Aarhus: Aalborg kalder Aarhus Kl. 18,20. Vær venlig hurtigst muligt at sende alt disponibelt Politi til Aalborg. Byen er i Oprør. Kom hurtigt.«⁷³ Nazisterne i Aalborg beskriver blandt andet orloven i nogle betragtninger således: »Vi havde den Glæde at modtage Frikorps 'Danmark' herhjemme; det var sikkert den stolteste og glædeligste Begivenhed for alle danske National-Socialister.«⁷⁴ Der var altså mildest talt uenighed om orlovens betydning.

Efter urolighederne i efteråret 1942 foregik der enkelte arrangementer med tilknytning til Frikorps Danmark og Waffen SS i Aalborg. Den 29. januar 1943 var der et hvervemøde i Haandværkerforeningen annonceret under ordlyden »Danmarks Kamp imod Bolscevismen«, hvor Kaj Holm Thomsen fra Division »Viking« talte.⁷⁵ Nogle måneder senere afholdt Frikorps Danmark og Waffen SS en film- og foredragsaften, hvor K.B. Martinsen, kommandør for Frikorps Danmark, talte over temaet »Hvordan er Danmarks Stilling til Kampene paa Østfronten«.⁷⁶ Dette arrangement er det sid-

71. Kaj Christiansen: *Det stod ikke i avisen*, 1945, s. 52.

72. Politirapport af overbetjent Lentz vedrørende urolighederne den 4. oktober 1942. I privat besiddelse.

73. Politirapport af overbetjent Lentz vedrørende urolighederne den 4. oktober 1942. I privat besiddelse.

74. *Fædrelandet*, 16-01-1943.

75. *Aalborg Stiftstidende*, 29-01-1943.

ste, man hører til Frikorps Danmark eller Waffen SS i *Aalborg Stiftstidende*. Ifølge DKP's oplysninger var en flok berusede frikorpsfolk den 12. maj 1943 trængt ind på politigården i Aalborg og havde truet med pistoler for at få udleveret nogle kvinder, der var til afhøring. Disse folk var tidligere straffet for ballade i Aalborg, og meget tyder på, at frikorpsfolkene tilstedeværelse i byen var medvirkende til en optrapning af vold og ballade, hvilket DKP's oplysninger vidner om.⁷⁷ Frikorpsfolkene har under en del af deres orlov været uniformerede, så de har været nemme at genkende på gaden.

Den svære tid

Årene 1943-45 blev for nazisterne i Aalborg en svær periode, der var karakteriseret af manglende indmeldinger i DNSAP, personlig chikane og frygten for fremtiden. *Hagekorset* eksisterede kun til december 1942 og *NSU. Beredt for Danmark* til juni 1943, og derefter har det ikke været muligt at fremskaffe partimateriale fra Aalborgs nazister, ud over korrespondancen fra partikontoret i Skipper Clementsgade til hovedkontoret. Læser man de sidste numre af *Hagekorset* i efteråret 1942, kan den skærpede situation for Aalborgs nazister allerede fornemmes. Under overskriften »GIV AGT!« står der, at »Da der stadig indløber Oplysninger om at der paa Arbejdspladserne og andre Steder tales nedsættende om D.N.S.A.P. og dets Medlemmer, henstilles det til alle, straks at opnotere Navnene på disse Rygtesmede, saaledes at de kan blive stillet til Ansvar for den Viden, de forsøger at udsprede« – »...saa skal vi nok ordne det videre fornødne.«⁷⁸ Denne artikel vidner om nazisternes til tider vanskelige kår under besættelsen, men også om, at de ikke fandt sig i hvad som helst. I et senere nummer af *Hagekorset* følges der op på denne artikel, idet det oplyses, at partikontoret havde modtaget mange henvendelser med navne på »Dansk-Danske«, der chikanerede nationalsocialister, ikke mindst østfrontfrivilliges efterladte, og at der var oprettet et kartotek over disse personer.⁷⁹ Som det kan ses, havde både kommunisterne og nazisterne et kartotek over personer, de ikke brød sig om.

Nazisterne i Aalborg udtrykte selv bekymring over chikanen: »Det hennrundne Aar var rigt paa store Begivenheder, ogsaa Kampen og Hetzen imod os tilspidises som aldrig før, men alligevel har vi aldrig kæmpet saa frimodigt som nu...«⁸⁰ Byens nazister har haft det svært, og det har derfor været nødvendigt at holde sammen. En artikel i *Hagekorset* med overskriften

76. *Aalborg Stiftstidende*, 11-04-1943.

77. Aalborg Stadsarkiv, Reg.nr. 4175-637. DKP-Aalborg.

78. *Hagekorset*, Juli 1942.

79. *Hagekorset*, September 1942.

80. *Fædrelandet*, 16-01-1943.

»Slut op om vore Handlende!« fortæller ganske godt om nazisternes sammenhold i Aalborg og indledes således: »Det henstilles til Partikammeraterne kun at handle i Forretninger, hvor Indehaveren er Partimedlem. Vi har mange Handlende, som i Dag er i Nød, grundet paa at Vedkommende er Medlem af D.N.S.A.P.«⁸¹ Artiklens forfatter mener, at DNSAP i Aalborg har så mange medlemmer, at de sagtens kan holde alle partikammeraternes butikker i gang, hvis der udelukkende handles hos DNSAP's medlemmer. Aalborgs nazister har været presset, og det har været nødvendigt at støtte hinanden, hvilket vidner om et nationalsocialistisk sammenhold i byen. Et andet eksempel på det nationalsocialistiske sammenhold i Aalborg er »Clementshus«, DNSAP's hovedkvarter, hvori der kunne købes andelsbeviser, hvilket fremgår af flere annoncer og artikler i *Fædrelandet* i 1943.⁸²

Chikane

Som besættelsen skred frem, og modstandsbevægelsen voksede, blev Aalborgs nazister udsat for tiltagende chikane. DKP-materialet omtaler en lang række politianmeldelser fra forskellige nazister, der var blevet udsat for chikane. En del af de nationalsocialistiske handlende i byen havde fået smadret butiksvinduer og fået malet hagekors på deres butikker, og i et enkelt tilfælde var det blevet anmeldt, at personer havde smurt menneskeekskremer på dørhåndtag og rude ved et kontor. Ifølge disse papirer lod det også til, at DNSAP's lokaler i Skipper Clementsgade var et yndet mål for rudeknusning, hvilket utallige anmeldelser vidner om. Modstandsbevægelsen udsendte i 1943 *Den Sorte Bog*, der illegalt cirkulerede i Aalborg og indeholdt navne på en lang række personer, der enten havde tilknytning til besættelsesmagten, eller som deciderede var nazister. Begge numre af det illegale blad indeholdt »Dame-Siden«, og i det ene blad afsluttes denne side med en tegning af en kvinde, der var blevet klippet skallet.⁸³ Det andet blad afsluttes med: »Giv Bladet videre. Nævn aldrig hvorfra De har fået det. Og vi kommer senere...«⁸⁴ Ved at læse disse blade fornemmer man alvoren for byens nazister og folk med tilknytning til besættelsesmagten, og det har med sikkerhed ikke været rart at finde sit navn i et af disse blade. Ud over »Dame-Siden« havde modstandsbevægelsen registreret 31 kvinder under kategorien »Feltmadrasser og lignende i Aalborg«, ⁸⁵ og avisartikler, hovedsageligt fra tiden efter befrielsen, vidner om, at kvinder reelt var blevet ud-

81. *Hagekorset*, September 1942.

82. *Fædrelandet*, 20-02-1943 og 06-04-1943.

83. *Den sorte Bog*, Nr. 1, 1943.

84. *Den sorte Bog*, Nr. 2, 1943.

85. Rigsarkivet, Bovrup-arkivet. Lb.Nr. 628. Kildemateriale mrk. Nordjylland.

sat for chikane i form af ufrivillig klipning eller forsøg derpå.⁸⁶ Allerede i forbindelse med augustopgøret i 1943 blev en række kvinder i Aalborg udsat for vold og klipning, blandt andet optog politiet rapport over fire klippede kvinder i dagene fra den 23. august til den 27. august 1943.⁸⁷ Chikanen blev i løbet af besættelsen mere og mere grov, og f.eks. Frits Borup har anmeldt telefoniske trusler på livet, hvilket senere blev en realitet for ham, idet han blev likvideret den 10. december 1944.⁸⁸

Sabotagevagter

I løbet af besættelsens sidste år blev sabotagen skærpet kraftigt på forskellige virksomheder, der støttede besættelsesmagten. For at imødegå denne sabotage blev der ansat sabotagevagter, som skulle forhindre ødelæggelser. I Aalborg blev »Aalborg Sabotagevagtkorps« oprettet i 1943 som en aftale mellem Ejner Laursen og den tyske leder i Aalborg. Dette sabotagevagtkorps optog kun vagter, der var medlem af DNSAP, og korpset har i hele perioden 1943-45 omfattet ca. 500 mand, men korpset har haft stor udskiftning, så antallet har sandsynligvis ikke på noget tidspunkt været over 250 mand. Vagterne var for en dels vedkommende uniformerede og bevæbnede, og de var medvirkende til en del uroligheder i byen, herunder fem drab, der skyldtes skud fra disse vagter. En stor del af disse sabotagevagter kom fra hele Jylland, idet Ejner Laursen udsendte en cirkulæreskrivelse til alle andre sysselledere i Jylland med opfordring til folk inden for partiet til at melde sig ind i korpset.⁸⁹ Flyvepladsen ved Aalborg har sikkert været en af årsagerne til de mange vagter, idet den var et oplagt mål for sabotage. Sabotagevagterne var en gruppe af de mest forhadte nazister i byen, der synligt støttede besættelsesmagten. 500 nazistiske sabotagevagter i Aalborg har med sikkerhed fyldt meget i byen og er endnu et udtryk for nazismens udbredelse i Aalborg. Ud over Aalborg Sabotagevagtkorps har der i Aalborg eksisteret andre vagtkorps, nemlig »Schweriner Wach- und Schliessgesellschaft« med hovedkontor i Nørresundby og en række marinevægttere, der direkte var ansat af den tyske marine til at holde vagt ved tyske marinelagre.⁹⁰ Hvor mange der har været inden for disse vagtkorps, vides ikke med sikkerhed, og det er også uvist, hvilken tilknytning de havde til DNSAP.

86. Warring 1994, s. 179 og *Nordjyllands Socialdemokrat*, 18-08-1945.

87. Warring 1994, s. 117.

88. Rigsarkivet, Frode Jakobsens Ministerarkiv. J. nr. O.

89. Aalborg Lokalsamling, Gestapo m.v. i Nordjylland.

90. Aalborg Lokalsamling, Gestapo m.v. i Nordjylland.

Gestapo i Aalborg

Den første tilstedeværelse af Gestapo i Aalborg var Wilhelm Berndt, der kom til byen i februar 1943, og Walther Theil, som kom den 2. juli 1943. Gestapo oprettede en afdeling i Aalborg i september 1943, der havde hovedkvarter på Højskolehotellet på Boulevarden, og førnævnte kriminalinspektør Berndt blev afdelingens første leder.⁹¹ I oktober 1944 kom Hauptsturmführer Bolle til byen og blev afdelingens nye leder, og i samme forbindelse blev Gestapo i Aalborg en selvstændig afdeling. Arbejdsområdet var Aalborg, Hjørring og Thisted amter, og afdelingen var opdelt i fem underafdelinger, nemlig sabotageafdelingen, kommunistafdelingen, spionageafdelingen, kriminalafdelingen samt en blandet afdeling. Gestapo havde i perioden fra september 1943 til befrielsen tilknyttet 43 tyske medarbejdere og godt 30 danske medarbejdere, der fungerede som tolke, chauffører, kontorfolk, rengøringspersonale, vagtfolk og fyrbødere, og hertil kom et tilknyttet stikkerkorps med 15 personer. Gestapo havde en del på samvittigheden i den periode, det eksisterede i Aalborg, som det ses af følgende oversigt:

- 1091 anholdelser
- 450 personer overført til Frøslev
- 278 personer overført til koncentrationslejr i Tyskland
- 33 personer overført til tyske fængsler
- 14 personer henrettet
- 16 personer skudt under razzia (heraf et par selvmord)
- 26 personer døde i tyske lejre og fængsler
- 6 clearingsmord på kendte aalborgensere
- 1 likvidering af en stikker.

Selve Gestapos grusomheder under besættelsen vil jeg undlade at beskæftige mig med, idet jeg vil koncentrere mig om Gestapos danske hjælpere og se nærmere på deres rolle i forståelsen af nazismen i Aalborg. Der var som sagt mere end 30 danskere, der direkte arbejdede for Gestapo i Aalborg, men det var tolkene, chaufførerne og vagtfolkene, som deltog i selve Gestapoarbejdet, hvor tolkene deltog i forhør af arresterede personer, og i nogle tilfælde var de med til at udføre tortur på Gestapos fanger. Gestapos danske medhjælpere var, som det vil forstås, særdeles forhadte blandt byens borgere og var i konstant fare for at blive chikaneret eller likvideret af modstandsbevægelsen, og derfor var de fleste medhjælpere bevæbnede. Disse danskere var direkte med til at bekæmpe modstandsbevægelsen, så de måtte på den ene eller anden måde have haft sympati for besættelsesmagten og

91. Aalborg Lokalsamling, Gestapo m.v. i Nordjylland.

nazismen. Men hvad var det egentlig for nogle folk, der arbejdede for Gestapo, og hvor mange af dem var nazister?

Det er meget svært at finde ud af, idet en stor del af disse mennesker ikke kom fra Aalborg. En del af personernes navne går igen i Bovrup-Kartoteket, f.eks. Arne Hindsholm og Frants Toft, der begge fik et trist endeligt og blev henholdsvis likvideret og dømt til døden. Den danske nazisme var pænt repræsenteret blandt Gestapos folk og var udtryk for nazismens mest negative ansigt i Aalborg. Det faktum, at danskere har været medvirkende til, at andre danskere blev udsat for tortur og drab, har helt sikkert sat sindene i kog hos folk. Kun ganske få af disse danske hjælpere var rekrutteret blandt de lokale nazister i Aalborg, men kom fra andre steder i landet. Man kan derfor ikke sætte direkte lighedstegn mellem Gestapo i Aalborg og den lokale nazisme.

Ud over de faste danske medarbejdere havde Gestapo et fast stikkerkorps, der eksisterede fra februar 1945 til befrielsen. Hver enkelt stikker blev betegnet med et K.-nummer og havde til opgave at give Gestapo oplysninger om modstandsbevægelsen eller mistænkelige personer. Dette stikkerkorps talte 15 personer, hvoraf kun én var kvinde, og korpsets medlemmer havde i 1945 en gennemsnitsalder på 25 år. Igen er der tale om en lille gruppe helt unge mennesker, som deltog i det beskidte arbejde, men som var med til at stemple alle byens nazister som stikkere. Stikkerne fik ikke den ønskede effekt i Aalborg, idet korpset først sent blev oprettet, og en stor del af korpsets medlemmer var allerede kendte af modstandsbevægelsen. Omkring halvdelen af disse stikkere navne findes også i Bovrup-Kartoteket under Aalborg, nemlig otte personer, og det er meget muligt, at nogle af de andre også var nazister, men har indmeldt sig andre steder.

Faktum er, at en stor del fra stikkerkorpset var medlemmer af DNSAP, og det er interessant at se på, hvornår de indmeldte sig i partiet. Fra stikkerkorpset indmeldte en sig i 1940, en i 1943, fire i 1944 og to i 1945, og der var altså en tendens til, at stikkerkorpsets medlemmer indmeldte sig i DNSAP under besættelsens sidste år. En del af stikkerne havde også arbejdet som sabotagevagter, og en enkelt havde tidligere været medlem af NSU. Stikkerkorpset havde nære forbindelser til nazismen i Aalborg og var endnu et udtryk for nazismen i byen. Det er vigtigt at slå fast, at der var tale om en forholdsvis lille gruppe stikkere og ikke alle byens nazister. Gestapomedhjælperne og stikkerkorpset har bestemt ikke gavnet synet på den lokale nazisme i Aalborg, tværtimod. Det har sikkert været svært for Aalborgs borgere at skelne mellem nazister og ikke-nazister iblandt de folk, som arbejdede for Gestapo, og derfor blev de sandsynligvis alle stemplet som forrædere.

Ud over det organiserede stikkerkorps havde Gestapo yderligere tilknyttet en lang række personer, V-mænd, der fungerede som stikkere og indgav oplysninger om forskellige forhold. Helt præcist hvor mange der var af den type »hjælper«, vides ikke, men 21 mænd omtales som de mest betydende V-mænd. Næsten alle var medlemmer af DNSAP og boede spredt i og omkring Aalborg, og flere af dem besad indflydelsesrige poster i samfundet, med blandt andet titlerne redaktør, bankdirektør, entreprenør, ingeniør og dommer, og hele tre personer var godsejere. På denne liste over V-mænd finder man blandt andre Ejner Laursen, der senere mistede livet ved et attentat mod ham i Skipper Clementsgade i januar 1945, samt Johannes Marinus Andreasen, der var fungerende sysselleder efter Ejner Laursen.

Stikkerlikvideringerne i Aalborg

Stikkerlikvideringerne var modstandsbevægelsens stærkeste våben mod de personer, som de mente var stikkere og skadelige for det illegale arbejde. I Aalborg blev otte personer likvideret i perioden fra den 5. oktober 1943 til den 4. maj 1945, og yderligere forsøgte folk fra modstandsbevægelsen at likvidere fire personer, hvilket mislykkedes, men resulterede i, at to pårørende til de udvalgte blev dræbt.⁹² Alle de otte likviderede personer var mænd, og syv af de otte personers navne kan findes i Bovrup-Kartoteket; den sidste person var Ernst Laurits Mikkelsen, kaldet »Stikker Mikkelsen«, der var ansat hos Gestapo. Den 19. september 1944 blev det danske politi arresteret af Gestapo, og i dette arbejde medvirkede de danske Gestapo-medhjælpere også, hvilket gjorde dem yderligere forhadte. »Stikker Mikkelsens« deltagelse i denne aktion var en af flere årsager til, at han blev likvideret.⁹³ To af de fire personer, som forsøgtes likvideret, var også nazister, hvoraf en person var ansat hos Gestapo, mens en ikke havde tilknytning til nazismen eller Gestapo. Fælles for alle nazisterne var, at de var blandt de ledende folk i DNSAP i Aalborg, f.eks. Aalborg-afdelingens første byleder Bruno Jepsen og sysselleder Ejner Laursen.

Stikkerlikvideringerne i Aalborg lignede det generelle likvideringsmønster i Danmark, idet DNSAP's mest fremtrædende folk var meget udsatte for at blive likvideret, hvilket også frivillige SS-soldater og schalburgfolk var.⁹⁴ At modstandsbevægelsen valgte at likvidere disse personer frem for andre, har været velovervejet. Selve betegnelsen »stikkerlikvideringer« er misvisende for mange af disse personer, idet langt fra alle var re-

92. Erik Lottrup: *Stikkerlikvideringer og clearingsmord i Nordjylland*, 2000, s. 11-34.

93. Samtale med Erik Lottrup den 30. oktober 2001 i Vestbjerg.

94. Stefan Emkjær: *Stikkerdrab*, 2000, s. 110-113.

elle stikkere. F.eks. var Frants Toft, der skulle have været likvideret, ikke stikker, han var derimod »bare« en fremtrædende overbevist nazist og arbejdede ikke mindst som tolk for Gestapo. Frants Toft blev efter befrielsen alligevel straffet med døden, idet han blev henrettet natten til den 8. oktober 1946 uden for Viborg.⁹⁵ En af de andre personer, modstandsbevægelsen havde forsøgt at likvidere, var en Gestapotolk, der kort før befrielsen begik selvmord, og på den måde alligevel fik sin straf. Det er ikke et forsøg på at legalisere disse tvivlsomme personer, men et forsøg på at se bort fra den påklistede etikette »stikkerlikvidering« og se disse drab som et udtryk for had til nazismen og uskadelliggørelse af farlige elementer, som ikke nødvendigvis var stikkere. Ingen personer fra Gestapos stikkerkorps, det såkaldte K-korps, blev likvideret, hvilket yderligere kan være med til at så tvivl om, at disse likvideringer var stikkerlikvideringer. Undersøgelser har da også påvist, at en forsvindende lille del af alle de ca. 400-450 drab, som modstandsbevægelsen udførte under besættelsen, var på egentlige stikkere, men derimod på formodede stikkere.⁹⁶

Der var naturligvis også reelle stikkere, som skulle likvideres. Blandt andet fik Grethe Thomsen, kaldet »Skrædder-Grethe« eller »Lorte-Grethe«, der havde stukket en SOE-faldskærmsagent, tilsendt en pakke med sprængstof. Ved et uheld var det ikke Grethe, som åbnede pakken, men derimod hendes kæreste, der blev dræbt, og som »ikke var noget synderligt tab for samfundet.«⁹⁷ Grethe Thomsen var ikke nazist og arbejdede ikke for Gestapo, men videregav oplysninger til det tyske politi.⁹⁸

Disse drab eller forsøg på drab har sandsynligvis først og fremmest haft det formål at uskadelliggøre en række mistænkelige personer. Men derudover har drabene også medvirket til en synliggørelse af foragt for personer, som åbenlyst støttede besættelsesmagten og blev opfattet som landsforrædere. Et tydeligt bevis for, at disse personer havde stor betydning for besættelsesmagten, kan ses i lyset af Gestapos gengældelsesdrab, de såkaldte clearingsdrab, hvor en række kendte aalborgensere, blandt andre læger, blev dræbt. Den 4. januar 1945 blev Ejner Laursen og hans næstkommanderende skudt ned foran DNSAP's bygning i Skipper Clementsgade, og nogle dage efter blev en dyrlæge fundet skudt samme sted. Disse drab i Aalborg må have påvirket nazisterne kraftigt og sat skræk i livet på mange mennesker. De ledende folk inden for DNSAP i Aalborg må under besættelsens sidste år have levet i konstant frygt for at miste livet. Også »almin-

95. *Ny Tid*, 08-10-1946.

96. Emkjær 2000, s. 13.

97. Emkjær 2000, s. 100.

98. Lottrup 2000, s. 10.

delige« nazister, hele familier, må have følt frygt, når deres lokale politiske ledere og fortalere blev skudt på gaden. Disse drab har sandsynligvis også fået enkelte nazister til at overveje deres politiske valg en ekstra gang, og måske har enkelte skiftet side.

Det er under besættelsen, at man for alvor oplever og fornemmer det nationalsocialistiske miljø, der eksisterede i Aalborg. Både de gode og de dårlige sider af nazismen kommer frem i disse fem år, hvor man får et indtryk af, at den lokale nazisme fungerede på flere niveauer. De fleste nazister havde fredelige intentioner, og kun en lille gruppe skabte det dårlige rygte, nazisterne sidenhen måtte have på sig. Nazisterne blev ofte udsat for forskellig chikane, som varierede fra drillerier til likvideringer, og denne gruppe borgere var bestemt ikke populær i Aalborg.

Retsopgøret i Aalborg

Mens størstedelen af den danske befolkning festede den 4. maj 1945, var andre i gang med at planlægge eller foretage arrestationer af landsforræderne. En række lister udarbejdet af DKP i Aalborg vidner om personer, der skulle arresteres, blandt andet en anholdelsesliste med fremtrædende medlemmer af DNSAP. Denne liste indeholder navne på 32 personer, hvor det antydes, at flere kunne være bevæbnede, og man derfor skulle være ekstra opmærksom.⁹⁹ Modstandsfolkene i Aalborg havde travlt i de første dage efter befrielsen, idet alle byens værnemagere, nazister, stikkere, tyskerpiger og andre unationale elementer skulle arresteres og interneres. Allerede den 7. maj var der arresteret 350 personer, hvilket dagen efter var steget til 450.¹⁰⁰ Denne udvikling fortsatte, og den lokale presse omtaler, at der havde været interneret og fængslet 1.038 personer til og med den 28. juli 1945.¹⁰¹ Langt fra alle kunne holdes fængslet ret længe, idet anklagerne ikke var tilstrækkelige til en retssag. Ikke alle var tilfredse med de lovlige fremgangsmåder i sagerne mod landsforræderne, og enkelte tog loven i egen hånd. Et eksempel herpå foregik den 23. maj 1945, da en gruppe frihedskæmpere forsøgte at besætte Kong Hans Arrest i Aalborg, fordi domstolene i Aalborg og Nørresundby havde afsagt løsladelseskendelser over en række internerede.¹⁰² Der findes også eksempler på regulære lynchnings-

99. Aalborg Stadsarkiv, Reg.nr. 4175-629.

100. *Nordjyllands Socialdemokrat*, 07-05-1945 og 08-05-1945.

101. *Nordjyllands Socialdemokrat*, 28-07-1945.

102. *Nordjyllands Socialdemokrat*, 23-05-1945.

forsøg i Aalborg, hvor løsladte personer var blevet overfaldet, og politiets hjælp var nødvendig. En forhenværende biografkontrollør var blevet løsladt af mangel på bevis for samarbejde med Gestapo, men en gruppe mænd fangede ham og gav ham tæsk, så han måtte indlægges på hospitalet.¹⁰³ Et andet eksempel på selvtægt foregik, da pistolbevæbnede mænd trængte ind til en kvinde og truede med at klippe håret af hende. Kvinden og hendes datter havde arbejdet på flyvepladsen og var blevet interneret den 5. maj, men senere løsladt.¹⁰⁴ Generelt var tolerancen lav over for tyskerpigerne, hvilket følgende resolution fra modstandsbevægelsen i Aalborg vidner om: »Ang. feltmadrasserne er der fra lokalkomiteens sekretariat givet udtryk for den opfattelse, at feltmadrasser bør tages i forvaring og underkastes mentalundersøgelse samt almindelig sundhedsundersøgelse.«¹⁰⁵ Befrielsesdagene i Danmark og tiden lige efter foregik ikke altid lige stille og roligt. En stor del af modstandsbevægelsens folk var helt unge mennesker uden våbenkendskab, hvilket i en række tilfælde resulterede i blandt andet disse selvtægtsaktioner, vådeskudsulykker samt røverier. Frode Jakobsen var minister for Ministeriet for Særlige Anliggender, og i hans ministerarkiv kan man blandt andet læse sager om diverse episoder, hvor frihedskæmpere har begået forskellige kriminelle handlinger i månederne efter befrielsen.¹⁰⁶

Den kendsgerning, at en person var nazist under besættelsen, var ikke i sig selv ulovlig, men det var nazisternes virke som blandt andet sabotagevagter, østfrontfrivillige, stikkere og Gestapohåndlangere, der gjorde deres handlinger kriminelle. Det er derfor næsten umuligt at isolere retsopgøret over nazisterne, og det er mere hensigtsmæssigt at tale om det samlede opgør, idet nazisterne optræder i mange forskellige sammenhænge. Retsopgørets udvikling kunne følges i de lokale aviser, og *Nordjyllands Socialdemokrat*, senere *Ny Tid*, er den mest detaljerede kilde med oplysninger om sigtede og dømte landsforrædere. Fra juli 1945, da særretterne blev oprettet, og et par år frem blev der i Aalborg afsagt domme i omkring 700 landsforræderisager af forskellig art.¹⁰⁷ Ifølge en avisartikel var der hos politiet i juli 1945 353 værnemagersager, der var inddelt i fire grupper: 1) håndværkere og entreprenører, 115 sager, 2) vognmænd, 116 sager, 3) ikke-professionelle vognmænd, 64 sager og 4) handlende og landmænd, 58 sager. Dette antal værnemagersager svarede til en sjettedel af samtlige værnemagersager i

103. *Nordjyllands Socialdemokrat*, 30-07-1945.

104. *Nordjyllands Socialdemokrat*, 18-08-1945.

105. Warring 1994, s. 179.

106. Rigsarkivet, Frode Jakobsens Ministerarkiv. A-F6.

107. Bjarne Wagner-Augustenburg: *Den vildfarne*, 2000, s. 143.

hele landet, hvilket sætter de aalborgensiske værnemagere i perspektiv.¹⁰⁸ Den markante tyske koncentration i Aalborg skabte rige muligheder for handel med besættelsesmagten, og mange mennesker havde tjent fedt på tyskerne. De mange værnemagere i Aalborg blev også et problem efter befrielsen, hvilket byens borgmester Marius Andersen rammende udtrykker: »Snart ikke til at hitte ud af, hvem der er Værnemagere i Aalborg. Vi trænger til at faa en Fortegnelse over, hvilke Entreprenører vi maa benytte...«¹⁰⁹ Værnemagerne blev idømt straffe, som generelt varierede fra bøde og beslaglæggelse til 2½ års fængsel. En slagtermester, der betegnes som den største kødleverandør til tyskerne i Aalborg, blev idømt bødestraf og fik beslaglagt 16 travheste, han havde købt under besættelsen. Om beslaglæggelsen udtalte han selv: »De maa for min Skyld gerne tage det hele. Blot jeg kommer ud, skal jeg nok faa noget samlet sammen igen.«¹¹⁰ Andre værnemagere blev idømt fængselsstraffe og fortabelse af almen tillid for bestandig, herunder stemmeretten.

Sabotagevagterne blev typisk idømt straffe på ½-4 års fængsel alt efter deres arrangement og uniformering og bevæbning, men enkelte fik hårdere straffe. Enkelte sabotagevagter havde uden våben og uniform stået vagt ved forskellige bygninger og blev idømt milde straffe, hvorimod andre havde gjort sig skyldige i adskillige forbrydelser, herunder blandt andet medlemskab af Frikorps Danmark og Schalburgkorpset. De østfrontfrivillige blev idømt straffe på typisk 2-4 års fængsel. Enkelte havde efter krigstjenesten arbejdet som sabotagevagter og hos Gestapo, og disse folk fik hårdere straffe. De mennesker, som fik de hårdeste straffe, var stikkerne og Gestapohåndlangerne. Stikkerne var nogle af de mest forhadte mennesker efter befrielsen, og de blev typisk idømt straffe på 2-12 års fængsel alt efter, hvor groft deres stikkeri havde været. F.eks. blev flere medlemmer af Gestapos stikkerkorps, K-korpset, idømt straffe på 8 og 12 års fængsel. Lederen af K-korpset var sigtet for 66 forhold, herunder drab og tortur, og ved Særretten i Aalborg blev han idømt 18 års fængsel, men fik formildet dommen.¹¹¹ De danske medhjælpere hos Gestapo fik under retsopgøret de hårdeste straffe, men det var også disse mennesker, som havde udført nogle af de grusomste handlinger, herunder mord og tortur. En af tolkene havde blandt andet med sin pistol skudt tilfældigt ind i en ophidset folkemængde, hvorved en dreng på 13 år var blevet dræbt.¹¹² Ud af de ca. 30 faste danske medarbejdere, der

108. *Nordjyllands Socialdemokrat*, 16-07-1945.

109. *Ny Tid*, 25-06-1946.

110. *Nordjyllands Socialdemokrat*, 21-06-1945.

111. *Ny Tid*, 09-03-1948.

112. *Ny Tid*, 18-01-1946.

havde deres daglige arbejde hos Gestapo, har det via de lokale aviser været muligt at finde frem til dommen på 22 af dem. Fire personer beskæftiget med rengøring og kontorarbejde samt en, der arbejdede som fyrbøder, blev idømt fængselsstraffe på 1-2½ år, tre personer, alle chauffører, blev idømt straffe på 5-8 års fængsel, og syv personer, heraf flere tolke, blev idømt straffe på 12-16 års fængsel. Tre af besættelsestidens grusomste mennesker blev idømt straffe på livsvarigt fængsel, mens fem personer på grund af deres handlinger mod andre mennesker blev dømt til døden, hvilket blev eksekveret ved skydning ved Viborg.

En af de personer, som blev dømt til døden, var den nazistiske Gestapotolk Frants Toft, der havde et langt synderegister på samvittigheden. Frants Toft deltog i en lang række forhør, hvor en del udviklede sig til regulær tortur, hvor han blandt andet »...under et senere Forhør med en Bog har klemt Anholdtes Fingre fast mod en Bordplade, medens en Gestapomedhjælper førte en Syl flere Gange op under Neglene paa Anholdtes Langfinger, Pegefinger og Ringfinger til Fingerens første Led...«¹¹³ En anden Gestapotolk havde blandt andet den 11. februar 1945 »...udenfor Posthuset i Algade med Maskinpistol... affyret en Række Skud i hver Retning ad Algade, hvorved 5 Personer, der opholdt sig paa Hjørnet af Vesterbro og Algade, blev ramt, den ene Jørgen Esben Knudsen, saa alvorligt, at han døde den følgende Dag.« Den 2. marts 1945 tvang denne Gestapotolk med pistol en havnearbejder »...til at følge med til Byvagten og derefter tvang ham med til Højskolehotellet, hvor han med en Gummiknippel tildelte Anholdte adskillige slag over Ryggen, hvorhos han slog ham i Ansigtet, saaledes at Anholdte besvimele.«¹¹⁴ Denne mand blev dømt til døden og henrettet for sine handlinger den 11. april 1947.¹¹⁵ Der var tale om forbrydere, som brugte alle tænkelige midler i deres arbejde, og det er ikke uforståeligt, at Gestapos danske hjælpere var forhadte i byen.

Værnemagerne og stikkerne blev straffet, nazismen var blevet bekæmpet, og det danske samfund kunne igen normaliseres, eller hvad? Nazisterne havde godt nok tabt krigen, men helt slået var de ikke, hvilket et nazistmøde i Aalborg afholdt flere måneder efter befrielsen vidner om. Mødet havde foregået i det skjulte i en barbersalon og var pludseligt blevet stormet af 40 svært bevæbnede politibetjente og frihedskæmpere.¹¹⁶ Mødet var ikke den

113. *Ugeskrift for Retsvæsen*, H.D. 6. september 1946, sag 140/1946. Rigsadvokaten mod Frants Erik Toft.

114. *Ugeskrift for Retsvæsen*, H.D. 7. marts 1947, sag 3/1947.

115. *Ny Tid*, 11-04-1947.

116. *Nordjyllands Socialdemokrat*, 26-10-1945.

store nazistiske succes, men vidner alligevel om, at det nationalsocialistiske sammenhold i byen ikke nødvendigvis ophørte i forbindelse med befrielsen. Sandsynligvis »glemte« langtfra alle nazister den nationalsocialistiske ideologi, bare fordi befrielsen kom, men har dyrket deres politiske lidenskab i det skjulte. Forskellige rygter siger da også, at de tilbageværende nazister i Aalborg i flere år efter befrielsen holdt møder på en gård ved Hobro, og at der i Aalborg eksisterede »6. maj foreningen« af pårørende til de fem henrettede personer.

Konklusion

I Aalborg eksisterede der et nationalsocialistisk miljø fra midten af 1930'erne til befrielsen i maj 1945. Byens nazister var samlet omkring partiet DNSAP og havde størst succes under besættelsen. Nazisterne afholdt mange møder og sociale arrangementer i byen, og langt de fleste af nazisterne repræsenterede fredelige idealer. En lille gruppe inden for nazismen deltog i forskellige konfrontationer med politiske modstandere og var med til at stemple hele nazismen som forbryderisk. Endvidere var en stor del af de værste ballademagere flyttet til byen under besættelsen og kom altså ikke oprindeligt fra det nationalsocialistiske miljø i Aalborg. Næsten halvdelen af byens nazister var ufaglærte arbejdere, og en stor del arbejdede på flyvepladsen, hvilket er en af hovedårsagerne til, at Aalborg var en af Danmarks nationalsocialistiske højborgere. Meget tyder på, at kvinderne blev nazister, fordi deres mænd også var nazister, således at kvinderne derigennem er blevet påvirket til at indmelde sig i DNSAP. Nazisterne har ikke været populære i Aalborg, og byens øvrige borgere har gjort deres til, at nazisterne fik det svært, blandt andet igennem chikane, herunder rudeknusning og tilråb.

Summary

Martin Larsen: In the Shadow of the Swastika. The Danish Nazis in Aalborg 1931-45

Most of the Danish Nazis were associated with 'Danmarks Nationalsocialistiske Arbejder Parti' (DNSAP), which existed from 1930 to 1945. The DNSAP was represented in the Danish Parliament in the general elections of 1939 and 1943, but never gained real influence. The party had about 39,000 members, most of whom joined during the German occupation of

Denmark from 1940 to 1945. The DNSAP had branches in most of the larger Danish cities; Aalborg in Northern Jutland housed a branch of the party from 1931 to 1945. The main reason for the presence of many Nazis in Aalborg was the expansion of the Aalborg airfield during the occupation. The airfield was the largest employer in Jutland during the occupation, with a staff of up to 20,000 mainly unskilled workers. The region of Northern Jutland had a large proportion of unskilled workers. The fact that 44 per cent of DNSAP members were unskilled workers was the main reason for DNSAP's strong representation in Aalborg. About 80 per cent of the Aalborg Nazis were male, and about 73 per cent were younger than 35 years. Most of the female members were married to a party member. During the 1930s, the DNSAP could not be characterized as a successful party. A mere 116 individuals joined. This figure comprises 10 per cent of the total number of people joining the party's Aalborg branch between 1931 and 1945. Most members joined the DNSAP during the occupation, the expansion of Danish Nazism being strongly influenced by the national as well as international political situation. The years 1940 to 1942 saw the recruiting of party members to the Aalborg branch of the DNSAP peak. Several political meetings were arranged, and the local Nazis even published the small paper 'Hagekorset' (The Swastika). During the autumn of 1942, volunteers from 'Frikorps Danmark' (a Danish military unit supporting the Germans on the Eastern Front) were on leave, and their presence in Aalborg caused several clashes in the city. During 1943, the Gestapo established a department in Aalborg, to which some Danes were recruited. These people took part in arrests, violence and torture against other Danes, and for this reason were targets of extreme hatred. At the same time, several Nazi anti-sabotage guards were hired, for instance to guard buildings requisitioned by the Germans. Even though many of these men came from other cities, they were associated with the local Nazis. The fact that a number of leading Nazis were liquidated during the last years of the occupation caused fear among the local party members. Nazis in Aalborg acted on different levels and most of them actually represented the more peaceful sides of the Nazism. They held meetings and other social arrangements. A small group, mostly consisting of young men, caused all the trouble during the occupation and for this reason were heavily responsible for the reputation as troublemakers and traitors, with which all local Nazis would eventually be branded by the general public. After the occupation, several people from the Aalborg area were prosecuted, and 700 individuals were convicted of treason. Approximately half of these trials concerned collaboration. Several

of the convicted were Nazis, but not all of them. Five persons, who had worked as translators for the Gestapo, had also committed murder and tortured prisoners. These five were sentenced to death and subsequently executed.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Debat

Frits Clausen, Thorkild Gravlund og Peter Lassen

Af Nils Vollertsen

I John T. Lauridsens artikel »Havde vi Deres Kundskab til gammel nordisk Livsform...« i *Historie* 2000, 2, s. 209-235 om Frits Clausens breve til Thorkild Gravlund fra 1933-38 nævner DNSAP's fører Frits Clausen i et brev i 1933 til forfatteren Thorkild Gravlund den politiske agitator og formand for Den slesvigske Forening i Gottorp (Slesvig) Amt, gårdejer Peter Lassen, Strukstrup i det sydlige Angel, som Clausen havde fået et brev fra. I sin korte levnedsskildring fra 1946 omtaler Frits Clausen endda Peter Lassen som »denne danske forpost længst mod syd« og som en »højborg for danskheden i Sydangel«.¹

Jeg skriver for tiden det danske mindretals politiske historie i Sydslesvig imellem dansk og tysk politik 1948-96. I forbindelse med min behandling af de slesvigske eller sydslesvigske og slesvig-holstenske hjemstavnbevægelers ideologiske grundlag, der var ens og begge kan føres tilbage til mellemkrigsårenes arkæologiske debat om danner, anglere, jyder, sachser og germanere, indgår også Peter Lassen med sin danske blod- og jordideologi og sin bondeselvstyretænkning.

Jeg kan altså godt se, at Peter Lassen i sin tænkning berørte også Frits Clausens og Thorkild Gravlunds, da disse to, som John T. Lauridsen skriver, understregede den nære forbindelse imellem det danske folk og den danske jord og Thorkild Gravlund tillige det mytiske

ved den danske fortid. Jeg forstår også, at der var en lighed imellem Peter Lassens bondeselvstyretænkning og Thorkild Gravlunds udtalt værdikonservative tanker og modvilje imod den nye udvikling i det danske landbosamfund.

En af Peter Lassens grænsepolitiske støtter i den grænsepolitiske organisation Den jydsk Bevægelse, som han sammen med sine politiske støtter i Danmark uden held forsøgte at oprette i 1925, var ifølge Johan Peter Noack Thorkild Gravlund.²

Jeg kan også af den ene af Peter Lassens døtre, Marie Lassens, erindringer, som bygger på familiens gæstebog, se, at Peter Lassen havde en pæn samling af Thorkild Gravlunds bøger stående, vist i 1924, at Peter Lassen, Thorkild Gravlund og globetrotteren Jesper Hansen i 1922 blev fotograferet sammen i diskussion, at Thorkild Gravlund var Peter Lassens gode ven, der også med familien besøgte Peter Lassen flere gange, blandt andet i 1927, da Thorkild Gravlund samlede materiale til sin bog *Bod* fra 1930, og bogen *Alfarvej og Bedesteder* havde Gravlund signeret.³

I 1933 vedlagde Frits Clausen ifølge John T. Lauridsen et brev fra Peter Lassen i sit brev af den 11. december 1933 til Peter Gravlund;⁴ og i Frits Clausens brev til Thorkild Gravlund den 31. januar 1938 skriver Frits Clausen, at »en af vore bedste forposter Lassen, Strukstrup bedømmer vi langt fra så hårdt som De«.⁵

Det kunne være godt at vide, hvad der kom imellem de to så værdi- og bondekonservative personligheder Peter Lassen og Thorkild Gravlund, og hvad der fik Peter Lassen til at skrive til Frits Clausen. Et gæt er, at det ikke så meget var Peter Lassens danske blod og jord-afstamningsteori (som også gik som en understrøm i andre danske mindretalslederes tankegang), som han, hvis danskhed var en slægtsarv, forfægtede i sine *Südschleswigsche Flugschriften*, som han med grænsedansk økonomisk støtte udsendte i 1927-37, indtil Gestapo i 1937 standsede dem, men at han, som Noack skriver, i 1937 betonede, at han stemte overens med den nazistiske verdensanskuelse, blandt andet med blod og jord-tankens,⁶ og, som jeg selv har været inde på,⁷ at han flere gange under nazismen betonede sin agtelse over for Adolf Hitler. Det gjorde ham til lidt af et problem for det danske mindretal under nazismen.

Kan det tænkes, at det var Peter Lassens agtelse for Adolf Hitler, der fik

Thorkild Gravlund til i 1937 eller 38 i et brev til Frits Clausen, hvori Gravlund ankede meget over det danske nazistparti DNSAP,⁸ også at bedømme Peter Lassen hårdt?

1. John T. Lauridsen: »Havde vi Deres Kundskab til gammel nordisk Livsform... Frits Clausens breve til Thorkild Gravlund 1933-38«, *Historie* 2000, 2, s. 224: brev af den 11. december 1933 med note 29.
2. Johan Peter Noack: *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945*, Aabenraa 1989, s. 384-385.
3. Jørgen Hamre og Johann Runge (red.): *Børn og ung i Sydslesvig 1900-1982*, Flensborg 1986, s. 74 og 83-84 (Marie Lassen).
4. John T. Lauridsen 2000, s. 224.
5. John T. Lauridsen 2000, s. 223.
6. Johan Peter Noack 1989, s. 387-388.
7. Nils Vollertsen: *Det danske mindretal*, Odense 1994, s. 140.
8. John T. Lauridsen 2000, s. 233.

Større anmeldelser

By og udvikling i Esbjerg

Af Vibeke Dalgas

Svend Høgsbro: *By og udvikling. Esbjerg 1970-1995*. (Esbjerg Byhistoriske Arkiv, 2001). 213 s., 148 kr.

I september 1996 gik Svend Høgsbro på pension efter 25 års virke for Esbjerg kommune, i de sidste mange år som stadsarkitekt og forvaltningschef. Sine første pensionistår har han herefter udnyttet til at skrive en bog om Esbjerg by og dens udvikling i perioden fra kommunesammenlægningen i 1970 til 1995, året før han selv trak sig tilbage.

Hans kilder har fortrinsvis været hans egen gode hukommelse – han har selv oplevet det meste. Desuden har han fået udmærket hjælp og støtte fra medarbejdere, kommunale arkiver, museumsfolk med flere. Det gælder ikke mindst ved fremskaffelsen og udvælgelsen af det fortræffelige dokumentationsmateriale i form af kort- og plantegninger, skitser og fotos m.m., som præger bogen hele vejen igennem.

I sit forord takker forfatteren en række fonde og sponsorer, uden hvis bidrag bogen ikke havde kunnet udgives. Heldigvis må man sige, er det lykkedes at skaffe tilstrækkeligt med midler til, at bogen med sine 213 sider har kunnet trykkes i en standard, der er det interessante illustrationsmateriale værdigt, og i et omfang, som indholdet fortjener.

Også borgmesteren giver sit besyv med i et ekstra forord, hvori han påpeger, hvor usædvanligt det er, at en stadsarkitekt afslutter sin ansættelse med at

skabe sig et overblik over det arbejde, han har medvirket i, og udgiver sine betragtninger i bogform. Perioden fra 1970 til 1995, som Svend Høgsbro skriver om, må ifølge borgmesteren betegnes som særlig vigtig for Esbjerg, da byen netop i dette tidsrum forvandler sig fra »gammeldags havneby til moderne landsdelscenter«.

Borgmesteren kommer også med nogle dybe suk: Det er ikke altid nemt at være planlægger i den demokratiske proces, og meget kunne måske være løst anderledes? Men uanset dette, siger han, har byen fået en bog, som gør læseren meget klogere på det moderne Esbjerg, og som samtidig giver en god introduktion til hele tilblivelsesprocessen.

Svend Høgsbro kalder sit arbejde for en byplanhistorisk redegørelse og gør i sin indledning nøje rede for, hvad han forstår ved begrebet »fysisk planlægning«. Som den klassisk skolede arkitekt, han er, opfatter han den fysiske planlægning både som en teknisk og kulturel disciplin. For ham er målet for den gode byplanlægning både oplevelser, kunst, harmoni og orden. Dette grundsyn på planlægningens karakter går som en rød tråd gennem hans beskrivelse af Esbjergs udbygning.

Da Svend Høgsbro også er en erfaren byplanlægger, ved han meget vel, at planlægningsvilkårene altid ændrer sig løbende. Alligevel er det lykkedes for Esbjerg at være godt foran med den overordnede planlægning. Han kan dog

ikke lade være med at prikke lidt til politikerne, som af og til kan have en tendens til at løbe fra de planer, de selv har vedtaget.

Blandt andet så han gerne, at politikerne interesserede sig mere for det overordnede perspektiv end for aktuelle småproblemer. Som det har udviklet sig i Esbjerg, overlades planlægningen mere og mere til embedsmændene, mens politikerne engagerer sig i de konkrete enkeltsager.

Metoden, som Svend Høgsbro har valgt for sin beskrivelse, består i, at han gennemgår en række tidstypiske udviklingseksempler fra de 25 år, der udgør hans tidsmæssige afgrænsning. Eksemplerne gennemgår han fra A til Z: overordnet planlægning, detaljeret planlægning, bebyggelsesstruktur, arkitektur, landskab, tilblivelsesprocessen og det konkrete resultat. Det er en form for beskrivelse, som kræver et indgående kendskab til områderne og en grundig dokumentation.

De 25 års byplanlægning vælger Svend Høgsbro at dele op i tre forskellige, karakteristiske udviklingsfaser. Han begrundet ikke denne opdeling med referencer eller videnskabelige argumenter, men formulerer i al sin enkelthed sine egne iagttagelser om disse tre faser. Formuleringerne bringes her i deres fulde ordlyd, da de udgør et særdeles konkret og meget interessant nyt bidrag til den moderne danske by- og byplanhistorie. Han skriver om de tre faser:

»Den første af disse udgøres af 1970'ernes vækstperiode med bilisme, ydre ekspansion ved nye, fuldt trafikdiferentierede og selvstændige byområder, men også en samtidig, hårdhændet omdannelse af den indre by med nedrivninger til følge.«

»Med bevaringshensynene, virkningerne af energikrisen og revurderingen af idegrundlaget for de nye byområder indledes i slutningen af 1970'erne et nyt

årti med opbremsning, men også med nye kvalitative forbedringer.«

»Fra slutningen af 1980'erne er den sidste tredje fase præget af stagnerende byudvikling og overvejelser om mere økologiske og ressourcebesparende løsninger. Samtidig karakteriseres tiden også af en mere svingende politisk styring, forhandlingsplanlagte entreprenørløsninger og initiativer, der skabes i samarbejde med det private erhvervs-liv.«

Med anvendelse af denne faseinddeling skal jeg i det følgende gennemgå værket.

1970'ernes vækstperiode. Ved sammenlægning af flere selvstændige kommuner i 1970 blev det da indeklemt Esbjerg storkommune og fik herved bedre mulighed for udarbejdelse af en koordineret overordnet planlægning og for tilvækst af nye boligområder. Der forelå dog allerede ved sammenlægningen en dispositionsplan for hele storkommunens område og en byudviklingsplan i medfør af lov om by- og landzoner. Der var hårdt brug for nye byarealer, idet både befolkningstal og boligforbrug var under hurtig udvikling. Prognoserne for indbyggertallet lød på, at det ville vokse fra 75.000 i 1970 til 95.000 i 1985 og op til 118.000 i 2000. Der skulle skaffes ca. 900 boliger pr. år, hvis forventningerne hertil skulle opfyldes. I begyndelsen gik det strygende, men senere hen ikke helt som påregnet.

De vækstområder, som Svend Høgsbro gennemgår, ligger alle i nordlig retning fra Esbjerg og består af Kvaglund, Sædding Nord, Gjesing Nord, Sønderris og Hjerting. Desuden beskriver han forholdene i landsbyområderne og i den indre by og herunder gågaden og Strandbystrøget. Vækstområdernes udbygning følges skridt for skridt af forfatteren, og man får et udmærket indtryk af, hvordan erfaringerne i det ene område tages

med i det næste, samt af, hvordan byplanidéerne udviklede sig i løbet af 1960'erne og 70'erne fra de mere stramme og rationelle planer til mere organiske strukturer.

I alle de nævnte vækstområder måtte Esbjerg kommune – som det var almindeligt på den tid, når det skulle gå stærkt – have hjælp udefra fra eksterne byplan-konsulenter både til udarbejdelse af den overordnede planlægning og af de mere detaljerede udstyknings- og bebyggelsesplaner m.m. Firmaet Skaarup og Jespersen har tegnet de fleste af de meget flotte og tidstypiske byplaner, som kan ses i bogen. Også specialkonsulenter som I.C.P. (Institut for Centerplanlægning) og Anders Nyvig A/S (Trafik) med flere var inddraget i flere tilfælde.

Omkring 1980 begyndte opbremsningen, og flere af de optimistiske vækstplaner måtte revideres af stadsarkitektens kontor. Det var især boligudbudet, det store villabyggeri og de dyre og pladskrævende differentierede trafiksystemer, som gav anledning til kritik og diskussion.

For landsbyområdernes vedkommende omtales Tarp, Tjæreborg og Hustrup/Kokspang, som alle fik mulighed for mindre udvidelser og afrundinger for at fastholde bysamfundene. Et par af disse fik dog herudover større forstadslignende bebyggelser i 1970'erne.

For den indre by forelå i 1970 en dispositionsplanskitse udarbejdet af stadsarkitektens kontor. Den indeholdt en række tidstypiske elementer: udpræget trafikdifferentiering med cirkulationsgader og gågader, parkeringshuse, nye offentlige bygninger og i det hele taget meget store forventninger til bebyggelse, trafik og parkering. Man fandt ikke den eksisterende bebyggelse særlig interessant eller værdifuld på det tidspunkt og havde forudsat en hel del nedrivninger i planen. Planen gav anledning til mange diskussioner med politi-

kerne og i forvaltningen og til stadige ændringer.

Også den daværende saneringslov af 1969 kom til at berøre Esbjerg. En gennemgang af 159 karréer havde udpeget 78 kondemnabile ejendomme. Flere saneringsplaner blev udarbejdet og gennemført med møje og besvær, protester mod nedrivninger og mange ændringer undervejs. Stationspladsen og samordningen af den kollektive trafik gav også anledning til mange diskussioner og planrapporter, men problemerne blev først rigtigt løst i 1990'erne. Bedre gik det med anlægget af gågaden, hvor den første lille etape af Strandbygade trods alt blev åbnet i 1976.

Opbremsning og kvalitetsforbedringer.

Den anden udviklingsperiode, som Svend Høgsbro beskriver, strækker sig fra slutningen af 1970'erne til langt ind i 1980'erne. Energikrise, økonomisk opbremsning m.m. medførte, at boligbyggeriet næsten gik i stå, og at flere af de store udviklingsplaner måtte revideres. Også med hensyn til bykernen ændrede synspunkterne sig, idet en langvarig og meget principiel bevaringsdiskussion kom til at påvirke planlægningen i kølvandet på 1970'ernes meget store forventninger til centrets omstrukturering og funktion.

Da Esbjerg som bekendt er en relativt ny købstad, mente Det særlige Bygningssyn i begyndelsen af 1970'erne, at byen kun havde ca. fem huse, som var historisk interessante. Denne indstilling var meget skuffende for Esbjerg, da der efterhånden var ved at brede sig den opfattelse af Esbjergs byplan, at den og de mange morsomme huse fra historicismens periode omkring århundredskiftet var lige så interessante som de fine gamle huse i det nærliggende Ribe. De var blot fra en anden kulturperiode og ikke ordentligt undersøgte og beskrevet endnu.

Svend Høgsbro skriver meget nøje om, hvordan bevaringsdiskussionen bølgede frem og tilbage, og hvordan politikerne stædigt søgte at fastholde deres målsætning om Esbjerg som et betydningsfuldt handelscenter og derfor var skeptiske over for bevaringsrestriktioner og lignende. De ville løse problemerne på deres egen måde. Men det lykkedes alligevel for en række engagerede teknikere, museumsfolk og historisk interesserede personer i løbet af et årti at få vendt billedet af Esbjergs arkitektur og sætte bykernen på landkortet som et af Danmarks mest interessante, varierede og farverige byområder fra sin tid.

Midlerne hertil var mange: både pædagogiske, vejledende og informerende. Der blev desuden fremskaffet fondsmidler, registreret bygninger, udarbejdet byplaner og mange fine publikationer m.m. I 1988 blev et af de indledende pilotprojekter til SAVE-systemet (Survey of Architectural Values in the Environment) gennemført i Esbjerg, og i 1992 fik byen sit kommuneatlas dækkende hele kommunen. Fra slutningen af 1970'erne var bevaringen ifølge Svend Høgsbro integreret i planlægningen. I 1978 vedtog man planen for Kongensgade som gågade med vægt på en bedre kvalitet i udformningen end i tidligere gågadeprojekter. Den blev dog først endelig gennemført i begyndelsen af 1980'erne.

Også i forbindelse med sanering og byfornyelse blev der stillet større krav til kvalitet og bevaring. Man satte sin lid til, at den nye byfornylseslov, som trådte i kraft i 1983, skulle være nemmere at administrere efter end den komplicerede saneringslov, som ikke var særlig populær. I det hele taget kan man nok sige, at Esbjerg er et godt eksempel på den store afstand, der kunne være mellem de statslige embedsmænds tænkning og de lokale politikeres syn på hverdagens problemstillinger.

I løbet af 1980'erne åbnede Esbjerg kommune virkelig op for byplandebatten, idet der blev afholdt en række store og interessante arkitektkonkurrencer. F.eks. gav byfornyelseskonkurrencen i 1981 et væld af nye ideer til bykernen, ligesom torvekonkurrencen i 1984 gav inspiration til torvets omlægning i begyndelsen af 1990'erne. En ny kommuneplan i medfør af kommuneplanloven af 1975 blev gennemført i 1981, herunder en revision af de ældre planer for den indre by. Affolkningen af de indre bydele, som havde stået på i en årrække, ophørte gradvis, og der var ikke samme pres på de nye udbygningsområder. Et par af de øvrige arkitektkonkurrencer fra 1980'erne omhandlede nye områder i østlig retning. Af projekterne fremgår, at der nu var nye tendenser i planlægningen i form af blandt andet ønsker om større variation i boligbyggeriet, mere interessant arkitektur og mindre enheder m.v.

Svend Høgsbro afslutter de fleste af sine kapitler med en ofte tankevækkende »konklusion«. F.eks. sammenligner han de sene Esbjerg-konkurrencer med Blangstedgård-konkurrencen i 1988, som fik så stor betydning for dansk bebyggelsesplanlægning og arkitekturudvikling. Han var ikke helt tilfreds, men forsøger i bogen – med et hjertesuk fra en engageret og meget beskeden stadsarkitekt/administrator – at gøre op med sig selv, hvad der set i bakspejlet var vellykket, og hvor der var problemer. Efter 1990, skriver han, blev vilkårene vanskeligere, da både et nyt byråd og en ny borgmester viste begrænset interesse for arkitekturen. En opsplitting af byplanadministrationen i to dele og interne interessekonflikter i forvaltningen gjorde heller ikke samarbejdet nemmere.

1990'ernes enkeltsager. 1990'erne var ifølge Svend Høgsbro mest præget af

store markante enkeltsager, blandt andet omlægning af banegårdspladsen, samt af en diskussion om centerstrukturen, herunder af det nye fænomen de store »købecentre« og deres lokalisering. En tankevækkende kommentar fra forfatteren er, at selv om der i en stagnationsperiode blev mindre og mindre at planlægge, så blev både planlægningen og administrationen heraf mere kompliceret med de nye vilkår! Planlægningen skiftede karakter og blev i højere grad planvedligeholdelse. De mange års udviklingsarbejde for at skabe respekt for miljømæssige og arkitektoniske kvaliteter var stort set fejlet af bordet.

Svend Høgsbro ser dog også lyspunkter i 1990'ernes udvikling, herunder i byfornyelsen, gennemførelsen af torvets omlægning og i de nye former for samvirke mellem kommune, erhvervsliv og borgere. Men, at det er fællesskabet, som bør sætte fremtidens byplanopgaver på dagsordenen, og at byplanlægningen fortsat er en både teknisk og kulturel disciplin, er den forhen-

værende stadsarkitekt ikke et øjeblik i tvivl om.

Man kunne ønske sig, at flere stadsarkitekter skrev sådanne erindringer. Dels er de naturligvis vigtige for den by, de handler om, dels giver de et fortræffeligt bidrag til den mere generelle historie, som en dag skal skrives om 1900-tallets by- og byplanhistorie i Danmark. Hertil kommer, at forfatteren åbner op for en belysning af forbindelser og sammenhænge, som det ellers ville være meget vanskeligt at få frem senere hen.

Til slut i bogen findes der både et navneregister, et emneregister og en illustrationsfortegnelse. Det er naturligvis udmærket. Dog kunne man fristes til tillige at ønske sig en kronologisk tidstavle over love, begivenheder og planer m.m. i lighed med den oversigt, som kan studeres på omslagets inderside i Arne Gaardmands store bog om *Dansk Byplanlægning 1938-1992*. Men ellers: God læselyst! Her er virkelig samtidshistorie, så det batter.

Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955

Af Nils Vollertsen

Martin Klatt: *Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955*. (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 2001). 460 s., 248 kr.

Martin Klatt skriver om danske imod flygtninge i Sydslesvig i tiåret efter 1945. Han indleder med at begrebsbestemme begrebet flygtninge som udbombede flygtninge fra de tyske provin-

ser østpå og hjemstavnsfordrevne fra de tyske mindretal i Østeuropa, som kom til Slesvig-Holsten efter verdenskrigen; men han skelner ikke tilsvarende imellem begreberne dansk mindretal, gammeldansk mindretal, danskorienteret løsrivelsesbevægelse, sydslesvigsk dansk bevægelse og dansk bevægelse, som han bruger i flæng uden at gøre sig klart, hvad de begreber i grunden dækker over.

I kapitlet om »Danmark, Sydslesvig og flygtningene« s. 24-75 skriver han om de især flensborgske andragender i maj-juli 1945 om en tilslutning til Danmark, om flygtningenes fjernelse, der tages op i dansk politik, om de danske grænsepolitiske tidsskrifters flygtninge-agitation og om den danske offentlige mening om flygtningene. Han skriver her om andragendet af den 30. juli 1945, som den 4. oktober sendtes til feltmarskal Montgomery, og som krævede Sydslesvigs adskillelse fra Holsten, en sydslesvigsk regeringspræsident, sydslesvigske embedsmænd og flygtningenes fjernelse. Han gengiver s. 33-34 et engelsk citat fra andragendet, selv om han i *Aktstykker til det sydslesvigske spørgsmåls historie*, bd. 1, s. 83-94 kunne have fundet det på dansk. Han bruger også et engelsk citat s. 141, selv om det findes på dansk i *Aktstykker til det sydslesvigske spørgsmåls historie*, bd. 2, s. 85-88.

Han lægger tillige afstand til 4. oktober-andragendets argumentation om, at det var nødvendigt at beskytte »den særlige slesvigske folkekarakter« (s. 33), og han lægger igen afstand s. 36 ved at skrive om »drømmen om et 'slesvigsk folk'«. Han godtager, ses det, slet ikke, at der var tale om noget slesvigsk i løsrivelsesbevægelsen, end ikke nogen slesvigsk særfølelse eller selvforståelse; og han skriver, at andragendet havde »dansk overvægt« i og med, at flensborgske og slesvigske SPD-ledere ligesom den flensborgske Hattesen-gruppe underskrev petitionen.

Det er ikke rigtigt. De SPD-ledere i Flensborg og Slesvig, der underskrev, var ikke danske. De gik først i juli 1946 over til bevægelsen som danskorienterede socialdemokrater, da de i protest imod den britiske zones SPD-formand Kurt Schumachers nationaltyske SPD-linje enten forlod SPD eller af formanden blev smidt ud af partiet. De ville til

Danmark i sommeren og efteråret 1945, og også i Slesvig by samlede man underskrifter herfor, men de var altså ikke danske i 1945, og borgmesteren i Slesvig Hermann Clausen meldte sig først ind i Den slesvigske Forening i oktober 1945. Det var imidlertid ikke offentligt kendt i byen, og han holdt endda 1. maj-talen i 1946. Klatt gør dermed disse SPD-ledere i Flensborg og Slesvig til danske før tid. Det er et resultat af, at han ikke begrebsbestemmer det danske.

Klatt nævner, at overpræsidenten Theodor Steltzer ikke ville give flygtningene stemmeret og var imod at ansætte dem i højere embeder i forvaltningen, hvor han ville have slesvigske hjemmehørende, men, som Den slesvigske Forenings generalsekretær Frants Thygesen pegede på, disse slesvigere skulle være slesvig-holstenere.

I stedet for, at Klatt tog afstand fra begrebet slesvigsk, var det da bedre, at han fandt ud af, hvori forskellen i løsrivelsesbevægelsens og Steltzers forståelse af det slesvigske lå i 1945 frem for at lægge en dansk forståelsesramme, som ikke var der i sommeren og efteråret 1945 i bevægelsen, ned over stoffet. Klatt afskærer sig derved fra at forstå, hvad der foregik politisk, selvforståelsesmæssigt og ideologisk i hovederne på de mennesker, der fra tysk-borgerlig og tysk-socialdemokratisk side sammen med de gammeldanske (fra før 1945) mindretalsledere i Flensborg og Slesvig stillede sig i spidsen for et fælles hjemmehørendekrav »under de danske faner« (s. 35) om at få flygtningene ud af landsdelen og Sydslesvig skilt fra Holsten.

Klatt taler ikke kun om det »angiveligt slesvigske«, men også om den »formentlige flygtningetrussel« (s. 44), som i oktober 1945 indgik i den danske politiske debat, og han tager parti for den konservative politiker Christmas Møller, der den 21. oktober mente, at det

ikke var muligt snarligt at få flygtningene ud af Danmark og Sydslesvig i og med, at Klatt kalder denne holdning for »realistisk« (s. 45).

Det er imidlertid ikke en historikers opgave at tage parti, men at analysere sit stof på baggrund af en datidig forståelse, for kun på den måde vil man kunne forstå, hvorfor datidens politikere agerede, som de gjorde. Det afgørende var således ikke, om danske politikere i oktober 1945 havde ret i, om flygtningene var en trussel imod den danske tyske grænse eller ej, men at de mente, at flygtningene var en trussel imod grænsen, og at de derfor indgik i den danske politiske debat. Det er denne debat, som Klatt så skulle tage at undersøge, og den kunne så sættes op imod de flygtninge- og slesvigske politiske holdninger, som danske og tyske hjemmehørendepetitioner, sat i gang af gammeldanske, flensborgske mindretalsledere, i sommeren og efteråret 1945 gav udtryk for. Så havde man haft et billede af det politiske rum, som danske politikere nord for og danske og tyske hjemmehørendepolitikere syd for grænsen agerede i, og det havde været et afsæt for en videre fremstilling, men det gør Klatt ikke.

Han behandler i stedet for de yderligtgående danske grænsepolitiske tidsskrifters stærkt flygtningeafvisende syn, som om de var hele den danske offentligheds, og kun ganske kort får vi at vide, at det danske socialdemokratis partiavis, *Socialdemokraten*, i november 1945 afviste at trykke en kronik af Frants Thygesen om »den prøjsiske invasion i Sydslesvig«. Til gengæld tog så *Informations* kronikken. Det havde da været en overvejelse værd, om ikke det betød noget for *Informations* ja til at bringe en kronik om »Sydslesvig frit«-kravet, at bladet var udgået af et tidligere modstandsblad, og at modstanden under besættelsen efter besættelsen i

modstandsfolks øjne fortsatte i Sydslesvig, mens Socialdemokratiet var et af besættelsesårenes forhandlingspolitikpartier.

Det var tillige de nationalkonservative kredse i Danmark, der agitatorisk i 1946 modstillede »det gammeldanske Sydslesvig« (s. 52) med flygtningene, som skyllede ind over landsdelen, og hævdede, at disse flygtninge ikke kendte landsdelens tradition, historie og nordiske præg, fordi de var et »sent indtrængt tysk folk«. Det var, ses det, nøjagtig det samme begrebsapparat, de dansk-nationale kredse brugte, som de hjemmehørende danske og tyske i deres petitioner i sommeren og efteråret 1945. Der var, ses det, altså et interessefællesskab imellem det, som de danske nationalkonservative støttede, og det, som den slesvigske eller sydslesvigske løsrivelsesbevægelses ledere krævede og agiterede for: flygtningene ud og Sydslesvig tilsluttet Danmark.

Det er dette, jeg godt kunne have tænkt mig, at Klatt havde haft meget mere blik for frem for side op og side ned at opholde sig ved, hvad disse danske grænsepolitiske tidsskrifter skrev om flygtningene. Det ville således have været mere oplysende, om Klatt havde sat den »slesvigske fællesskabsfølelse« (s. 58) og det »særlige slesvigske præg« (s. 69), som disse grænsedanske kredse agiterede med, op imod den slesvigskhed, som løsrivelsesbevægelsen agiterede for. Der var nemlig et sammenfald. Det var der også i modstillingen af holstenerne, flygtninge og Tyskland, der truede sydslesvigerne og Danmarks sikkerhed, og så var der modstillingen af de tysk-nationale og nazisterne, der nu var kommet i mindretal i Sydslesvig og gik til »kamp imod danskheden« (s. 65). De modstillinger brugtes af den slesvigske eller sydslesvigske løsrivelsesbevægelse, de brugtes af grænseflytterkredsene, og disse mod-

stillinger var på grund af deres sort-hvidhed agitatorisk velegnede.

Klatt opholder sig blandt andet s. 71-72 ved, at danske sydslesvigaktivister malede et skrækbillede for den danske sag nord og syd for grænsen, hvis flygtningene fik lov til at blive. Det er da rigtigt, at dette skrækbillede blev malet, og det er vigtigt, at de sydslesvigaktivistiske kredses agitation i Danmark analyseres, som Klatt lægger op til, men det bliver langt hen ad vejen kun til tilløb til en analyse, og han spænder analytisk ben for sig selv, fordi han ikke anerkender det slesvigske som en politisk virkelighed i agitationen. Hvis han således blot havde anerkendt dette, så kunne han have undersøgt, hvordan dansk Sydslesvig-politik var præget (eller ikke) af den offentlige danske mening om Sydslesvig, og hvordan denne indgik i et samspil med de dansk-nationale grænseaktivistiske kræfter, som de gammeldanske mindretalsledere forsøgte at påvirke Sydslesvig- og flygtningepolitisk, blandt andet igennem Hans Ronald Jørgensens fortrolige beretninger, som han sendte til disse kredse og til danske politikere.

I en dansk grænseaktivistisk sammenhæng var, som det ses hos Klatt s. 75, det slesvigske således pr. definition dansk og det tyske fremmed, men mine undersøgelser har vist, at det slesvigske, som de, der hørte til den slesvigske eller sydslesvigske del af løsrivelsesbevægelsen, stod for, ikke var noget dansk, men noget, der lå lige så langt fra det danske som fra det tyske. Det slesvigske, ses det, fik altså en anden agitatorisk betydning i Danmark end i Sydslesvig. Det har Klatt ikke blik for, fordi han ikke tilkender den slesvigske særfølelse nogen politisk egenværdi. Han gør derved den sydslesvigske bevægelse mere dansk, end den vitterlig var.

Han går også i rette med skibsreder

A.P. Møllers flygtninge- og Sydslesvigsyn i 1947 som klichéfyldt. En vurdering af, hvordan dette syn indgik i de grænsedanske kredses agitation for Sydslesvig og imod flygtningetrykket i landsdelen, havde nu været bedre. Den havde ført os analytisk videre. Det gør en opfattelse af, at den var klichéfyldt, ikke. Klatt gør derved sig selv til part i sagen, og det er ikke en historikers opgave.

S. 76-129 skriver Klatt under overskriften »Sydslesvigerne og flygtningene« om *Flensborg Avis'* behandling af flygtningeproblemet i 1945 og den danske og tyske offentligheds opfattelse i Sydslesvig af det i 1945-47, om SPD i landsdelen og flygtningene, om de nationalkonservative danskere og flygtningene, om baggrunden for sindelagsskiftet fra tysk til dansk og om sindelags- eller afstammingsgrundsætningen ved optagelse af nye medlemmer i bevægelsens hovedforening Sydslesvigsk Forening (SSF).

Det var, noterer Klatt sig, de nationalkonservative kredse i Danmark, herunder fra Dansk Samling, som *Flensborg Avis* citerede i 1945. Han skønner, at avisens flygtningeartikler også i 1946 kun havde en begrænset indflydelse på meningsdannelsen i Sydslesvig.

Det var, vil jeg tro, vel heller ikke den, som bladet sigtede imod, men den danske offentlighed. Et egentligt tysk-skrevet forsøg på at påvirke den tyske offentlige mening i Sydslesvig og briterne var derimod de flensborgske illegale blade i 1947-48, som jeg har behandlet i min bog *Sydslesvig. En landsdel i nationalt oprud 1945-1948* (1994), s. 91-102, og som alle er aftrykt i Franz Wingenders bog *Modstand i Sydslesvig* (1988). Det ville have været nærliggende, om Klatt havde analyseret disse illegale blades flygtningesyn og sammenholdt dem med de grænseaktivistiske kredses i Danmark og med le-

derne i den danske bevægelse (her forstået som gammeldansk før 1945- og nydansk efter 1945-bevægelse). Heller ikke de illegale blade i Flensborg havde dog nogen større gennemslagskraft syd for grænsen. I alt fald tog de britiske militære myndigheder dem ikke alvorligt. En sammenligning kunne dog have været givtig, da den ville have vist et sammenfald i den hårde tone og i holdningen imellem grænseflytterkredsens blade i Danmark og de flensborgske illegale blade. Der var jo i begge tilfælde tale om kritikere: i Danmark af den danske regering fra grænseaktivistisk side og i Sydslesvig af unge gammeldanske af den gammeldanske, flensborgske ledelse for ikke at være aktivistiske nok.

I sin fremstilling af danske læreres og lokale SSF-lederes m.v. skarpe nej til flygtningene i den sydslesvigske politiske bevægelse sætter Klatt ikke dette i forbindelse med, at de tyske myndigheder bevidst brugte flygtningene til at genere opbygningen af et dansk foreningsliv og til at tilsidesætte de danske, selv om, som han skriver, flere af SSF's lokalforeninger klagede over »de hjemmehørendes afmagt og flygtningenes magtovertagelse«. De to ting står derved uformidlede i forhold til hinanden, og det virker, som om Klatt er begyndt at skrive, uden at han vidste, hvorhen han ville.

Hans gennemgang er imidlertid fyldt med et væld af enkeltheder om meningsdannelsen om flygtningene i SSF's lokalforeninger, som viser, at folk i den politiske bevægelse var bange for, at flygtningene igennem flygtningelærerne i de tyske skoler ville »forprøjsje« de hjemmehørende, og at SSF's lokale foreninger her brugte en flygtningeargumentation, som de nationale kredse i Danmark, som støttede den sydslesvigske politiske bevægelse, forstod.

Fra grænsetysk side betragtede man til gengæld de danske (jf. s. 88) som

»landsforræddere og svinehunde« og flygtningene som »treudeutsch« (tro imod det tyske, nationaltyske, for kejser og rige, jf. s. 85). Det er, og det savner jeg hos Klatt, først en så skarp modstilling, der gør en af den slesvigske vestkystbevægelses bedste agitatorer, Georg Beckmanns, skarpe flygtningeafvisning i 1948 forståelig. Ja, ja, Beckmann var da geskæftig, som Klatt skriver s. 82, men det forklarer blot ikke det skarpe modsætningsforhold imellem dansk og tysk, som flygtningene indgik i politisk og agitatorisk, og det er jo det, som Klatt har sat sig for at belyse i sin bog.

Klatt gør igen s. 90-91 den fejl, at han diskuterer med sine kilder i stedet for at stille dem op imod hinanden. Han taler derved til dem i stedet for at få dem til at tale. Han stiller således spørgsmål ved begrebet hjemstavnskoler, som man i den sydslesvigske hjemstavnsbevægelse kaldte de danske skoler. Han overser derved, at begrebet skal forstås i forhold til flygtningeskoler, som folk i bevægelsen opfattede som tyske skoler i og med, at flygtningelærerne underviste her, og de danske opfattede disse lærere som nazistiske (s. 87) og landsfremmede (s. 91). Klatt mener, at de tilrejsende rigsdanske lærere også var landsfremmede i de danske skoler og forstår, ses det, ikke, at det danske og plattyske jo var hjemstavnen i folks opfattelse, mens det tyske set med deres øjne var landsdelen fremmed, ligesom de tyske flygtninge var landsfremmede.

Klatt mener, at de danske skoler ikke var hjemstavnskoler, men genforeningsskoler, fordi ønskerne om skolerne faldt sammen med folks ønske i Sydslesvig fra sommeren og efteråret 1945 om at komme til Danmark. Dette, mener jeg, viser jo netop sammenhængen imellem flygtninge-væk-kravet, selvstyrekravet og kravet om en tilslutning til Danmark. Klatt forstår ikke, at ønsket om at blive dansk og således at

skifte fra tysk til dansk skole betød, at man blev fri for flygtninge(lærere) og det tyske, jf. fri fra Holsten og Tyskland og et ja til en tilslutning til Danmark. Han blander tillige begrebet hjemstavsskoler, som SSV's partiavis *Heimatzeitung* brugte første gang i 1948, da den politiske bevægelse gik tilbage, sammen med ønsket om at oprette danske skoler, som han med et langt senere begreb (fra 1960'erne, hvor de egne unge mindretalskritikere brugte det) kalder for genforeningsskoler, som dækkede over, at skolerne skulle forberede børnene til at kunne indgå i det danske samfund, når Sydslesvig kom til Danmark. Der er, ses det, dog her tale om to forskellige faser i udviklingen af den sydslesvigske politiske bevægelse: i 1945 en bevægelse i vækst og i 1948 en i tilbagegang.

Klatt refererer Claus Eskildsen for i sin bog *Dansk grænse-lære* fra 1936 at skrive, at Sydslesvig var dansk kulturgrund, og for i 1949 at bruge dette som forklaring på det nationale sindelagskifte i landsdelen fra tysk til dansk. Så forklarer O.M. Olesen fra Grænseforeningens hovedkontor og det ejder-danske Sydslesvigsk Udvalgs formand Lars Hansen-Larsen, at sydslesvigerne »ret hurtigt« blev »klogere« efter den nazistiske magtovertagelse i 1933, og Klatt nævner blandt andre friseren L.C. Peters, der i 1947 skrev, at »vi hjemstavns-tro sydslesvigerne altid har afvist nazismen«. Klatt nævner også andre udtalelser fra 1946-47, også en fra den grænse-danske Tage Mortensen.

Disse udtalelser lader Klatt imidlertid stå uformidlede i stedet for at betragte dem som udtryk for en agitation, der skiftede, for den politiske og nationale dagsorden var jo så sandelig en anden i 1936, da Claus Eskildsen forsvarede sig grænsepolitisk imod nazismen, mens det i 1949 og 1955 gjaldt om at begrunde sindelagskiftet folkeligt. Klatt afvi-

ser blandt andet Eskildsens udsagn som myter. Det er, mener jeg, for så vidt ligegyldigt, om Eskildsens udsagn er myter, da det afgørende er, hvordan disse udsagn indgik i de første efterkrigsårs hjemmehørende slesvigske tænkning, som var modstillet det tysk-nationale og flygtningene.

Det var da også klart, at man i de første efterkrigsår, da den politiske bevægelse (set med øjne fra Danmark: danskheden) var i vækst, fra sydslesvigsk side talte om at genfinde sin danskhed, når man henvendte sig til en dansk offentlighed, som socialdemokraten Viggo Petersen, Sønderborg, blandt andet gjorde det i sin bog *Sydslesvigske skæbner* fra 1947 og 1948, da det var noget, man agitatorisk forstod i nationale kredse i Danmark. Det var jo det, som Den slesvigske Forenings generalsekretær Frants Thygesen gav udtryk for i september 1945, da han skrev, at der i den hjemmehørende befolkning overalt fandtes en åben indstilling over for alt dansk, og at der kun var modstand i »rigstyske« kredse, ikke blandt sydslesvigerne (s. 99). Heri lå, ses det, en opfattelse af, at de hjemmehørende var sydslesvigerne, og at disse nu under indtryk af nazismen, dvs. det tyske sammenbrud (som Klatt s. 96 omformulerer til en befrielse, hvilket ikke giver mening, da Tyskland tabte krigen), genfandt deres danskhed.

I stedet for at kritisere disse holdninger, som Klatt gør det, burde han have taget det slesvigske i agitationen fra dansk og slesvig-holstensk side alvorligt, først have begrebsbestemt det slesvigske og sidenhen have analyseret, hvordan det indgik i agitationen imod flygtningene fra dansk og slesvig-holstensk side.

Han blander f.eks. s. 101-102 udsagn fra lærer Jørgen Pors' dagbøger i 1948 sammen med den nationalkonservative københavnske journalist og grænseaktivist Tage Mortensens agiterende flygt-

ninge-nej i en flygtningepamflet i 1947, hvor Mortensen taler om blod og race m.v., til at tage danske sydslesvigere til indtægt for Tage Mortensens holdning. Det synes jeg, historisk-metodisk og forskningsmæssigt er skammeligt, da de to ting intet har med hinanden at gøre.

Det lå således lige for, at folk i den danske bevægelse (her forstået som samlebegreb for gammel- og nydansk bevægelse) stillede »den glade, brogede, åbne danske mentalitet« op imod flygtningenes »fremmede, sammenbidte og lidet nordiskprægede ansigter«. Det må ses på baggrund af, at folk i Sydslesvig oplevede de danskere, der kom derned som blandt andet lærere på de danske skoler, som åbne og glade m.v., fordi de kom fra et land, der havde været delvis fri for krig og sammenbrud, og derfor var ubekymrede, hvad man så bestemt ikke var syd for grænsen, hvor sammenbidtheden og belastetheden af krigen var normal på den tid. Det har børnehavederen Anke Werner skrevet meget levende om i sine erindringer i bogen *Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982* (1986), s. 425-457. Der var altså en virkelighed bag de dansk-tyske billeder, man gjorde sig i bevægelsen. Det var ikke ideologi alt sammen.

S. 106-113 behandler Klatt problemet: flygtninge som motiv for sindelagsskiftet fra tysk til dansk. Det var ikke så sært, at man trak det frem, da flygtningeproblemet i Danmark var det bærende element i Sydslesvig-debatten, som man i Sydslesvig så at sige tilpassede holdningerne efter, da det jo kom an på at få støtte fra de nationale kredse i Danmark til de danske i Sydslesvig. Jeg mener, at det er dette, der er vigtigt i alt fald i den politiske debat i Danmark, hvor det kom an på, at man hørtes fra dansk side i Sydslesvig, og mindre, om kilderne, som Klatt spørger sig s. 112, gengiver »sandheden«.

Hvilken sandhed?, fristes jeg til at spørge, for det er jo det billede, vi dan-ner os oppe i vores hoveder, vi agerer ud fra. Det ses da også, at de stile fra Ansgar-Skolen i Slesvig i 1946, som Klatt citerer fra for at svare på sit sandhedsspørgsmål, er fyldt med Claus Eskildsen-ord som »slesvigsk folkelighed« (tysk: *schleswigisches Volkstum*), »blodsmæssig nærhed« med det danske folk og dem i Norden og om en »oversvømmelse og fremmedgørelse af vores blod« igennem flygtningene (s. 113). Disse stile, ses det, bruger af hele det agitatorisk-ideologiske register, som var almindeligt på den tid. Jeg kan kun konstatere, at man var påvirket af det i bevægelsen, og at det indgik i folks selvforståelse, men var det af den grund sandt?

S. 116-117 sammenfatter Klatt så endelig, at flygtningeproblemet godt nok var trykkende, men ikke hovedgrunden til folks skift fra tysk til dansk i Sydslesvig. Det er kun noget, som rigsdanske og tyske kilder hævder. Dette var kun noget, man i Sydslesvig brugte i forhold til en offentlighed i Danmark for at blive hørt der. Han slår også fast, at der ingen sammenhæng var imellem en stærk dansk bevægelse (læs: mange SSF-medlemmer) og en høj flygtningebelægning, og han betoner, at mange hjemmehørende frygtede, at flygtningene ville fremmedgøre Sydslesvigs kultur, og han antager, at hjemmehørende holstenere og tysksindede slesvigere nærrede en lignende modvilje imod flygtningene, som de dansksindede gjorde det.

Klatts påpegning af, at intet tyder på, at den danske bevægelse, som han kalder den, ville have udviklet sig anderledes, hvis Sydslesvig havde været fri for flygtninge i og med, at bevægelsen for at komme fri fra Tyskland opstod som et »røre« i sommeren 1945 og i en kort tid omfattede alle kredse i den sydsles-

vigske befolkning, viser jo netop, at bevægelsen var en slesvigsk eller sydslesvigsk løsrivelsesbevægelse, der voksede ud af det tyske sammenbrud i 1945, men at bevægelsen væk fra Tyskland først fra 1946, som Klatt også er inde på, indoptoges i det danske. I flygtningetrykket derimod havde man et agitatorisk middel i løsrivelsesbevægelsen, som man kunne forstå i Danmark. Det ændrede dog ikke ved, at angsten for flygtningetrykket imod grænsen blandt danske politikere var virkelig nok.

Klatts konklusion s. 116-117 er vigtig, da den viser, hvad hans mange undersøgelser sigter imod, men inden han når så vidt, virker det unægtelig, som om han ikke helt selv er klar over, hvad han undersøger.

Klatt skriver videre s. 117-120, at mellemkrigsårenes danske mindretal lagde vægten på sindelaget som det afgørende for et medlemskab i Den slesvigske Forening, men i de første efterkrigsår på afstamningen. Der ligger vel heri, går jeg ud fra, at vægten på sindelaget først igen lagdes i forbindelse med mindretalserklæringerne i 1949 og 1955.

Det er nu ikke rigtigt. I mellemkrigsårene agiterede mindretallet så sandelig også afstammingsmæssigt, hvad der jo heller ikke var så sært, idet det lille tyske sammenbrud i 1918 førte til en lille slesvigsk politisk bevægelse og det store i 1945 til en stor. I sin tale på årsmødet (friluftsmødet) i Flensborg i 1922 talte faktor L.K. Lausten, *Flensborg Avis*, om at være »fødte på Slesvigs jord« og om at være med til »at værne om hjemstavnsens ret imod prøjsisk underkuelse«, jf. *Grænsevagten* 1922-23, s. 64, og i *Grænsevagten* 1923-24, s. 275, står, at de danske i Slesvig by kendte sig til det danske på grund af deres danske afstamning, og at de blev afskedigede på grund af deres danske sindelag.

Det ser, så vidt jeg kan se, snarere ud til, at sindelags- og afstammingsgrund sætningerne brugtes i flæng både før og efter 1945 af det gammeldanske mindretal henholdsvis den nydanske bevægelse, alt efter hvem agitationen var rettet imod, men det vil jeg lade stå åbent. I alt fald var der lige så meget tale om en slesvigsk politisk bevægelse i Sydslesvig i begyndelsen af 1920'erne i Mellemslesvig og i 1920'erne og 30'erne i det sydlige Sydslesvig (med den politisk agiterende gårdejer Peter Lassen, Strukstrup, i spidsen, jf. hans *Südschleswigsche Flugschriften* i 1927-37) og i de første efterkrigsår indtil omkring 1950, som om en udvikling henimod et kulturelt dansk mindretal i takt med, at de to politiske bevægelser går tilbage, dels i løbet af 1920'erne og 30'erne, dels i løbet af 1950'erne og 60'erne.

S. 129-178 skriver Klatt under overskriften »Mindretallet i aktion mod flygtninge« om hjemmehørende danske og tyske imod flygtninge, om den danske politiske bevægelse i aktion for flygtningenes fjernelse, om mindretallets flygtningestatistikker modsat de officielle, om mindretallets tiltag i Sydslesvig imod flygtningene, om ægteskaber imellem flygtninge og hjemmehørende, om holdninger i den politiske bevægelse til flygtningene og ledelsens reaktioner herpå, og endelig skriver Klatt s. 179-186 om friserne og flygtningene.

Klatt skriver s. 132, at tanken om flygtningenes politiske ligestilling med den bosiddende befolkning vakte furor »fra dansk side« og henviser her til bladene *Slesvigeren* og *Det brændende Spørgsmål*. Han sidestiller her igen »dansk side« med yderligtgående nationalkonservative kredse i Danmark, selv om han da nævner s. 135, at hverken Det radikale Venstre eller det danske socialdemokrati ville være med til at tage

et udenrigspolitisk tiltag for at fratage flygtningene stemmeretten, som den gammeldanske mindretalsleder Svend Johannsen, Slesvig, forsøgte det i 1947.

Klatt foretager altså stedvis en afvejning imellem yderligtgående nationale Sydslesvig-hjem-kredse i Danmark og danske politikeres slåen koldt vand i blodet, men tyngden i Klatts kilder ligger i disse yderligtgående dansk-nationale kredse, og alt hans billedmateriale er taget fra disse kredses blade. Det giver en skævhed og enøjethed i fremstillingen, som derved giver et forkert billede af, at den danske side var yderligtgående national. Jeg forstår heller ikke, hvorfor Klatt s. 141 bruger et billede, »Flygtningene truer vor grænse«, fra det ejder-danske Sydslesvigsk Udvalg i en fremstilling af den danske regerings flygtningepolitik. Det billede hører hjemme s. 51-75.

Klatt skriver s. 142, at de danske sydslesvigeres ledere stadigvæk i oktober 1948 levede på den illusion, at de ved hjælp af den danske regering kunne nå bevægelsens første mål: at få flygtningene fjernet og Sydslesvig skilt administrativt fra Holsten. Nej, det var ingen illusion. Det var nødvendigt, hvis den politiske bevægelse, som jo havde vokset sig stor på kravet om en tilslutning til Danmark, ikke skulle bryde sammen.

Den sydslesvigske politiske bevægelses ledere brugte da netop de politiske muligheder, de havde for med den danske regerings støtte at tage det sydslesvigske flygtningeproblem politisk op, blandt andet på London-konferencen i 1948. En anden politisk mulighed var i 1945-46 at søge kontakt til ledende bondeførere som f.eks. Friedrich Wilhelm Lübke for at få disse toneangivende bondeledere ind i bevægelsen for at sikre sig bøndernes flertal; og på samme vis udnyttede Lübke de muligheder, han havde politisk for at indgå i

opbygningen af den nye tyske stat fra 1946, og det gjorde SPD i Flensborg også. De politiske muligheder var åbne i 1945-46, og alle – såvel de gammeldanske Flensborg-ledere som SPD- og CDU-ledere – agerede på det grundlag. Det er i grunden det, Klatt er inde på s. 135-144, men blot ikke formulerer utvetydigt.

Klatts fremstilling s. 144-178 om ægteskaber imellem flygtninge og danske er god og grundig læsning og bringer nyt på et område, der ikke før har været behandlet. Her er det så, at man kommer tilbage til det, som Klatts bog gang på gang kredser om, nemlig de nationale kredses forventninger i Danmark til en flygtningeafvisende holdning i Sydslesvig, når disse dansk-nationale kredse ikke forstod de blandede ægteskaber, som også fandtes i den danske bevægelse. Et SSF-fadderskab, skriver Klatt s. 178, havde svært ved at godtage, at en SSF-lokalforeningsformand havde en flygtningekæreste. Det var således især, fordi ledere i Sydslesvig jo var anviste på de nationalkonservatives støtte i Danmark, at SSF's linje med hensyn til ægteskaber imellem danske og flygtninge var så hård. I Husum i 1947 ville man i SSF dog ikke udelukke medlemmer, hvis de giftede sig med flygtninge. En ting var således den politiske virkelighed, man levede i i Sydslesvig, og som bestod i, at skulle en politisk bevægelse vokse, så kunne man ikke smide folk ud af den; og noget andet var, at ville den selvsamme politiske bevægelse få de nationale kredses støtte i Danmark, så var den nødt til i alt fald i det ydre at lægge en flygtningeafvisende holdning for dagen.

Jeg savner imidlertid, at Klatt trækker denne linje imellem en dansk-national forventning og det slesvigske, som han først tager alvorligt i forbindelse med den slesvigsk-frisiske bevægelse. Han har dog ikke noget blik for, at den

ejderstedske bevægelse også var slesvigske og frisisk, fordi det slesvigske i hans øjne ikke var nogen særfelelse, der fandtes i folk, men kun noget, der var agitatorisk-politisk. Det virker i det hele taget, som om Klatt ikke rigtig ved, hvad han skal bruge det slesvigske til.

S. 187-269 skriver Klatt så i kapitlet »Slesvig-Holstens flygtningepolitik 1945-50 og mindretallet« om slesvigholstensk flygtningepolitik i SPD, CDU og i den danske landdagsgruppe i 1945-47, om flygtningespørgsmålets agitatoriske rolle i den danske bevægelses valgkampe i 1946, 1947 og 1948 og de tyske reaktioner herpå i 1948, om valgresultaterne i 1946-48, om SSV, der oprettes i 1948, om de sydslesvigske amters og byerne Flensborgs, Slesvigs og Husums flygtningepolitik.

Jeg forstår ikke, hvorfor Klatt kalder det for »racistisk« (s. 194), når borgmesteren i Husum, den slesvigske-politiske agitator Georg Beckmann om flygtningene i 1946 sagde, at de formerede sig som kaniner, og når landråden i Flensborg Amt, den tysk-slesvigske grænsepolitiker Johannes Tiedje, i 1945 skrev, at »østprøjsernes mulatavl« ville betyde slesvig-holstenernes folkelige undergang. Det var da ikke en racistisk holdning i gængs forstand, men derimod en stærk flygtningefjendsk, som den var almindelig blandt de hjemmehørende i de år, og som må ses i forbindelse med den stærke politiske polarisering og det store flygtningetryk, som den slesvigske eller sydslesvigske politiske bevægelse brugte agitatorisk til at sætte det slesvigske op imod flygtningetryket under valgkampen i 1946. Klatt bruger en nutidig forståelse af begrebet racistisk, som ikke var datidens.

Også Hans Ronald Jørgensens brug af skældsordet »vandpolakker« om de østprøjsiske flygtninge under SSF's valgkamp i 1946 viste den hårde tone, der var almindelig fra dansk side imod

flygtningene, se s. 201, men jf. Johannes Tiedjes udtryk om »østprøjsernes mulatavl« s. 192 altså også fra tysk side. Jeg savner en sådan afvejning mellem dansk-tysk i Klatts fremstilling. I stedet for kritiserer Klatt s. 206 denne hårdhed fra SSF-agitatorers side i valgkampen for at være populistisk. Jeg synes, at Klatt her moraliserer historisk og dømmer i historiens gang, og det er ikke en historikers opgave. Han taber derved for øje, at SSF's flygtningeagitation i landdagsvalgkampen i 1947 var politisk bestemt i og med, at den var et forsøg på at samle den politiske bevægelse om et flygtninge-nej, som der var en støtte til i dansk politik.

Noget andet var imidlertid, at SSF's landdagsgruppe (s. 210) opgav at komme ind i landdagens flygtningeudvalg og i stedet for at tage sæde i udvalget for den indre forvaltning satte problemet Sydslesvigs adskillelse fra Holsten højere end et forsøg på at påvirke den overordnede tyske flygtningepolitik. Det er godt set af Klatt.

Ét var altså agitation, noget andet praktisk politik. Det ligger, mener jeg, i Klatts fremstilling s. 199-210, men det ligger gemt, og det er svært at få et overblik over, hvor han vil hen, fordi han lægger op til en analyse f.eks. om flygtningeagitationen under kredsdaysvalgkampen i 1946, og så springer han over til den danske landdagsgruppes mangel på flygtningepolitik i den første udnævnte landdag i 1946-47, derfra springer han til flygtningeagitationen under landdagsvalgkampen i 1947 og så til den danske gruppes mangel på flygtningepolitik i landdagen i 1947.

Klatts fremstilling glider først igen, da han s. 210-222 skriver om SPD's ministerpræsident Hermann Lüdemanns flygtningepolitik i Kiel og vedtagelsen af flygtningenødloven, hvor Klatt sætter SSV's flygtningesyn politisk i forhold til SPD's og CDU's i Kiel. Her skriver

han veloplagt, men det efterfølges af en række store spring i fremstillingen s. 222-243. Så skrider fremstillingen igen godt frem s. 243-269, hvor han skriver fint især om flygtningepolitikken i byerne Flensborg, Slesvig og Husum under dansk styre.

Han konkluderer dog s. 242, og det er vigtigt og rigtigt, at 1948-valget viste, at det ikke lykkedes for SSV at samle de toneangivende hjemmehørende om partiet. Det var stadigvæk den gamle elite, der styrede landsbysamfundene, og den fandt et nyt politisk hjemsted i det borgerlige samlingsparti CDU, og den elite var imod et flygtningestyre, og valgene i 1946 og 1948 gav så godt som aldrig flygtningene nogen væsentlig indflydelse i kommunerådene.

Så dømmes Klatt imidlertid igen, nu over SSV, hvis »skrækkampagner«, skriver han, »imod det truende flygtningestyre var overdrevne«. Han kritiserer dog ikke den tyske kampagne imod de danske, selv om den var lige så meget en politisk agitation som SSV's imod flygtningene. Det var da her netop de modsatrettede par, det dansk-tyske og de hjemmehørende-flygtningene, der indgik i en valgkamp fra dansk og tysk side. Det, vil jeg mene, var da en analyse værd.

Et eksempel på Klatts ensidighed ses i hans referat af en samtale, som SSF's generalsekretær Frants Thygesen i oktober 1948 havde med M. McIntosh, en højtstående britisk officer hos den britiske regionalkommisær for Slesvig-Holsten. McIntosh mente her, at SSV selv bar en del af skylden i de mange tyske overgreb og de mange ufine tyske metoder imod SSV i valgkampen, hvor SSV agiterede hårdt imod flygtningene og var uklar i partiets holdning til Sydslesvigs indlemmelse i Danmark, hvorved det skabte en tysk uvilje og en flygtningeuvilje imod sig og derved politisk satte sig selv i mindretal. I stedet

for, mente M. McIntosh, burde SSV have opfordret flygtningene til at afholde sig fra at stemme til valget i stedet for at lade sig bruge som stemmekvæg af de tyske partier. Han mente, at det så ville have været muligt for SSV sammen med de besindige af flygtningene at frigøre Sydslesvig fra Holsten og at hjælpe flygtningene bort.

Den kilde har jeg også brugt. McIntosh, fremgår det af den, kritiserede over for Frants Thygesen SSV's politiske linje i valgkampen for at være uklar, da SSV lod det stå åbent, om partiet kun krævede Sydslesvig skilt fra Holsten eller ville have landsdelen indlemmet i Danmark. Det førte til gentagne tyske beskyldninger imod SSV for at ville løsrive Sydslesvig fra Tyskland. SSV satte sig derved, mente McIntosh, i modsætning til den tyske del af de hjemmehørende og gjorde deres egne vælgere usikre om, hvad de egentlig skulle stemme om: et selvstyret Sydslesvig eller en indlemmelse i Danmark.

Frants Thygesen indvendte hertil, at talte SSV om det danske som partiets hovedprogram, så truedes partiet med forbud og beskyldtes det for løsrivelse fra tysk side, og hvis SSV talte om det slesvigske som dets program, beskyldtes partiet for uærlighed af tyskerne.

McIntosh fremhævede SSV's partiavis *Heimatzeitung*s chefredaktør Tage Jessen for at have agiteret for, at det for slesvigerne kom an på at redde deres slesvigske hjemstavn fra at gå under på grund af flygtningetrykket, men at et sydslesvigsk krav om en grænseflytning ikke var aktuelt. McIntosh brugte denne Tage Jessen-linje i SSV til at slå fast, at enhver tale om en tilslutning til Danmark af Sydslesvig eller større dele heraf nu efter valget var udelukket i de første fem år, måske lige bortset fra den nordligste strimmel med Flensborg.

McIntosh kritiserede også nogle SSV-taleres hårde ord om flygtningene,

at de skulle ud, kastes i havet, og at flygtningene ikke kunne blive i Sydslesvig. Han mente, at SSV burde have holdt flygtningene ude af valgkampen og i stedet for have lagt vægten på SSV som et slesvigsk hjemstavnsparti. I øvrigt, mente McIntosh, kunne SSV jo have talt flygtningenes sag med hensyn til at bedre deres kår, så længe de nødtvungent måtte være i Sydslesvig. Dette, mente Frants Thygesen, ville Danmark dog have svært ved at forstå. SSV's opgave var jo netop at samle alle hjemmehørende politisk i Sydslesvig og ikke at kappes med de tyske partier om flygtningestemmerne.

Det ses altså, at Martin Klatt gengiver kilden kun rettet ind efter den britiske kritik af SSV under 1948-valgkampen, mens der er langt flere lag i kilden, som Klatt ikke får med.

Hans behandling af flygtningeproblemet i de sydslesvigske kredse (amter) og i byerne Flensborg, Slesvig og Husum derimod er god og fyldig, og jeg vil også give ham ret i, at kildematerialet fra Slesvig by, som jeg selv har været inde i, er spredt, og Klatt har også ret i s. 261, at protokollerne fra byrådsmøderne er intetsigende. Det ligger i, at de er beslutningsprotokoller. Flygtningeemnet har imidlertid været debatteret her, hvad referaterne fra *Flensburger Tageblatts* Slesvig-udgave og *Flensborg Avis* viser. I det hele taget er det muligt ad den vej, da *Schleswiger Nachrichten* først udkom i 1949, at danne sig et ganske godt billede af politikken (og ikke kun flygtningepolitikken) under dansk styre i byen i 1945-48, da Hermann Clausen var bydirektør og borgmester.

Klatt er dog s. 261 lovligt hurtig i sin dom over, at det var skønmaleri, når myndighederne i byen sagde, at de ikke skelnede imellem hjemmehørende og flygtninge i den måde, de blev behandlet på. Klatt mener at kunne se en forskelsbehandling deri, at flygtningelæ-

terne ved byens fagskole i juni 1946 godt nok fik bevilget fuld løn, men at de kun foreløbig måtte »forvalte« ledige stillinger og ikke fastansættes. S. 358 skriver Klatt imidlertid selv, at overpræsident Hoevertmann i juli 1945 henviste forvaltninger til kun midlertidigt at ansætte flygtninge i offentlige stillinger. Det var jo lige netop det, som Slesvig by gjorde i juni 1946.

Klatt lader s. 263 Georg Beckmann i Husum indgå i den danske bevægelse i januar 1946, ligesom Klatt også gjorde det med SPD-lederne i Flensborg og Slesvig i oktober 1945, jf. hans omtale af 4. oktober-resolutionen s. 33. Beckmann indgik imidlertid først i den politiske bevægelse fra juli 1946, mens han i januar valgtes som SPD-mand til bydirektør i byen. Klatt har imidlertid ret i, at Beckmanns vej ind i »det danske« snarere var en frigørelse fra det tysk-nationale, som han så genopstå i Kurt Schumachers SPD, end en søgen henimod noget nordisk. En afstandtagen til Kurt Schumachers tyske nationalisme var imidlertid også noget, som Hermann Clausens danskorienterede lederkreds i Slesvig pegede på som et vigtigt motiv for at have brudt med SPD i juli 1946.

S. 250 stiller Klatt spørgsmål ved hjemstavnsbevægelsen som et politisk begreb. Det mener jeg er grundlæggende forkert, da det netop var hjemstavnsbegrebet i den politiske bevægelse, der holdt den sammen i tilbagegangen i og med, at hjemstavnen i ledernes opfattelse var noget, der stod over det nationale danske og tyske. Ja, det var da også agitatorisk og ideologisk bestemt, men altså ikke kun, og en politisk bevægelse kan altså ikke i byerne holdes sammen af, som Klatt skriver, »populære lokale mænd«. Hvad så med den ejderstedske storbonde Waldemar Reeder, der var ejdersteder, friser og slesvigsk hjemstavnsmand om en hals? Han agerede i høj

grad ud fra en slesvigsk hjemstavnsopfattelse lige så meget som Hermann Clausen ud fra en danskorienteret. Ja, og hvordan vil Klatt forklare fremkomsten af et slesvig-holstenske hjemstavnsparti i SHW, når han stiller spørgsmål ved hjemstavnsbevægelsesbegrebet?

S. 270-339 skriver Klatt så i kapitlet »1949-1954. Rhetorisk klimaks og faktisk antiklimaks« om flygtningeomflytningen, rådvildheden i den politiske bevægelse, flygtningene, der organiserer sig i flygtningepartiet BHE, om SSV's flygtningepolitik, om SSV og BHE som talerør for en sydslesvigsk hjemmehørende- og en slesvig-holstensk flygtningebevægelse, om SPD's forhold til CDU og BHE, om det slesvig-holstenske hjemmehørende parti SHW's forhold til flygtningepartiet BHE, om det sydslesvigske hjemstavnsparti SSV og det slesvig-holstenske SHW under 1951-valget og om ministerpræsident Friedrich Wilhelm Lübkes chikanepolitik og økonomiske politik i form af især »Program Nord«, vendt imod de danske, og en dansk offentligheds reaktion herpå, om flygtningeemnet, der var udspillet for SSV i 1953, om gammel- og nydansk: nationaldansk modsat hjemstavns i SSV i 1954 og om København-Bonn-mindretalerklæringerne i 1955.

S. 340-370 i kapitlet »Sydslesvig og flygtningene – et enestående fænomen?« skriver Klatt dog kun om emnet s. 365-370 og ellers om flygtningenes modtagelse i befolkningen i Slesvig-Holsten og blandt de danske i Sydslesvig, om flygtningene på arbejdsmarkedet i Sydslesvig og Slesvig-Holsten og om flygtningene i SPD og CDU.

Der er altså s. 270-365 tale om en lang række enkeltemner om flygtningene i Sydslesvig og Slesvig-Holsten, set i forhold til den sydslesvigske hjemstavnsbevægelse og SSV, den slesvig-holstenske hjemstavnsbevægelse og SHW og til SPD og CDU.

Jeg har ingen bemærkninger til hans sider om den begyndende tyske flygtningeomflytning i 1949-57 fra Slesvig-Holsten, men det har jeg til gengæld til hans vurdering af stemningen i bevægelsen i 1949 i Flensborg, hvor han bruger plads på at begrunde, hvorfor han mener, at den gode stemning, som SSF's 4. distrikt i Flensborg gav udtryk for i SSF's spørgeskemaundersøgelse, var noget skønmaleri, når nu de andre SSF-lokalforeninger (distrikter) i byen mente, at stemningen var dårlig. I og med, at Flensborg by var det sted, hvor de danske stod stærkest, går han ud fra, at stemningen i landdistrikterne var endnu værre. Han sætter her stemningsbilledet i forhold til flygtningetrykket, som stadigvæk ikke var aftaget i 1949.

Jeg har selv været igennem det materiale, og stemningen hentyder, fremgår det, altså ikke kun til flygtningetrykket, men blandt andet også til den tilslutning til Danmark, som ikke kom, og som folk i bevægelsen stadigvæk håbede på i 1949. Modløsheden, som Klatt også skriver, var stor i bevægelsen i 1949. Folk var, kan jeg føje til, skuffede over, at det trak ud med at komme til Danmark. De ventede på, at Danmark gjorde noget, om ikke andet, så politisk satte det sydslesvigske selvstyre igennem og sørgede for, at flygtningene kom ud af Sydslesvig. Det troede de fleste stadigvæk på. Den bedre fremtid, de søgte i Danmark, var derfor tabt, mente de, og så var der ikke længere nogen mening i at høre til den sydslesvigske bevægelse. De faldt derfor fra, blev politisk eller kulturelt ligeglade eller trådte slet ikke frem som orienteret henimod det danske. Det sidste var tilfældet, jo længere sydpå og ud på landet, man kom i Sydslesvig, og jo stærkere og mere altomfattende det tyske blev. I enkelte tilfælde stod der endnu nogle uden for bevægelsen, som godt ville knytte forbindelsen til Danmark, men af angst for tyskerne ikke turde stå ved det.

Det var det samme billede overalt i Sydslesvig i by og på land af en bevægelse, præget af småkårsfolk og ubemidlede, tit i stor social nød, småhåndværkere, småbønder og underordnede tjenestemænd og overenskomstansatte, for størstedelen altså mennesker, der var afhængige af og arbejdede blandt tyskere. De levede i en spænding imellem opgivelse og håb, og nogle havde allerede opgivet og var ved at forlade bevægelsen eller havde allerede forladt den.

Det er, ses det, i denne brede sammenhæng, at kilden skal ses, og det er da også denne bredde, den selv giver udtryk for, og ikke kun Klatts snævre flygtningetilgang. Det er, mener jeg, i det hele taget en brist ved Klatts bog, at den ensidigt retter opmærksomheden imod flygtningene og så godt som ikke imod et selvstyret Sydslesvig, skilt fra Holsten, og tilslutningen til Danmark, som var to krav, der var nært forbundne med den sydslesvigske bevægelses flygtningekrav.

Jeg undrer mig også over, hvorfor Martin Klatt s. 276 bruger udtrykket bevægelsens »ægte« kerne, som bevægelsen var ved at skrumpes ind til, da netop begrebet »ægte« jo var et udtryk, som tysk-nationale kredse brugte om den politiske bevægelse i Sydslesvig, og hvad mener Klatt med »ægte« kerne? De grænsetyske kredse mente med »ægte« i efterkrigsårene det gammeldanske før 1945-mindretal, men begrebet brugtes også fra tysk side i 1920'erne i forbindelse med den lille politiske bevægelse, som voksede frem efter det lille tyske sammenbrud i 1918. Denne bevægelse kaldte man fra grænsetysk side, blandt andet i Slesvig by, for »uægte«, og det var et udtryk for en tysk mistro imod den lille slesvigske politiske bevægelse i de første år efter folkeafstemningen, ligesom det var imod den store slesvigske politiske bevægelse i de første efterkrigsår. Der var, ses det, på det punkt en

grænsepolitisk enshed fra 1920'erne indtil 1933, der holdt sig til de første år efter 1945.

Det var denne mistro, som det tysk-nationale, konservative flensborgske dagblad *Flensburger Tageblatt* gav udtryk for i 1949, da det kun bragte SSV's forbundsmand Hermann Clausens jomfrutale i Forbundsdagen som en notits på forsiden, dog på underordnet plads, mens bladet udførligt refererede den tyske, slesvig-holstenske grænsepolitiker Eduard Ederts svar. Den manglende tyske reaktion på Clausens tale, der ridsede SSV's program om en flygtningeudligning, selvbestemmelsesretten og den administrative adskillelse op, var altså ikke, som Klatt skriver, et udtryk for, at Hermann Clausen ingen sans havde for forbundstysk politik, men for, som Klatt dog også nævner, at den ikke talte til tyske nationale følelser, hvilket Ederts svar på Clausens jomfrutale gjorde. Det var derfor så at sige naturligt, at *Flensburger Tageblatt*, der stod Edert nær, refererede Ederts tale stort opsat, mens *Flensborg Avis* og *Heimatzeitung*, der stod Clausen nær, refererede Clausens tale stort opsat. Jeg synes på den baggrund, at Klatts lakoniske sætning s. 279 om, at Hermann Clausens tale »vakte opmærksomhed i Danmark og i den dansksindede presse i Sydslesvig, men det var vist det hele«, er ejendommeligt og ikke vidner om nogen forståelse fra Klatts side for den politiske sammenhæng, som Hermann Clausen indgik i i forhold til de øvrige SSV-politikere og danske politikere.

Jeg vil imidlertid give Klatt ret i, at Clausens indflydelse i Bonn var begrænset, men min undersøgelse af hans tid her, hvor han indgik i et politisk-journalistisk samspil med blandt andet *Flensborg Avis*, *Heimatzeitungs*, *Nationaltidendes* og *Dagens Nyheter*s Bonn-korrespondent Jacob Kronika, viser, at Clausen formåede at agere imel-

lem dansk og tysk politik også flygtningepolitisk og i forhold til de modsatrettede gammel- og nydanske interesser, der var i SSV, men at han politisk i Bonn kom i klemme imellem et dansk og forbundstysk ønske om at nærme Danmark og Tyskland til hinanden og så et forsøg på at opnå noget politisk for SSV for de danske, hvis politiske talsmand han var i den tyske hovedstad.

Det er i øvrigt en side af mindretallets politiske historie, jeg behandler grundigt i det arbejde, jeg er i gang med om den politiske mindretalshistorie 1948-96.

Jeg er enig med Klatt s. 284-285 i, at BHE (partiet »Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten«) fra flygtningeside i 1950 blev stiftet som en samlingsbevægelse for alle flygtninge, ligesom SSV (partiet Sydslesvigsk Vælgerforening) i 1948 blev stiftet som en samlingsbevægelse for alle slesvigere eller sydslesvigere i Sydslesvig, altså for danske, tyske og frisiske slesvigere.

Det er imidlertid noget sludder, når Klatt om Georg Beckmann i Husum s. 287 skriver, at Beckmanns mål var »et multikulturelt mønstersamfund i Sydslesvig«. Det moderne udtryk »multikulturelt« knytter sig til det samfundsvidenskabelige begreb multikulturalisme, som er irrelevant for denne periode. Nej, Beckmann gik ind for den storskandinaviske ide, og hans kongstanke var med England som midtpunkt at svejse Norden sammen og – da han regnede Sydslesvig med til Norden – på den måde at få løst det sydslesvigske spørgsmål, så danske, tyske og frisiske hjemmehørende kunne leve fredeligt sammen uden flygtninge vel at mærke. Endemålet var i politisk og økonomisk henseende at forene den nordiske arbejderbevægelse og således danne et bolværk imod kommunismens fremtrængen. Jeg henviser her blandt andet til min bog *SPD, Socialdemokratiet og det danske mindretal* (1983), s. 41.

Klatt omtaler tillige Georg Beckmann og den ejderstedske storbonde Waldemar Reeder som to af hjemstavnsbevægelsens »mest radikale og 'tyske' fortalere«. Ja, sådan opfattede nationale kredse i Danmark dem: som tyskere og bestemt ikke som danske, men de var slesvigske i deres egen opfattelse og hverken danske eller tyske, for det danske og tyske var i deres øjne lige nationalt, og alt nationalt tog de afstand fra. Hvis Reeder var noget, så var han slesvigsk-frisisk, og Beckmann gav udtryk for sin slesvigske hjemstavnslinje i lederen i SSV's partiavis *Heimatzeitung* den 12. marts 1949, der ønskede at frakende de gammeldanske Flensborg-ledere lederretten til den politiske bevægelse og tog afstand fra, at den var dansk, men så til gengæld betonede, at den var en slesvigsk hjemstavnsbevægelse, der skulle samle både danske, tyske og frisiske hjemmehørende om sig.

Jeg giver dog Klatt ret i, at flygtningepartiet BHE i dets politiske program var en modpol til SSV's kald det bare danske mål, og stiftelsen af BHE bekræftede, som Klatt ganske rigtigt skriver s. 288, de dansksindedes (læs: SSV-ledernes) politiske forståelse af stillingen: at på den ene side i 1950 stod en truet hjemmehørende befolkning og på den anden side flygtningene, og det var ganske rigtigt på denne hjemmehørende-flygtning-polarisering, at SSV i 1950 førte partiets slesvigske hjemstavnsvalgkamp, hvor SSV langede heftigt ud (ikke hetzede, som Klatt skriver s. 290) imod flygtningene.

Jeg synes, at Klatt gennemgår vanskelighederne med hensyn til regeringsdannelsen i Kiel, BHE's rolle i CDU-ministeriet Walter Bartram og det nye slesvig-holstenske hjemmehørende parti SHW's program godt. Jeg er imidlertid ikke enig med Klatt i hans vurdering af SSV's valgresultat ved kredsdaysvalget

i 1951, at SSV's hjemstavnstrategi var slået fejl. Det er kun halvt rigtigt, da SSV's stemmetal, har jeg fundet ud af, i Husum-Ejdersted-området, som var det hjemstavnspolitisk mest slesvigske område, lå omkring en femtedel over SSF's medlemstal. Det slesvigske talte altså til folk i den politiske bevægelse ude vestpå, og hjemstavnsagitationen, både SSV's slesvigske og SHW's slesvig-holstenske, talte til folk i Ejdersted i høj grad, hvor SSV fik 20,6% af stemmerne i 1951 og SHW 32%, dvs. begge partier tilsammen godt halvdelen af stemmerne. Det var dog bemærkelsesværdigt også, selv om det store SHW-stemmetal må ses på baggrund af, at det konservative parti CDU nok, fordi et flertal af CDU's medlemmer var medlemmer af den slesvig-holstenske hjemmehørende forening SHG og måske, antager Klatt, også af SHW, ikke stillede op i amtet.

Jeg vil give Klatt ret s. 317 for så vidt, at SSV ikke vandt flere stemmer på dens udtalte slesvigske hjemstavnsvalg i 1951, hvor SSV gik hårdt i rette med flygtningepartiet BHE. Det ændrede imidlertid ikke ved, at SSV ude vestpå var et udtalt slesvigsk eller sydslesvigsk hjemstavnsparti, som samlede en del flere stemmer, end den danske kulturelle forening SSF havde medlemmer.

Jeg synes, at hans valgundersøgelse fra 1951 er interessant læsning. Hans ensidige vægt henimod flygtningene og den danske bevægelse, som jo er hans emne, ses dog igen s. 326-327 og 334, hvor han skriver, at SSV i Flensborg i partiets valgavis *Nordertor* agiterede for, at de hjemmehørende landmænd skulle stemme på SSV, for kun SSV ville sikre deres gårde, hvortil Klatt lakonisk noterer, at SSV's budskab var fejl-anbragt, da der ikke var ret mange landmænd i Flensborg. I den forbindelse ville det have været godt at vide, hvor tyngden lå agitorisk i SSV's valgavis

Nordertor i 1953. Jeg ved det ikke, men jeg har været igennem valgavisen fra 1957, og her var tyngden så afgjort soci-alpolitisk.

Det ville have været godt, hvis Klatt bare engang imellem havde rettet blikket også lidt ud til siderne og ikke hele tiden havde set så stift og snævert på sit emne. Det kunne have givet ham en forståelse af, at SSV's valgpropaganda og -agitation ved flere af valgene kørte i forskellige spor. Det er jo netop det, som SSF's formand Niels Bøgh Andersen, selv SSV-politiker i Flensborg amt, giver udtryk for i 1954, jf. s. 335. I stedet for kritiserer Klatt s. 334, at SSV's plakater i forbundsdagsvalgekampen i 1953 manglede et politisk budskab. De var upolitiske. Ja, men det var de jo altså, fordi SSV på den tid var ved at udvikle sig fra et politisk bevægelsesparti til en kulturbevægelses parti.

Klatt er således s. 336 overrasket over, at flygtningetemaet med ét er udspillet i SSV i 1954. Det er jeg ikke. I mit forskningsprojekt om mindretallets politiske historie 1948-96 følger jeg således SSV's tre hovedtemaer: administrativ adskillelse, flygtninge ud og tilslutning til Danmark fra 1948 og op igennem 1950'erne og kan på den måde analysere de forskellige SSV-politiske skift. Det er en bred metode, der sigter henimod en politisk totalitet og derfor er svær at håndtere, men den tager alle siderne af partiets politik med, mens Klatts snævre rettedhed henimod flygtninge og dansk bevægelse for tit lukker af for et videre udsyn.

Det, som Klatt på s. 338 kalder for et nyt politisk budskab fra SSV, slået fast på et SSV-valgmøde i Flensborg i 1955 af Niels Bøgh Andersen, at nordiske værdier og nordisk demokrati og ikke mere de hjemmehørendes rettigheder blev sat politisk i højsædet, var således noget, der havde været undervejs siden ca. 1950, og som Hermann Clausen

havde sat i gang. Det nye, kulturelle mindretalspolitiske, som København-Bonn-mindretalsklæringerne fra 1955 var et udtryk for, var således undervejs længe før. Der er ikke tale om noget pludseligt brud i 1955, som Klatt skilddrer det, men om nye og gamle udviklingslinjer, der går parallelt med hinanden.

Klatts uvane med at stille spørgsmål ved de politiske aktørers udsagn og selvforståelser i stedet for at gå bag om, finde kernen i og prøve på at forstå dem, gør, at han aldrig helt når til bunds i begreber som hjemstavn, hjemmehørende, flygtninge, hjemmehørende-, hjemstavns- og flygtningebevægelse og slesvigsk eller sydslesvigsk og slesvig-holstensk hjemstavnsbevægelse, og det er en skam, for der er vitterlig gode enkeltundersøgelser i bogen, men også mange halvt begyndte.

S. 340-370 skriver han i kapitlet »Sydslesvig og flygtningene – et enestående fænomen?« om flygtningenes modtagelse i befolkningen i Slesvig-Holsten og blandt de danske i Sydslesvig, om flygtningene på arbejdsmarkedet i Sydslesvig og Slesvig-Holsten og om flygtningene i SPD og CDU, men om det, der har givet kapitlet dets overskrift, kun s. 365-370.

Jeg synes, der er en ensidighed i, at Klatt analyserer flygtningenes modtagelse i befolkningen i Slesvig-Holsten på baggrund af litteratur og kilder, mens

modtagelsen blandt de danske i Sydslesvig og de grænsedanskes holdning til flygtningene kun nævnes i billedtekster. Jeg finder, at den billedanalyse, han hermed lægger op til i og med, at han har fundet de samme billeder i forskellige grænsedanske blade og udgivelser med forskellige undertekster, ikke er helt af vejen, men den er kun halv, da han ikke inddrager de artikler, de indgår i.

Klatt tager heller ikke højde for, at karikaturen fra *Slesvigeren* s. 356 af SPD's ministerpræsident i Slesvig-Holsten Hermann Lüdemann som rottefænger, der lokker flygtningeembedsmænd (rotter) til Sydslesvig med sin fløjte, er fra et yderligtgående grænsepolitisk dansk blad; han skriver bare, at tegningen var et udtryk for den danske mistilid til det tyske demokrati.

I øvrigt hører kapitlets billeder slet ikke til der, men på s. 51-75 og det satiriske danske sydslesviske blad *Coloradobillens* flygtningesatire s. 354 til s. 76ff.

Alt i alt bringer bogen da nyt, og det er tydeligt, at Klatt har vendt mange arkivpakker, men som helhed virker det, som om han hele vejen igennem bogen leder efter en problemstilling og ikke rigtig ved, hvordan han skal komme rundt om emnet. Hans bog mangler en analytisk ide, og så er det åbenbart, at han har svært ved at ordne sit stof, og det er metodisk utilfredsstillende.

Bidragydere til Historie 2002

Agnes S. Arnórsdóttir, lektor, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Jan Bill, forsker, ph.d., Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter.

Hans Bonde, lektor, dr.phil., Institut for Historie, Københavns Universitet.

Jørn Brøndal, lektor, cand.mag., Institut for Engelsk, Syddansk Universitet Kolding.

Peter Carelli, fil.dr., Institut för arkeologi, Lunds Universitet.

Søren Bitsch Christensen, adjunkt, ph.d., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Niels Clemmensen, lektor, cand.mag., Institut for Historie, Københavns Universitet.

Vibeke Dalgas, professor, Institut för arkitektur, Lunds Universitet.

Inger Dübeck, professor, dr.jur., Skippervænget 9A, 2791 Dragør.

Jørgen Fink, seniorforsker, dr.phil., Erhvervsarkivet.

Claus Friisberg, lektor, cand.mag., Varde Gymnasium og HF-kursus.

Anne Birgitte Gebauer, dr., University of Wisconsin, Madison.

Jens Holmgaard (†), fhv. landsarkivar, dr.phil.

Per Ingesman, lektor, lic.theol., Institut for Kirkekundskab, Aarhus Universitet.

Claus Møller Jørgensen, lektor, ph.d., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Philip Kelsall, ph.d.-stipendiat, Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Nina Koefoed, ph.d.-studerende, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Michael Kræmmer, cand.mag., Brobyvej 62, 4180 Sorø.

Martin Larsen, cand.mag., Kastetvej 19, st.th., 9000 Aalborg.

Jørgen Lund, lektor, mag.art., Afdeling for Forhistorisk Arkæologi, Aarhus Universitet.

Jens Chr. Manniche, lektor, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Kristine K.N. Midtgaard, ph.d.-stipendiat, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Per Grau Møller, lektor, lic.phil., Institut for Historie, Syddansk Universitet Odense.

Niels Kayser Nielsen, lektor, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Mogens R. Nissen, ph.d.-stipendiat, Center for europæisk Konflikt- og Identitetshistorie, Syddansk Universitet Esbjerg.

Tore Nyberg, lektor, fil.dr., Institut for Historie, Syddansk Universitet Odense.

Merete Bøge Petersen, ph.d.-stipendiat, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Bjørn Poulsen, professor, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Henning Poulsen, professor, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Marianne Rostgaard, lektor, ph.d., Historiestudiet, Aalborg Universitet.

Gunnar Lind Haase Svendsen, cand.mag., Institut for grænseregionsforskning.

Nils Arne Sørensen, lektor, lic.phil., Institut for Historie, Syddansk Universitet Odense.

Erik Ulsig, professor, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Nils Vollertsen, forskningslektor, ph.d., Bellmannstrasse 19, D-24837 Schleswig.

Wolfgang Wagner (†), professor, dr.

Vejledning for bidragydere

1. Bidrag til tidsskriftet bedes så vidt muligt leveret på diskette, ledsaget af en udskrift. Redaktionen benytter WordPerfect, men kan også bruge tekster udarbejdet i Word. Programversion og filnavn skal altid oplyses. Ord- og sætningens indledende deler skal indskrives på én linje. Indledningen af teksten påbegyndes. Hvis der skrives i WordPerfect, udformes eventuelle noter som *slutnoter* i dette programs system; i alle andre tilfælde indskrives noterne særskilt efter selve hovedteksten.

2. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykstedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt ud første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med understregning (kursiv). Titler på artikler sættes i anførselstegn (f.eks.: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadlovgivning i middelalderen«, *Historie*, ny rk. 19,3, 1992, s. 393-439).

3. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias. Billedtekster skal medfølge på et selvstændigt ark.

4. Artikler bedes ledsaget af et udkast til mancheten på ca. 10 linier og til engelsk *summary* på ca. 20 linier.

5. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med et punktum efter parentesens. Sidetal og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut.

6. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

Kampen om sjælene

Dansk Marshallplan publicity 1948-50

Af Marianne Rostgaard

Danmarks tilblivelse i nyt lys

Af Wolfgang Wagner (†)

Statskuppet 1884-86 og partierne

Af Claus Frisberg

I hagekorsets skygge

De danske nazister i Aalborg 1931-45

Af Martin Larsen

Debat

Frits Clausen, Thorkild Gravlund og

Peter Lassen

Af Nils Vollertsen

Større anmeldelser

By og udvikling i Esbjerg

Af Vibeke Dalgas

Flygtningene og Sydslesvigs danske
bevægelse 1945-1955

Af Nils Vollertsen

Bidragydere til Historie 2002